МОСТ

Аповесць пятая

I

Ляснік лёгка, адной рукой, падняў мяшок, паважыў. Крутнуў галавой, як бы асуджаючы некага за тое, што скупа насыпаў. Нахіліўся, нагроб бульбы паўкаша, вытрас у мяшок. Здавалася, што гэты сукаваты, каструбаваты чалавек, быццам некалі зламаны бурай, усё робіць нязграбна. Такое адчуванне было, відаць, ад нязграбнасці яго постаці. Калі ж Шапятовіч угледзеўся больш пільна, то ўбачыў, што доўгія рукі лесніка з вузлаватымі, парэпанымі пальцамі вельмі ўчэпістыя і ўмелыя. З такіх рук нічога не выслізне, яны зробяць любую работу, не надта, праўда, прыгожа і чыста, але трывала, надзейна.

У хаце сядзелі тры дарослыя дачкі лесніка. Але ён не папрасіў іх памагчы. Усё рабіў сам. І з дзяўчат ніводная не паварушылася. Дзве сядзелі на вузкім драўляным ложку, на якім не было ніякай пасцелі, акрамя старой салдацкай коўдры. Трэцяя — на ляжанцы. Усе трое былі да неверагоднасці падобныя адна на адну і... на бацьку: такія ж высокія, нязграбныя, худыя.

Шапятовіч, якому дагэтуль не давялося іх бачыць разам, спачатку разглядаў «лясных красунь» з вясёлым гумарам. Ад вяскоўцаў і Сашы, якая наведалася да хворай лесніччыхі, Пятро чуў, што старэйшай з лесніковых дачок за трыццаць, а малодшай — семнаццаць. Аднак ён не адразу пазнаў, катора я з іх старэйшая, каторая малодшая. Адзеты яны былі па-рознаму. Але абуты... усе — у «буркі», пашытыя з салдацкага

шыняля. І ўсе без панчох. З-пад нядоўгіх спадніц бліскалі худыя калені.

Дзяўчаты таксама разглядалі яго бесцырымонна — нібы ўбачылі ўпершыню. Вось ён якое дзіва — доктарчын муж!

Шапятовіч сядзеў на ўслоне, абапёршыся локцем правай рукі на хісткі стол, засланы падранай і бруднай цыраткай.

У лесніка было ласкавае, сапраўды ляснoе прозвішча, якое рассмяшыла Пятра, калі ён упершыню пачуў яго,— Лісцік. «На лісцікі вы непадобныя»,— падумаў пра дзяўчат. Але шкада іх не было. Кажуць, старэйшыя, якія маглі вучыцца да вайны, не скончылі і па чатыры класы. Дурніцы. Лесавікі. Жывуць у лесе, а не маюць стала людскага. Якая пустэча ў хаце! На чым яны спяць пяцёра? А бульбы вунь якая куча! Проста на падлозе, каля сцяны,— відаць, учора адкрылі капец і перанеслі бульбу ў хату. Цяпер за гэтую кучу можна азалаціцца: дзвесце рублёў пуд!

Убачыўшы, што ляснік укінуў у мяшок яшчэ паўкаша, Шапятовіч сказаў:

— Не сыпце многа — не разлічуся я з вамі. Невядома, калі тая зарплата.

— Нічога, дзілектар. Разлічымося, калі будзем жывы.

Нельга было зразумець, чаму ляснік упарта называе яго «дзілектарам», хоць добра ведае, што ён — проста настаўнік.

— Я па дарозе зважу ў краме. Можаце паверыць.

— Чаго вам насіць па крамах? — Лісцік адарваў мяшок ад падлогі, перакінуў бліжэй да дзвярэй, сказаў: — Пуд верны будзе,— і абтрос з далоняў пясок.

Пераглянуліся паміж сабою дочкі лесніка, яўна не ўхваляючы бацькавай шчодрасці. І адразу знік у Пятра вясёлы і добры настрой. Зрабілася крыўдна за сваю такую беднасць. Упершыню — непрыемна і горка, што ён, настаўнік, сакратар партарганізацыі, мусіў ісці сюды і прасіць гэтага ляснoга куркуля прадаць напавер пуд бульбы. Асабліва брыдка стала ад таго, што ляснік насыпаў на пуд добрыя паўтара, а то і два. Быццам кінуў костку, як жабраку, ці даў хабар.

За зіму Пятро звыкся з беднасцю людзей. Быў частым госцем у хатах, у якіх дзеці спалі на голых дошках; у зямлянках, дзе — ні стала, ні табурэткі, елі на бярозавай калодцы. І ў

ім расло спачуванне і мацнела любасць да людзей, ён амаль радаваўся, што дзеліць з імі ўсе цяжкасці пасляваеннага жыцця. А вось гэтая вялікая і пустая, з бруднай, гнілой падлогай і павуціннем у кутах хата раптам стала яму брыдкая. Ненатуральная беднасць. Бруд, які выклікае грэблівасць. Людзі, да якіх няма ў яго спачування, нават да той нябачнай старой, што недзе на печы часта кашляе і зрэдку стогне.

Нешта падобнае ён адчуваў ужо аднойчы, калі зайшоў у хату, дзе жыла сям'я паліцэйскага. Але ж ляснік — не вораг. Бабкоў расказваў, што Лісцік і дзяўчаты яго памагалі партызанскаму атраду. Пятро ўспомніў пра гэта і стараўся перамагчы нядобрыя пачуцці і пранікнуцца той жа сімпатыяй да леснікова сям'і, як і да ўсіх другіх. Аднак аставацца ў хаце лішнюю хвіліну не хацелася. Ён падняўся:

— Дзякую. З першай жа палучкі прынясу грошы. Не думайце...

— А мы нічога не думаем, дзілектар.

Лісцік пераступіў з нагі на нагу ў сваіх растоптаных валёнках з глыбокімі галёшамі-бахіламі, што склееныя з аўтамабільнай камеры,— найвялікшым вынаходствам людзей, разутых вайной. Ён як бы загароджваў Пятру дарогу да дзвярэй. Пачухаў патыліцу, ускудлачыўшы чорныя, без адзінай павуцінкі валасы пад аблезлай заечай шапкай. Пятро насцярожыўся. Нечага хоча папрасіць? Ну, вось... пачынаецца!.. За кош бульбы захочуць купіць тваё сумленне.

— Учора дровы бралі з Сухой Буды. Пляшку «чамяргесу» далі. Агонь, зараза. Паспытаем? Разам жыць, разам рабіць,— прапаноўваў ляснік як бы нясмела, але ў гэтым «разам жыць» былі непрыемная фамільярнасць і грубаватая настойлівасць: маўляў, не ламайся, даюць — пі.

Дзіўным словам гэтым — ад чамярыцы, ці што? — называлі ў наваколлі самагонку, якую гналі немаведама з чаго — не са збажыны, не з бульбы — дарага! — а з ягад крушыны, шыпшыны, рабіны, нават, казалі, з хрэну і нейкіх іншых дзікіх карэнняў.

Піць Пятру не хацелася. Але хацелася есці. Адразу ўявілася: добрая скібка дамашняга хлеба, што спечаны на дубовым лісце, і скрылёк, няхай хоць танюсенькі, белага сала, якога ён не каштаваў ужо, можа, месяц. Аж галава

закружылася ад хлебнага водару — найлепшага ў свеце. Не стрымаўся і спазматычна каўтнуў салодкую сліну.

Але ні хлеба, ні сала на стол не паклалі.

— Дуня,— сказаў ляснік адной з дачок,— прынясі закусіць.

— Чаго? — нараспеў спытала дзяўчына.

— Ну... капусты,— буркнуў Лісцік і дастаў з шафкі, прымацаванай у куце над лавай, дзе стаяць вёдры і цэбры, нейкую чорную, відаць, нямецкую пляшку, закаркаваную шматком газеты.

«Няўжо і ў гэтай хаце няма хлеба? — падумаў Пятро і не паверыў.— Хітруе, куркуль стары. Хоча і пачаставаць, і беднасць паказаць».

Самагонка была мутна-жоўтая, што вясновая вада на дарозе, па якой усю зіму ездзілі на конях, і кіслая, а капуста мяккая, як вата, і прагорклая. Аднак «чамяргес» разліўся па целе прыемнай гарачынёй і прынёс лёгкасць, дужасць, весялосць. Адразу зніклі думкі сур'ёзныя, сумныя. Лісцік напоўніў шклянкі другі раз. Гаварыў ён мала, а еў капусту апетытна, беручы яе з міскі чорнымі пальцамі.

Дочкі лесніковы ўсё з той жа цікавасцю разглядалі «доктарчынага мужа». Калі адна з іх падавала капусту, другія зрушылі з месца і перамясціліся ў гэтай вялікай і пустой хаце. І Шапятовіч з хмяльной весялосцю думаў, што ён не можа пазнаць, дзе якая з іх сядзела раней.

Ён сказаў:

— Чаму дзяўчаты рэдка бываюць у сяле? Сама жаніхі з арміі вяртаюцца.

— Адны чобаты на траіх.

Напамінак пра жаніхоў ажывіў нявест; здалося Пятру: на міг яны нават папрыгажэлі. Але бацькава тлумачэнне збянтэжыла іх і абурыла. Яны пераглянуліся, твары іх перасмыкнуліся і сталі зноў аскетычна непрыгожыя, як у манашак. Шапятовіч зразумеў: асуджаюць бацьку за скупасць. І захацеў памагчы ім.

— Маючы столькі бульбы...

Ляснік нядобра бліснуў вачамі.

— На бульбу гэтую хапае прарэхаў. Сёння ў будачніка каня дагаварыў гарод прысеяць. Дзесяць пудоў, гад, злупіў. А яшчэ — кум.

— Сарочыха — во дзе твой прарэх,— раптам, як з магілы, пачуўся слабы і глухі голас: не вытрывала і азвалася з печы хворая леснічыха.

— Не каркай! — груба асек яе муж, але тут жа схамянуўся, выціснуў крывую ўсмешку, як бы просячы ў Шапятовіча прабачэння, і з мужыцкай «мудрасцю» растлумачыў: — Баба памірае, а ў галаве ўсё адно бабскае.

Саша аднойчы выказала абурэнне: «Жонка яшчэ жывая, а ён да другой бадзяецца, стары грыб».

Пятро дзівіўся іншаму: ляснік сапраўды «стары грыб», а ўдава, Сарочыха гэтая,— прыгожая маладзіца гадоў пад трыццаць пяць. Не адзін мужчына ў такіх жа, як яна, гадах кідае на яе вока. А яна выбрала лесніка. З далёкім прыцэлам, ці што? «У бабы ў галаве бабскае...»

«Чамяргес» патапіў усе сумныя думкі... Ды ці былі яны? Не! Так — дробныя непрыемнасці, незадавальненні, клопаты. А ўвогуле душа яго спявала гімн радасці. Каторы раз за год, што мінае з Дня Перамогі, радасць гэтая выбухала з такой сілай, што хацелася куляцца, як гарэзу хлапчуку, галёкаць і крычаць. Вось як зараз...

Пятро шпарка ішоў па лясной дарозе, на якой ляжаў яшчэ даволі трывалы лядок, слухаў вясновую гаману дрэў і птушак і, захлынаючыся ад шчасця, спяваў; адны песні звінелі ў душы, другія — крычаў на поўны голас. Свае песні, свае словы. «Жыву-у! Жыву-у! І люблю!.. Люблю цябе, жыццё! Усё люблю... Людзей... Лес, птушак... Нават лесніка, дачок яго. Жыццё — цудоўнае. Няхай і беднае. Будзе багатае! Абы былі гэтае сонца і гэтая цішыня. Абы не паміралі людзі!»

Каб хто збоку пачуў, падумаў бы: зусім п'яны чалавек.

Лёгка перакінуў клунак з пляча на плячо. Цяжару не адчуваў. Мог бы падкінуць паўмяшка бульбы, як мяч. Мог бы пайсці з ім упрысядкі па слізкай дарозе. Нават хацелася выкінуць такое «каленца». Але трымаўся яшчэ недзе «тормаз»: як бы сапраўды хто не пабачыў. Ці мала бывае людзей у лесе? Людзі — добрыя, але языкі ў іх вострыя, пякучыя. Будуць расказваць, як партыйны сакратар адзін танцаваў у лесе, ды яшчэ з клункам. Уявіў такі анекдот і ажно зарагатаў. Няхай бы расказалі. Людзей, якія нікога не забіваюць,

якія дбаюць пра тое, як лепш накарміць сваіх дзяцей, нічога не прыніжае, ніякія іх слабасці. Нават ляснік здаваўся яму ў тыя хвіліны найдабрэйшым чалавекам, а дочкі яго амаль красунямі. А хіба дрэнныя людзі? Адвалілі колькі бульбы напавер... А ў свеце нічога няма смачнейшага за бульбу. Бачыў Пятро Еўропу, каштаваў розныя прысмакі, і ўсё ўжо забылася, не спакушае, а вось пах варанай, смажанай бульбы, дранікаў ды яшчэ духмянасць скваркі — дык гэта праз усё жыццё казыча ноздры, гоніць сліну, і ў сне чуеш яго, гэты бульбяны пах. Недарма пісаў той паэт: «З нашай бульбы тысячу, не меней, смажаць і гатуюць розных страў».

Пятро з любасцю падумаў пра жонку, пра дачку:

«Што нам трэба, Сашок? Хіба тое, што я вярнуўся жывы і не вельмі пакалечаны, і ты жывая, і Ленка здаровенькая расце — не найвялікшае шчасце? Колькі людзей палягло! А мы жывыя. І любоў наша жыве. І нічога нам больш не трэба. Хіба кавалак хлеба ды чыгунок вось гэтай бульбы. Пакуль ты там у Загаллі абыдзеш хворых, я прынясу бульбу... Во колькі! — Ён зноў перакінуў мяшок з пляча на плячо.— Цэлы скарб! Ці не казаў я табе, што свет не без добрых людзей, за дзень што-небудзь ды раздабудзем, не ты, дык я. Не такія цяжкасці пераракылі. Пакуль ты вернешся, мы з Ленкай наабіраем бульбы, запалім грубку... Не, мы не станем яе абіраць. Мы зварым яе ў «мундзірах». Больш ганарова для бульбы сказаць: зварым у «шынялях». Салдацкая страва! А пасля, Лянок, аблупім «шынелькі», бульбачка жоўценькая будзе, апетытная... А мы яе яшчэ трошкі падсмажым на рыбіным тлушчы. Смачна. І табе вельмі карысна. А я прывык на Поўначы. Калі на батарэі пачалася «курыная слепата», нас прымушалі па паўшклянкі ў дзень выпіваць гэтага тлушчу. Вось толькі мама ніяк не прывыкне. Мы пакінем яе долю не падсмажанай. Можа, яна прынясе малака. Мы прымусім яе выпіць малако. Абавязкова, Лянок, прымусім. Змовімся. Мы з табой ямо тлушч, а яна ўвесь час на нішчымніцы. І столькі бегае! З цямна да цямна на нагах».

Успамін пра Сашу, пра тое, як яна працуе, неяк адразу працверазіў Пятра. Спала п'янаватая ўзнёсласць. Зрабілася шкада жонкі. І хоць было радаснае замілаванне, але стала крышачку сумна.

Сашына праца, стаўленне да людзей, да іх гора, нягодаў, адносіны да мужа — усё подзвіг, штодзённы... Каб лепш накарміць дачку і яго — паранена ж лёгкае, і яна, медык, ведае, чым гэта пагражае, калі галадаць,— Саша часам вымушана прымаць ад цётак, якіх лечыць, гладышык малака, галачку масла ці яйка.

Ён, Пятро, неяк сказаў ёй:

— Няёмка, ведаеш... Скажуць: хабар доктарка бярэ. А доктарка — жонка сакратара партарганізацыі.

Саша характэрна закусіла губу, задумліва прыжмурылася і... доўга маўчала. Потым страпянулася і сказала, можа, нават крыху сурова, як чужому:

— Не бойся. Твайго аўтарытэту я не зганьбую.

А праз нейкі час вярнулася з раённай аптэкі засмучаная. Не далі лякарстваў, бо яна не здала грошы за тыя, якія брала раней, у крэдыт.

Пятро нявесела пажартаваў:

— Новы сюрпрыз — растрата. Дзе ты падзела сваю аптэчную выручку?

— Дзе я магла падзець? Я амаль ні ў каго не брала грошай. Сорамна браць за лякарства. Не магу. Ды дзе яны, грошы тыя, у такіх, як старая Шчурыха ці ўдава Лазавенка? Выдадуць зарплату (зарплату не выдавалі чатыры месяцы) — усё заплачу. Не першы раз.

За ўсё яна плаціць.

Пятро неаднойчы ўжо думаў, што яго сакратарскі аўтарытэт — гэта, бадай, перш за ўсё павага і любоў сялян да яе, жонкі яго. Бо што ён сам зрабіў за пяць месяцаў? Правёў у вёсках па некалькі сходаў?..

Трывожны і, аднак, вясёлы крык драздоў, што, відаць, вілі сабе гняздо ў густым арэшніку, перапыніў Пятровы думкі. Ён прасачыў за іх палётам, убачыў набрынялыя пупышкі на кустах, бяздонны блакіт неба, зноў усёй істотай адчуў вясну, і зноў нейкая дзівосная гарачая хваля падхапіла яго, і ён паляцеў...

«Сапок, слаўная мая! Я дам табе сапраўднае шчасце. Пачакай крыху. І дарогу ў гонар цябе збудую. І мост, найпрыгажэйшы ў свеце!..»

Дзіўная мара гэтая з'явілася яшчэ ў сорак другім, калі ён ляжаў паранены ў партызанскім шпіталі і Саша была побач.

З незвычайнай сілай захацелася яму тады збудаваць дарогу цераз балота ў Міжрэччы, па якім ён прайшоў двойчы, і мост цераз Дняпро ў тым месцы, дзе перавозіў яго дзед-лодачнік. Пасля, і ў партызанах, і на фронце, у сне і наяве, бачыў ён гэты мост, што будзе збудаваны па яго праекце, найпрыгажэйшы з усіх мастоў, уцалелых і разбураных вайной, якія давялося ўбачыць на рэках радзімы, Польшчы і Германіі.

І цяпер, калі жыццё склалася так, што наўрад ці вернецца ён калі-небудзь да дарожнага будаўніцтва, усё яшчэ часта сніць гэты мост; ажурны, лёгкі, ён узнімаецца над крутым берагам, павісае над шырачэзнай ракой — у сне непамерна больш шырокай, чым Дняпро; высокай эстакадай, з ледзь прыкметным ухілам, далёка ідзе па лугавым беразе, пераходзіць у шырокую дарогу, якая вядзе... Вядзе яна ў кожным сне ў рознае: то ў казачны край, дзе з неба сыплецца манка, то ў вельмі рэальнае Панізоўе, дзе ён напярэдадні праводзіў калгасны сход і тлумачыў пастанову аб фекальных угнаеннях...

Ён расказвае гэтыя сны Сашы, і яны разам смяюцца. А Ленка слухае іх, як казку, і кожную раніцу просіць расказаць сон пра мост.

Пятро выйшаў на ўзлесак. Некалі шумеў тут цудоўны бярозавы гай. Яго скасіла вайна. Яна яшчэ і ў гэтую першую мірную зіму ішла — вымушаная вайна людзей супроць лесу. Стаялі адзінокія дрэвы з паламаным галлём. Бярозы, паміраючы, як людзі, хапаліся за блізкіх — сясцёр і сяброўак. Плакалі свежыя пні.

Пятро раптам адчуў, што мяшок цяжкі. Заныла прастрэленае плячо. Пакуты другога чалавека і нават раны зямлі і дрэвы заўсёды напамінаюць пра тваю рану. Ён паставіў клунак на стары сухі пень, прысеў сам. Агледзеў лесасеку. Прыпасці б зараз да ўсіх гэтых пнёў і выпіць слёзы бяроз. Не, няхай плачуць. Людзі пабачаць і, можа, зразумеюць, якія яны бязлітасныя, ачарсцвелыя. Знішчаць такую прыгажосць!.. Пятру раптам зрабілася да болю сорамна ад успаміну, што ён таксама быў парубшчыкам. Можа, вось гэтыя свежыя пні, залітыя сокам, ад тых бяроз, што ён спілаваў? Суровае жыццё! Як часта яно вымушае рабіць тое, чаго нельга рабіць не толькі па закону, але супроць чаго пярэчыць уласнае сумленне!

У лютыя маразы асталіся без паліва. Колькі разоў яны з Сашай на санках-самацяжках прывозілі з хвойніку ламачча, каб зварыць абед і хоць крыху сагрэць няўтульны, сыры і цёмны пакой у старым панскім доме!

У гэты час старшынёй мясцовага калгаса быў выбраны Панас Грамыка, былы афіцэр-танкіст. Відаць, убачыў новы старшыня, што фельчарыца і настаўнік на сабе цягаюць дровы. А да Сашы ў Грамыкі асаблівая прыязнасць. Яна вылечыла яго сына. І вось у адзін з вечароў Панас заглянуў да іх і прапанаваў:

— Паехалі ў лес. Па дровы. Снег добры пайшоў. Слядоў не астанецца. Ляснік ляжыць п'яны ў Сарочыхі.

— Красці? — у адзін голас са здзіўленнем і страхам выгукнулі Пятро і Саша.

Панас засмяяўся:

— Ох, недарма мая цешча называе вас святымі! У наш час пры такой святасці загінеш ад холаду і голаду.

Паехалі. І валілі гэтыя бярозы. Кралі лес двое з тых, хто павінен памагаць вартаваць яго. Ён, Пятро, хоць стараўся выбіраць найгоршыя дрэвы — крывыя, нізкарослыя. А Грамыка, наадварот, аблюбоўваў такіх белых красунь, што ныла сэрца, калі піла і сякера крышылі іх застылыя на марозе звонкія ствалы.

На яго, Пятровы, угаворы не спускаць такіх бяроз адказваў:

— Старыя людзі казалі: хто ў лесе не злодзей, у доме — не гаспадар.

— Калі лес належаў князю Паскевічу, прымаўка мела сэнс. А цяпер лес — наша дабро.

— Усё, Андрэевіч, гэта так, каб у свеце ўсё было па-людску. А калі не толькі лес, а людзей пакасілі, як траву. А ўдовы і сіраты без кутка і цяпла асталіся... Тут, брат, не да высокай матэрыі. Не спілуем мы — спілуюць другія. Вайна ўсё спіша. Самі леснікі засвоілі гэта лепш, чым усе мы, парубшчыкі па няшчасці.

Пні перавярнулі душу. Настрой падаў. Куды падзеліся лёгкасць і маладая дужасць? Нечакана прыйшлі слабасць і стомленасць. Не тое што прытанцоўваць з мяшком за плячыма, а страшна зрабілася ад думкі, што трэба яшчэ добрыя кіламетры два несці гэты мяшок. Забалела плячо.

Як яны ўсё-такі замінаюць паўнаце жыцця, гэтыя штодзённыя турботы пра кавалак хлеба! Хлеба! Каб пасля турбот з'яўляўся на стале хлеб — о, якая гэта была б узнагарода! Пра бульбіну думаеш. Сабе. І пра другіх трэба дбаць. Тыдзень назад выканком сельсавета ў поўным сваім складзе цэлы дзень дзяліў чорную юнраўскую фасолю. Але ўсе, хто лічыў сябе пакрыўджаным, ішлі са скаргай не ў сельсавет, а да яго, партыйнага сакратара.

Немагчыма прасачыць і вытлумачыць ход думак! Як яны ўзлятаюць і падаюць, якія робяць павароты, петлі, звівы! То чапляюцца адна за адну, як шасцерні перадачы, то зіхаюць вольтавай дугой, то — як іскры ўначы: гасне адна, узлятаюць другія...

Ляснік... Бабкоў... Саша, Ленка... Грамыка... Зноў Саша. Зноў Саша! Вось ужо сем год, усюды і заўсёды, і тады, калі яна побач, і тады, калі вельмі далёка, у былых баях і цяперашняй рабоце, думкі яго заўсёды вяртаюцца да Сашы.

«Саша! Чаму мне здаецца, што ты часам як бы не верыш, сумняваешся, што я люблю цябе па-ранейшаму? Не, люблю мацней, глыбей, адданей! Чаму ў цябе з'яўляецца гэтая дзіўная незнаёмая і нейкая нядобрая скептычная ўсмешачка, калі кажу табе пра сваю любоў? Чаму ты здаешся мне часам не такой?.. Не такой, якой была ў тую нашу першую, непаўторную вясну... Не такой, якой была ў партызанах, калі выходжвала мяне ад ран... Не такой, якой уяўляў я цябе ўвесь час... Няўжо вайна, пакуты людзей, твае пакуты і турботы зламалі, зруйнавалі той маладу запал і тую дзіцячую непасрэднасць і шчырасць, якая так запаляла некалі не аднаго мяне? Ты была як мара, як песня. Ты цяпер залішне зямная... Бясконцая праца, бясконцыя турботы. Сардэчна пагутарыць, па-чалавечы пацалавацца няма калі. А мы ж, па сутнасці, толькі пачынаем жыццё. Бо хіба ж мы жылі дагэтуль? Галоднае маленства, вучоба... Потым ваявалі... Вайна адабрала ў нас маладосць... Але мы выйшлі пераможцамі. Мы жывём! Дык няўжо ж нельга вярнуць яе, нашу маладосць? Давай вернем, Саша! Давай вернем!.. Аддамо старым усе празаічныя турботы... Гэтую бульбу, попел, фекаліі, фасолю... усё... Аддамо... Каму? Ты мусіш і чужую бяду ўзяць сабе. Гэтак жа ўзяла на сябе клопаты пра многіх

людзей Саша. I ты яшчэ хочаш ад яе ранейшай юначай гарэзлівасці? Дзівак. Летуценнік».

У лесе былі цень і цвёрдая дарога. У полі кірзавыя боты глыбока ўгрузалі ў размяклую, набрынялую снежнай вадой глiністую зямлю. На самай дарозе весела булькаў мутны ручай, несучы лісце і пену. Ісці трэба было ўзбоч. А поле тут, пад лесам, не задзірванела за вайну — засявалася, відаць, добрая зямля, таму на яе не забывалі.

Сонца, хоць і скацілася ўжо нізка, прыпякала яшчэ шчодра. Дзень — надзіва, сапраўды вясновы. На небе — ні хмаркі, і ніводная сухая былінка не варухнецца ад подыху ветру. Ашалелыя ад радасці, заліваюцца жаваранкі. Але ўбачыць іх нялёгка — балюча глядзець у сляпуча-блакітную бездань. Ды і не да хараства гэтага стала Пятру. Падвячоркавае сонца, здавалася, свінцом налівала не толькі мяшок з бульбай, але і шынель, гімнасцёрку, нават шапку: усё ацяжэла, набрыняла потам, цiснула, сціскала. Рана не ныла, яна востра балела. Кроў грукала ў скроні.

«Не данясу».

Падумаў пра дзяцей — сваіх вучняў, што гулялі на мосце, калі ён ішоў да лесніка, і, безумоўна, любуюцца разлівам дагэтуль, бо ад рэчкі ў такі час іх не адарваць. Можа здарыцца, што менавіта каля вучняў ён страціць апошнія сілы, скіне мяшок на гразкую грэблю і не здолее падняць. Праўда, дзеці вайны ведаюць, што такое паранены, і ў іх даўно ўжо другое, не дзіцячае, разуменне чалавечых вартасцей. Але ўсё адно выяўляць перад імі якую б ні было слабасць нельга. Пятро яшчэ не вывучаў педагогікі, але з чаго складаецца аўтарытэт настаўніка — ведаў лепей за любога прафесара.

«Знарок, мабыць, насыпаў столькі, стары чорт, — ужо без удзячнасці падумаў Пятро пра лесніка і праз хвіліну знайшоў выйсце, простае і хітрае: — Дайду да хвойніку, знайду патаемнае месца, высыплю пад старое галлё палавіну бульбы. А ўвечары прыйдзем з Сашай і забяром. Толькі б дайсці да хвойніку!»

Гэта зусім блізка — пясчаны пагорак з парадзелым маладым параснікам. Але перад ім — ручай, разліўся, як добрая рэчка. Пераходзячы яго, Пятро чэрпнуў кірзавымі халявамі ледзяной вады і тады ўжо ледзь дабраўся да сухой мясціны,

да пнёў і свежага галля. Кінуў мяшок і сам паваліўся на гэтае галлё. Сцягнуў боты, адкінуў мокрыя анучкі, выкруціць іх сілы не хапала.

Ляжаў, прагна ўдыхаючы хваёвы водар, і бяздумна глядзеў у неба. Зноў на нейкі міг стала хораша. Зноў захацелася настроіць сябе на светлыя мары і хоць на колькі хвілін навелацца ў будучыню, паспрабаваць будаваць свой мост...

— Прастудзішся, Андрэевіч.

Пятро не ўздрыгнуў і не сумеўся, ён адразу пазнаў голас. Можа, перад кім іншым і адчуў бы няёмкасць, з гэтым жа чалавекам учынак, за які толькі што караў сябе,— крадзеж лесу — зблізіў так, што пасля ўжо ніколі не баяўся паказаць і выказаць яму ўсе іншыя свае слабасці.

Пятро прыпадняўся. Панас Грамыка прысеў побач на галлё. Старшыня быў у такім жа, як і ў Пятра, афіцэрскім шынялі з англійскага сукна, праўда, больш зашмальцаваным — танкіст! Але боты ў яго — не раўня Пятровым — найлепшая натуральная скура і паляўнічая форма: высокія і мяккія халявы, ажно адкласці іх прыйшлося, і «паднарад» на халявах таксама з добрай карычневай скуры — хоць яшчэ адны боты шый. З Панаса жартавалі: ці не з Герынга ён сцягнуў такі трафей? Старшыня не штодня абуваў гэтыя боты, таму Пятро здзівіўся, што ён так бязлітасна заляпаў іх вясновай гразёй — па самыя «вушы».

— Ад Лісціка? — кіўнуў на мяшок Грамыка, ачышчаючы бярозавым кіем гразь з ботаў.— Два?

Зноў-такі, бадай, нікому Пятро не прызнаўся б, што купіў толькі пуд, але ляснік невядома чаму насыпаў яўна больш. Панасу прызнаўся:

— Не, адзін.

— О-о! Загрызуць старога дзеўкі. Сквапныя і скупыя, як старыя куркулькі. Ды і сам... не ад душы ў яго такая шчодрасць. Не думай. Або на злосць дочкам і старой, або... хоць чорт яго ведае, ён заўсёды загадкавы быў, гэты наш Лісцік. Ніколі не ведаеш, што думае...

— Няхай думае што хоча. Чорт з ім. А ў нас будзе чым падмацаваць баявы дух.— Пятру хацелася звярнуць на жарт.

Але Грамыка жарту не падхапіў — уздыхнуў цяжка, занадта сур'ёзна спытаў:

— Калі гэта мы, Андрэевіч, разбагацеем?

— «Разбагаце-е-ем»! Не такое адужалі!

— Зайздрошчу я тваёй веры. Заплаціў за пуд дзвесце рублёў і марыш пра камунізм. Такія хлопцы першыя кідаліся ў атаку. Не заўсёды разумна, праўда. Таму мала вас асталося. Шкада...

— Нас — вас... Чаму ты дзеліш? Наколькі ты старэйшы? Сам гэтак жа з танкам кідаўся. Усіх мала асталося. Але калі мы ўжо з такога пекла выйшлі, ды яшчэ як выйшлі — Еўропу прайшлі! — то панікаваць ад цяперашніх цяжкасцей... Гэта не «тыгр», не «пантэра» і не «фау-2».

— «Фау» — фрау... Не «фау», канечне... Але на мяне часам такое находзіць. І пад «фау» такога не было. Вось як сёння. Аблазіў усё поле. Агледзеў. Бачыш? — кіўнуў на боты.— Як забуяла, як зарасло! А чым падняць? Чым угнаіць? Семнаццаццю дахадзягамі, што ў канюшні? Ды і тых карміць няма чым.

— Ёсць МТС.

— А што ў МТС? Брыгада з трох «ХТЗ» на пяць калгасаў? На гэтых жа «ХТЗ» яшчэ я да вайны араў, яны і тады ўжо больш стаялі, чым аралі.

— Калі гэта ты, Панас Астапавіч, страціў веру ў нашу індустрыю? Колькі табе танкаў далі за які-небудзь адзін год? Забыўся? За ваенны год! Калі немцы перлі на ўсход і палавіна заводаў была на калёсах, пад бомбамі. Міне год-два — будзе табе трактароў!..

Пятро загарэўся: як гэта так! Нават Грамыка, старшыня, камуніст, выходзіць, не разумее простых рэчаў. Трэба давесці яму! Але тут жа спахапіўся. Каб не стаць пустазвонам, накшталт тых упаўнаважаных некаторых, якія ўсё ведаюць і ўсіх вучаць. Успомніў, як Саша нядаўна, паслухаўшы яго выступленне перад калгаснікамі, на яго самалюбівае пытанне: «Ну, як я выступіў?» — адказала: «Добра. Толькі не вучы, калі ласка, сялян, як хлеб сеяць. Ты яго сеяў?»

Не, ён, Пятро, хлеба, па сутнасці, ніколі не сеяў. А Грамыка сеяў. І з сяўнёй на сваім аднаасобным загоне. І на калгасным полі — трактарам і сеялкай. Дык ці не разумней паслухаць спачатку, што ён думае пра пасляваенны хлеб?

Але старшыня калгаса не спяшаўся выказвацца. Хітры дзядзька. Такі дарэмна слова не кіне — абы памянташыць языком. Узважыць, падумае. Вунь як разглядае свае боты

і цярэбіць хваёвую галінку. Нюхае іглiцу, хоць духмянасці тут ад нагрэтага і прывялага галля — аж дыханне займае, быццам не паветра льецца ў лёгкія, а смала расталая — густая, цягучая. Можа, ад гэтага такая млявасць. Лепш памаўчаць. Навошта траціць энергію на марную спрэчку?

Пятро ўжо амаль упэўніўся, што Грамыка больш не стане гаварыць на палітычныя тэмы. Аж — не...

— У індустрыю, Андрэевіч, я веру,— сказаў ён пасля працяглага маўчання.— А вось што, гэтак кіруючы, мы з табой хутка накормім людзей хлебам — вось у гэтым сумняваюся... Грэшны. Здаецца мне, не з таго мы пачынаем, не тыя захады робім... Пасля такой вайны, такой разрухі... Тут, брат, трэба добра-такі паварушыць мазгамі...

Пятро мог раздзяліць любыя сумненні, але калі яны датычыліся таго, імем каго ў атакі паднімалі палкі і дывізіі,— тут ён быў непахісны. А яму здалося, што Грамыка хоча выказаць нейкія сумненні ў мудрасці гэтага чалавека. І ён рашуча перапыніў старшыню:

— Такія думкі, Панас, выкінь з галавы! Што ж, па-твойму, араць зямлю больш складана, чым весці такую вайну?

Грамыка зноў памаўчаў.

— Усё складана тое, што робіцца без глыбокага ведання... А я табе прызнаюся па сакрэту, пра што часам думаю: не ведае бацька, што робіцца ў сяле, як нас вайна падкасіла і як людзі жывуць. Каб знаў, то ўжо нешта прыдумаў бы. Ленін, калі бачыў усё пасля Грамадзянскай, то адразу знайшоў, як выйсці з разрухі.

— Што знайшоў?

— Ты гісторыю лепш за мяне ведаеш. І праднадог і нэп.

— Што ж ты — цяпер нэпа захацеў? Калгасы распусціць, ці што?

Чорныя вочы старшыні нядобра бліснулі. Заўсёды ён гаварыў з Пятром тактоўна, з павагай, а тут не стрываў — сказаў ціха, але са злосцю:

— Ты, брат, задаеш пытанні, як у асобым аддзеле. Я арганізоўваў яго, калгас. Камсамольцам быў. Мне кулакі пагражалі, а таварыша майго Васіля Лапатку падстрэлілі... Я сядзеў у танку і думаў пра калгас, як мы паставім яго пасля вайны... За калгаснае жыццё мы, сяляне, ішлі, каб

Гітлеру галаву скруціць... А ты мне — «распусціць». Ты думаеш — я такі дурны, што не разумею: тых рашэнняў, што прыняў Ленін, не скапіруеш, жыццё пайшло наперад. Але штось і паўтарылася: вайна, разруха, галеча... Дык калі ты мудры,— ён тыцнуў пальцам у Пятра,— то прыдумай такое ж ленінскае рашэнне ў новых умовах, у калгасных.

Пятру не спадабалася Грамыкава раздражнёнасць, але ён адчуваў сілу яго перакanання і ведаў, што любыя тыя доказы, якія прымушалі змаўкаць на калгасных сходах нават п'яных інвалідаў, тут будуць адразу разбіты ўшчэнт. Не, тут можна гаварыць толькі так, інтымна, па-сяброўску.

— Не адразу і тады наладзілася.

— А хіба я патрабую, каб за год пацяклі малочныя рэкі? У тым-то і бяда, што ў выступленнях усе — ад яго да любога ўпаўнаважанага — абяцаюць заўтра ж гэтыя малочныя рэкі. А што рабіць, як зрабіць, каб я ведаў і людзі бачылі і верылі — вось гэтага ніхто яшчэ толкам не сказаў. На фронце мне ставілі задачу: узяць пункт Н. Але я ведаў, што з сямі да васьмі «папрацуе» артылерыя, потым «папрацуе» авіяцыя. Сусед справа на дзесяць мінут раней атакуе пункт Б, каб адцягнуць увагу. А сусед злева падтрымае абходным манеўрам. За танкамі — ідуць аўтаматчыкі, яны замацуюць мой поспех. Былі, канечне, няўдачы. Але ўсё распрацоўвалася без ліпы, як кажуць. Не забываліся нават, як будзем адступаць, на выпадак чаго... Бо вораг — ён таксама галаву меў, і часта недурную. А тут жа і ворага няма перад табой, хіба пагода адна ды вось гэтае запусценне ваеннае, а ідзём мы — не ідзём, а тыцкаемся, як сляпыя... Без компаса, без разведкі... Ніхто разумнай каманды не можа даць...

— Ну, Панас, загінаеш,— пакруціў галавой Пятро.— Што гэта на цябе найшло сёння?

— Эх, Андрэевіч! Мы з табой адны тут.— Грамыка агледзеўся на сасоннік.

Пятро насцярожыўся. Яму не хацелася, каб Панас, якога ён паважаў, верыў у яго цвярозы розум, сказаў нешта такое, чаго камуністу гаварыць не да твару. Можа, перапыніць? Але ж і вельмі спакусліва — выслухаць усе яго думкі.

— Загінаю, кажаш? А давай пасядзім і падумаем пачалавечы над усімі камандамі... Ну, якую табе ўзяць для

прыкладу? Ну, гэтую самую, што трубім пра яе кожны дзень... Ты падумай... Галоўныя пастановы па падрыхтоўцы да першай пасляваеннай сяўбы — аб зборы попелу і нарыхтоўцы торфафекаліяў. Усё, здаецца, правільна. Без гною на гэтай зямлі нічога не вырасце — кожны ведае. Але хацеў бы я спытаць тых, хто пісаў гэтую пастанову, ці падлічылі яны, колькі можна ўгнаіць яе, зямлю, попелам ды фекаліем? Ды калі я сам буду выграбаць попел з усіх пячурак у зямлянках ды хатах вось гэтых і кожнаму падстаўлю начны гаршчок, як у тых немцаў, то колькі, ты думаеш, можна ўгнаіць? Не трэба быць вучоным, каб падлічыць. Даволі ведаць арыфметыку за чатыры класы. Два-тры, максімум пяць гектараў. А іх пяцьсот ляжыць вунь, задзірванелыя, закусцелыя. І так у кожным калгасе. А мы знайшлі ратунак ад усіх бед — сабраць фекалій. Праводзім нарады ў вобласці, у раёне, сходы ў калгасах... А людзі слухаюць і... смяюцца. Смяюцца, Андрэевіч! У нас на ўсё сяло тры прыбіральні. А мяне ўжо колькі разоў заслухоўваюць і на сходзе і на бюро, як нарыхтоўваецца торфафекалій. Пракоп Грошык неяк кажа мне: «Дай, кажа, старшыня, два пуды хлеба, пайду вычышчу школьную і сельсавецкую прыбіральні. Начальства цябе не будзе лаяць». Нехта яму ў адказ: «Дарагавата просіш». А ён: «Ды не, нядорага. Вы ж, кажа, чэрці, на ўсё жыццё мянушку прылепіце — «залатар» ці яшчэ горшую... Мне — чорт з ёй, з мянушкай. Але дзецям, дзяўчатам маім ганьба». А пасля, адзін на адзін, Пракоп пытае ў мяне: «Што гэта, кажа, Панас, здзекуюцца з нас, з калгаснікаў, дурнямі лічаць?» Што я мог адказаць? Скажы сыну Лявоніхі, Івану: ідзі ў калгас, будзеш мець добрую працу — нарыхтоўваць торфафекалій. Ён паў-Еўропы прайшоў, гарматным разлікам камандаваў, ордэнаў да пупа навешаў... Я ўжо не кажу пра тое, што я магу паабяцаць яму за такую працу, якую плату. Палачку ў табелі? Колькі камуністаў вярнулася з арміі, а колькі асталося ў калгасе? Я ды Пеця Аўчароў. Ды і той па няшчасці — маці не ўстае з ложка, даканала старую другая пахавальная. З трох сыноў адзін вярнуўся. Вось так, Андрэевіч... Вось табе адзін прыклад «разумнай» каманды... А я не думаю, што няма там разумных людзей, сярод тых, што пісалі пастановы. Ёсць! І ведаюць яны ўсё. І напэўна маглі б

прыдумаць нешта такое, ад чаго было б больш карысці, чым ад збору попелу. Няхай бы попел вучні збіралі, а не ўся партыйная арганізацыя раёна мабілізоўвалася на попел. Мабілізуйце нас для ўдару на галоўным кірунку! Толькі пакажыце, дзе яно, месца гэтага галоўнага ўдару, ад якога залежыць поспех на ўсім нашым калгасным фронце. Вы ж генералы. Вам адтуль, з каманднага пункта, відней. Расстаўце вы свае баявыя палкі! І мы табе такі гераізм пакажам! Салдат — ён, брат, добра чуе, нутром разумее, дзе яго вядуць для вялікай перамогі — тады ён і смерці не баіцца, а дзе — на непатрэбную справу хочуць растраціць яго сілы, баявы запал... Былі, Андрэевіч, і на фронце такія атакі — ад таго, што ў нейкага начальніка не зварыла гэтая палявая кухня,— Грамыка кулаком стукнуў сабе па лбе,— ці ад п'янага чаду, ад перапою, ад жадання паказаць сябе, лішні ордэн хапануць... Ты сам франтавік, ведаеш — розныя былі.— Ён з глыбокім смуткам уздыхнуў і змоўк.

Пятро таксама маўчаў. Адкінуўся зноў на галлё, глядзеў у неба, бачыў, упершыню вось так увачавідкі, як чысцеў адвячоркавы блакіт. Праз галлё адчуваў разгарачанай спіной, як ад зямлі патыхае амаль яшчэ снегавым халадком. Успомніў частыя напамінкі Сашы: «Беражыся, табе нельга прастуджвацца з тваім прастрэленым лёгкім». Варта падняцца, сесці на пень. Але ніводным рухам не хацелася перапыняць Панаса. Нават не глядзеў яму ў твар — знарок, каб не збянтэжыць.

Нічога новага Грамыка не гаварыў. Усё гэта Пятро чуў ужо неаднойчы за тыя месяцы, як вярнуўся з арміі. Ад розных людзей. Нават ад Сашы. Яна часам з гневам выказвалася супроць некаторых «мерапрыемстваў» і асабліва супроць дурноты і амаральнасці асобных упаўнаважаных. Злосць яе палохала Пятра. Вайна і ў гэтым яе змяніла — раней яна была добрая, мяккая.

Праўда, ён, Пятро, ап'янёны радасцю перамогі і жыцця, адбіваў усе гэтыя раздражненыя выкрыкі з лёгкасцю найвялікшага аптыміста. І цешыўся: яго перакананасць, што хутка ўсё наладзіцца, хораша дзейнічае на людзей. І на Сашу таксама — яна весялее ад яго гарачых доказаў і нават, пачуў ён аднойчы, пасля пераказвае людзям яго трапныя думкі.

Але ніхто яшчэ не выказваўся перад ім вось так — прадумана, спакойна, доказна. Гэта — не рэпліка, не раздражнены выкрык на сходзе. Гэта цэлая сістэма поглядаў. Па абавязку яму, Пятру, належала пярэчыць шмат якім думкам старшыні. Але ён не мог. Ён раптам адчуў, як разбураецца створаная ім вельмі прывабная карціна бліжэйшай будучыні. Не кажучы гэта адкрыта, Грамыка як бы даводзіў: усё, што гаворыць ён, сакратар, на сходах — тое ж абяцанне «малочных рэк», якія нібыта пацякуць ад таго, што будзе добра збірацца попел ці фекалій. Пятра агарнула незразумелая трывога. І смутак. Можа, смутак з'явіўся ад таго, што Панасавы словы пра «неразумныя атакі» нагадалі яму адзін выпадак, пра які ён многа думаў.

Калі ўвосень сорак трэцяга іх партызанскі атрад злучыўся з арміяй, натуральна, што большасць партызан былі тут жа прызваны ў армію. Адбор ішоў, як кажуць, на вока, пры адным урачу. Пасля, калі Пятро трапіў па спецыяльнасці ў зенітную часць, урач іх палка здзіўляўся: «Які ідыёт прызваў цябе з такім раненнем?»

Разам з партызанамі з навакольных прыфрантавых сёл прызвалі ўсіх, каму трэба было ваяваць. Акружэнцаў і тых, хто не пайшоў у армію ў сорак першым, у гэтым раёне было нямнога. Большасць — юнакі, што падраслі за ваенныя гады. Пастроілі іх на зборным пункце ў лясніцтве чалавек тысячу. Маёр закамандаваў: «Партызаны! Тры крокі наперад, шагам — арш!» Выйшла сотня чалавек; іх павялі мыцца ў лазню, стрыгчы, абмундзіроўваць. З імі была Марыя Сяргееўна, маці Сені Пясоцкага, яна сама папрасілася ў армію, урачы трэба былі. Праз тыдзень пасля таго, як яны сталі салдатамі, па яе прыехалі з палявога шпіталя. Вярнулася яна праз два дні, смяртэльна зморная, у заплямленай гімнасцёрцы. Пайшоў ён, Пятро, да яе, Марыя Сяргееўна істэрычна зарыдала:

«Нельга так — неабвучаных, неадзетых... Палавіна іх палягла там, другая пакалечана. Колькі мы аднялі рук, ног! Навошта гэта? Хіба мала крыві?»

Пятро даведаўся: тых хлопцаў, з якімі яны стаялі ў адным страі, праз тры ці чатыры дні паспешлівага навучання кінулі на фарсіраванне Сожа.

Пятро, вядома, не мог паверыць, што нехта зрабіў гэта знарок, каб пакараць хлопцаў за тое, што асталіся пры

немцах, жылі ў сёлах, не пайшлі ў партызаны. Марыя Сяргееўна пасля смерці сына зрабілася залішне ўражлівая, плаксівая; у атрадзе за кожнага з іх дрыжала, як за роднага сына. І ён лічыў: зрабілі правільна, што неўзабаве яе спісалі з арміі. Не з яе здароўем, не з яе нервамі быць на фронце! З такой яго думкай згаджаецца цяпер і Саша, калі яны часам успамінаюць Марыю Сяргееўну: яна працуе ў тым жа задняпроўскім раёне.

І раптам Панасавы словы прымусілі і на гэты даўні, амаль забыты выпадак глянуць з нейкага зусім другога боку, як бы з тылу. Яму не хацелася гэтага. Ён не жадаў, каб душу тачылі, як караеды дрэва, сумненні. Хацелася, каб усё было проста і ясна. Пасля такой перамогі! У такую вясну! Паслаць яго к чорту, гэтага мужыка, з яго развагамі.

— Я табе, Андрэевіч, скажу,— зноў азваўся Грамыка.— Я так думаю: мелі б права ў рэспубліцы, у вобласці падумаць разам, калектыўна, параіцца з народам, з табой, са мной, і каб я не баяўся выказацца...

— А чаго ты баішся?

— Самога сябе баюся,— дзіўна ўсміхнуўся Панас.— Сам сабе не веру... Праўда. А каб мы паверылі сабе і адзін аднаму, то грамадой нешта прыдумалі б. Падказалі б бацьку... А то мы маўчым і чакаем, што скажа ён. А раптам ён нічога ўжо не можа такога сказаць, а? Што тады?

— Яго не чапай, Панас. Ён...

— А я не чапаю... Ты бачыў — ён у мяне ў хаце на тым месцы, дзе раней абразы віселі, і я штодня малюся на яго. І дзяцей вучу маліцца. Адну цешчу ніяк прымусіць не магу. Не прызнае, старая качарга.— Ён засмяяўся, выскаліўшы свае буйныя, жоўтыя ад махоркі зубы. Так ён смяяўся часта, гэты пракураны трактарыст і танкіст. Пятро любіў такі яго смех. І ў той міг вясёлы смех ягоны даў палёгку. Смехам старшыня як бы руйнаваў сур'ёзнасць усяе размовы, як бы казаў: намалоў я лухты, пазабавіўся трохі тут, у сасонніку, а цяпер — хопіць, забудзем, зоймемся справамі.

Пятро падумаў з філасофска-інтэлігенцкай разважлівасцю:

«Мужык ёсць мужык, ён заўсёды скептык, і ўвесь час яму хочацца новай эканамічнай палітыкі».

II

Усё напачатку было так, як Пятро марыў, несучы бульбу. Саша недзе затрымалася на візітах. Ён сам наабіраў бульбы і варыў большы чыгунок, чым звычайна. Можна нарэшце дазволіць такую раскошу.

Трашчалі ў грубцы сухія тонкія галінкі, языкі полымя з вясёлым гудзеннем аблізвалі закапцелы чыгунок. Вада яшчэ не кіпела, але на паверхні яе плавалі ўжо шматкі пены. Апякаючы руку, Пятро знімаў пену лыжкай.

Пакуль яны ішлі з Грамыкам і той нёс мяшок, пакуль абіраў бульбу, сек галлё і распальваў у грубцы, у душы яшчэ трымаўся нейкі нядобры асадак — рэштка той трывогі, што з'явілася падчас размовы, рэштка незадавальнення сваім маўчаннем: не да твару гэта сакратару! А запалаў агеньчык — і як бы выпаліў усё, панёс з дымам у комін. А закружыла ў чыгунку вада — і зусім стала весела.

Безумоўна, шмат што робіцца не так, шмат што незразумела. Але чаму ён так балюча павінен браць усё да сэрца? Хіба ўсе гэтыя праблемы — толькі яго ці Панасаў клопат? Думае ўвесь народ, і працуе ўвесь народ. І няпраўда, што ўсе чакаюць, што скажа адзін чалавек. Сам жа ён, Грамыка, не чакае гэтага — працуе ад цямна да цямна, каб лепш і больш насеяць і сабраць ураджай. Вяртаюцца салдаты. Яшчэ шэсць узростаў звальняецца. З якой прагнасцю яны накінуцца на працу! А будуць працаваць людзі — будзе плён працы. Нешта зробяць, каб і ў сяле больш аставалася, у калгасах. Галоўнае — што перамаглі, хоць і вялікай крывёй. А калі мір, то ўсё наладзіцца. Народ — такая сіла, што ўсё адужае.

«З мяне будзе правільны гісторык: я ўжо добра засвоіў, што рухаючая сіла гісторыі — народ»,— жартам падумаў Пятро, кідаючы ў грубку, у полымя, сухія палачкі. Седзячы на перакуленым табурэце, ён узяў дроў, не азірнуўшыся, і разбурыў нейкую даччыну гульню.

Ленка закрычала:

— Тата! Блаць не!

Ён павярнуўся. Малая паспела збудаваць з кароткіх сукаватых палачак клеткі, розныя па форме.

Калі ён вярнуўся з арміі, дачка доўга і ўпарта не хацела назваць яго татам. З незвычайнай дзіцячай хітрасцю абыходзілася без звароткаў. Яму неяк не ўдавалася заваяваць яе сімпатыю. Гэта таксама засмучала Сашу. Аднойчы яна нават кінула з болем:

— Які ты бацька!

Гэта пакрыўдзіла Пятра, бо ён любіў дачку, меў да яе вялікую пяшчоту і замілаванне. Бяда толькі, што выказваў іх нязграбна, няўмела, а дзецям, мабыць, трэба знешнія праявы любові, ласкі. Прафесія бацькі таксама нялёгка набываецца. Пералом у іх адносінах адбыўся раптоўна. Пад Новы год ён прывёз ёй з горада маленькія саначкі. Падарунак яна прыняла абыякава. Перавярнула, накрыла палазы хусцінкай, зрабіла «хатку» сваёй адзінай ляльцы — Каці. Але калі ён павёз яе катацца і смела пусціў санкі з высокай гары, дачка завішчала ад захаплення і крыкнула на ўсё поле:

— Тата! Шчэ!

Можа, сто разоў яна паўтарала гэтае «Тата! Шчэ!», і сто разоў ён, ашалелы ад радасці, абліваючыся потам, цягнуў па слізкай сцежцы санкі на гару, дзе чарнелі рэшткі былога ветрака, і з крыкам і галёканнем, што таксама цешыла малую, пускаў уніз — у стары калгасны сад.

Саша расказвала: Ленка, калі вучылася гаварыць, доўга адмоўе «не» ставіла пасля дзеясловаў. «Ленка, хочаш малачка?» — «Хачу не».— «Ленка, упадзеш!» — «Упаду не». А сваю частую просьбу: «Мама, не ідзі нікуды»,— вымаўляла так: «Мама, ідзі куды не». К яго прыезду малой пайшоў пяты год, і яна гаварыла ўжо амаль правільна. Але Пятру так спадабалася яе «не» пасля слоў, што ён сам у размове з ёй, з Сашай жартам пачаў гаварыць гэтак жа. І малая, забываючыся, часта пачала вяртацца да свае ранейшай канструкцыі сказаў. Саша спачатку смяялася, а пасля пачала непакоіцца:

— Навучыш, педагог! Смяяцца будуць з дзіцяці. Не кажы так, Лянок. Тата гаворыць няправільна.

Ленка следам за маці пачала рабіць яму заўвагі:

— Тата, правільна не.

Пятро рагатаў. Таму і гэтае «браць не» таксама рассмяшыла. Ленка здагадалася, што ён смяецца, і тут жа выправіла сваю памылку:

— Тата, не тлэба блаць.

Сказала яна гэта з той мілай дзіцячай інтанацыяй, якая заўсёды выклікае ў бацькоў замілаванне. Пятро прытуліў дачку да сябе, пацалаваў беленькія шаўкавістыя валосікі:

— Слаўны ты мой доктар! Але ж нам трэба зварыць бульбачку. Ты хочаш бульбачкі?

— Хачу. З жылам.— І каўтнула слінку.

А ён, бацька, пасля доўга не мог пракаўтнуць горкі камяк, што стаў у горле, рос, душыў, выціскаў слёзы. Дзіця галоднае, але не плача, не просіць — цярпліва чакае. Гаротныя дзеці вайны!

Ленка з неразуменнем і здзіўленнем глядзела на яго: чаму ў таты блішчаць вочы? Спытала:

— Ад дыму?

— Ад дыму,— усміхнуўся Пятро, адпускаючы дачку.— Што ты набудавала тут?

— Сяло. Ета — хата цёткі Гапы, а ета — сельсавет, тут мамчына амбулатолыя, а ета — наш дом.

— О, ды ты вялікі архітэктар!

Пятро дастаў віламі чыгунок, паставіў на прыпечак, ткнуў лыжкай — ці не гатова бульба? Не, лыжка слізгала паміж бульбін.

— Але, Лянок, прыйдзецца табе разбурыць адзін домік. Трэба дровы, каб бульбачка даварылася. Які ты разбурыш?

— Магазін. У ім нічога няма. Мукі не, солі не... і кафет не...

Пятро зарагатаў:

— Правільна, дачка! Разбурым магазін! Усё адно райспажыўсаюз нічога не завозіць нам. Адну гарэлку, ды і тую тройчы разбаўляюць вадой.

Нарэшце бульба зварылася. Адцэджваючы ваду, удыхаючы смачны пах, ён разважаў:

— Але, ты — архітэктар... Мы маглі б з табой будаваць масты. Але мама нікуды не хоча ехаць. Прыйдзецца нам займацца гісторыяй. Што ж, гісторыя — таксама навука патрэбная. Каб людзі не забываліся на мінулае.

Большасць кніг — а іх нямала — ляжала на стале. Стол Саша раздабыла недзе адмысловы — панскі, можа, стогадовы; дзве ножкі яго першы майстра ўпрыгожыў адмысловай

мастацкай разьбой, якую моцна папсаваў шашаль, трэцяя — пазнейшай работы, добра абгаблявана таксама нядрэнным майстрам, а чацвёртая — звычайная бярозавая чурка, яе прыладзіла сама Саша — абы стаяў гэты інвалід многіх войнаў. Стол быў гордасцю іх — багацейшы атрыбут мэбліроўкі і прадмет няспынных кпінаў і жартаў.

Пятро адсунуў кніжкі, газетай заслаў квяцісты «трафейны» настольнік, каб не запэцкаць. Газеты ён шкадаваў не менш, чым настольнік, яны патрэбны былі яму ў працы. У Сашы не было такой павагі да газет, яна іх бязлітасна драла на свае парашкі. І ў іх часам за газеты былі сваркі. Каб знайсці самы нецікавы нумар, Пятро прагледзеў цэлы стос. У «Звяздзе» на дзве палосы быў змешчаны праект і апісанне забудовы вёскі на 60 двароў. Нават на паперы вёска выглядала прыгожа і прывабліва! Яшчэ дні тры назад ён адклаў гэты нумар, каб выкарыстаць у сваёй чарговай гутарцы ці дакладзе. Ён разважаў: надрукавалі такі праект — значыцца, не ва ўсіх раёнах такая разруха, што людзі ніяк не могуць выбрацца з зямлянак хаця б у якія-небудзь хацінкі, а ёсць мясціны, дзе могуць збудаваць вось такія вёскі, як у газеце,— цагляныя, з чарапічнымі дахамі, з тыповымі гаспадарчымі пабудовамі.

Даўшы дачцэ бульбы і наліўшы ў чарапок рыбінага тлушчу, Пятро падсунуў табурэтку бліжэй да акна, каб яшчэ раз, больш уважліва, прачытаць апісанне праекта казачнай вёскі.

Вокан у пакоі было ажно тры, а святла няшмат. Адно акно ўвогуле было забіта, у двух менш за палавіну шыб — састаўленыя з кавалкаў шкла, рэшта ж — пачарнелая фанера і ржавая бляха. Падчас завірухі праз гэтыя шыбы, як іх ні заканапачвалі, ні затыкалі анучамі, на стол намятала гурбачкі снегу. Усю зіму яны спалі на печы. Добра, што печ — руская, вялікая, траім на ёй было зусім прасторна.

Ужо даўно зайшло сонца. У дні, блізкія да вясновага ці асенняга сонцастаяння, змяркаецца хутка і непрыкметна. Вокны выходзілі на поўнач і ўсход, і Пятро чытаў павольна, ледзьве разбіраючы словы артыкула. Кажуць, на змярканні часцей за ўсё чалавека агортваюць сумота, цяжкі роздум, трывога. Не, у яго гэта нельга было назваць ні трывогай, ні смуткам. Гэта было нешта зусім іншае, і яму цяжка знайсці

вызначэнне. Узнікла такая гама пачуццяў, што ён сам ніколі не здолеў бы разабрацца ў ёй, а тым больш расказаць каму-небудзь, нават такому блізкаму чалавеку, як Саша. Адно адчуў выразна: не скажа ён калгаснікам пра гэты сапраўды-такі казачны праект. Няхай чытаюць самі. А яму няма чаго гаварыць. Гэта — той самы попел, тое самае абяцанне малочных рэк, пра якое гаварыў Грамыка.

«Ох, Панас, Панас, добры ты чалавек, але гутарыць з табой вось так, з вока на вока і душа ў душу, небяспечна. Можаш ты загнаць вожыка ў мазгаўню».

Саша ўвайшла больш імклівa, чым звычайна. Пятро адразу, яшчэ па яе кроках за дзвярыма, у калідоры, адчуў, што яна нечым усхвалявана...

Паставіла на падаконнік загорнутую ў газету бутэльку. Скінула сваю адзіную шарсцяную сукенку, што была і за рабочую і за святочную, надзела старэнькую, паркалёвую, кароткую. Зрабілася падобная на дзяўчынку-падлетка: худзенькая, грудзі — два маленькія бугаркі, ключыцы тырчаць. Пятру стала шкада яе. Сэрца сціснулася, зашчымела ад жалю і яшчэ ад здагадкі, што Сашына ўсхваляванасць і такое маўчанне маюць дачыненне да яго. Зноў нейкае непаразуменне. Якое? Хто-небудзь з настаўніц плётку пусціў. Ёсць такія ўдовы-зайздросніцы. Ім чужое шчасце — што бяльмо ў воку.

— А мы з Ленкай бульбы зварылі. Я пуды два прывалок. Ленка павячэрала ўжо.

— Добра паела, дачушка? — Саша нахілілася да малой, якая падбегла да яе, падолам сукенкі, па-сялянску, выцерла запэцканы тварык.

— Добра. А чаго ты так доўга, мама?

— Я малачка табе прынесла.— Яна разгарнула газету, наліла з пляшкі.

Малая, стоячы пасярод пакоя, трымаючы шклянку абедзвюма ручкамі, прагна і прыгожа піла, струменьчыкі цяклі па барадзе, на сукенку.

Саша як бы не бачыла мужа, быццам і не было яго.

— Давай вячэраць і мы, Сашок.

Яна не адказала.

Спачатку ён разгублена прыціх. Але хутка адчуў, што ў ім узнімаецца абурэнне: што за дурная мода вось так маўчаць?

Баліць табе — скажы, закрычы! Я — тут, я — ёсць і разумею, бачу кожны рух тваёй душы!

Можа, і Саша пачула буру, бо раптам падышла да яго і сказала амаль шэптам, але тым шэптам, што гучней за любы крык:

— Ну, дарагі мужанёк, я думала, ты ад маладосці ды дурноты нашкодзіў, як кот. Паверыла, што і праўда гэта было раз... Аж — вунь што ты... Ты... ты,— яна задыхнулася,— ты і пасля знайшоў яе...— Яна крута павярнулася, узяла з ложка плацце, выхапіла з кішэні пакамечаны канверт.— На, ад тваёй пэ-пэ-жэ. Чытай! Радуйся! Яна мужа кідае! Ці не да цябе збіраецца прыехаць?

Пятро ўзяў канверт, нічога не разумеючы, не здагадваючыся нават, пра каго ідзе гаворка. І почырк яму нічога не сказаў. Але, дастаўшы лісток, не вытрымаў — глянуў на подпіс. Тоня! Адкуль яна ўзялася? Як даведалася яго адрас? Ага, на канверце — адрас яго бацькоў. Пісьмо сюды пераслалі яны, бацькі. Зваротны адрас: знаёмая лічба палявой пошты — зенітны полк, дзе ён пачынаў службу і вайну. Толькі тады гэта быў асобны дывізіён, а цяпер — полк.

Нічога дзіўнага: там, у палку, адрас яго бацькоў мог захавацца ў справах, у ранцах ці ў памяці былых саслужыўцаў.

Ён маланкава, вачамі, у паўзмроку прабег кароткае пісьмо. Нічога асаблівага, ніякага нават напаміну пра іх адносіны. Што ж магло абурыць Сашу? Гэта? «Са Сцяпанам у нас нічога не будзе. Кіну я яго. Афармляю звальненне, паеду да мамы». Ага, вось гэта. «Цяпер я часта думаю (і кажу яму): недарэмна ты даў яму па мордзе. І словы твае ўспамінаю, якія ты сказаў у шпіталі ў Ландсбергу». Але, толькі гэта.

Некалі, яшчэ ў партызанскім шпіталі, ён, расчулены, чыстасардэчна прызнаўся пра сваю выпадковую сувязь з Тоняй. Саша слова яму не сказала, параненаму. Але ён бачыў, што ёй балюча было. Помніць, як раптам змяніўся выраз яе твару, вачэй, як прыкусіла яна губу і якая пасля стала — як бы раптам аддалілася ад яго, зрабілася клапатлівай сястрой, міласэрнай сястрой — не больш. Не без уплыву Марыі Сяргееўны яна пазней зноў наблізілася. А так магло здарыцца, што і зусім аддалілася б. У яго ўжо была з'явілася боязь страціць яе. Калі ён зноў пайшоў на фронт, боязь гэтая

вырасла ў страх. Саша падагравала гэты страх сваімі пісьмамі. Як бы між іншым, паведамляла: адзін раз пра тое, што заязджаў да яе Уладзімір Лялькевіч, другі — што ў вёсцы, дзе яна цяпер працуе, размясцілася вайсковая часць і многа маладых афіцэраў, трэці — што да гаспадыні, дзе яна на кватэры, прыехаў на пабыўку сын — афіцэр...

Толькі вярнуўшыся з арміі, Пятро даведаўся, што паведамленні гэтыя былі помстай яму, можа, не вельмі разумнай і дасціпнай, але інакш іх назваць нельга. Ніякая часць у Грыбаўцы ніколі не стаяла. На кватэры Саша жыла ў жонкі Панаса Грамыкі. Адно толькі праўда — пра Лялькевіча. Ён быў другім сакратаром райкома партыі і, безумоўна, мог прыязджаць. Але ў Пятра ўжо тады, у партызанах, знікла ўсякая рэўнасць да яго.

Страх, безумоўна, знік, калі ён вярнуўся. Саша — яго жонка, назаўсёды, на ўсё жыццё, і нішто не здолее іх разлучыць! Але боязь, што яна зноў аддаліцца, як тады, перашкодзіла яму прызнацца, што ён меў сустрэчу з гэтай Тоняй яшчэ раз, у Германіі. Баяўся: не паверыць Саша, што ў велізарнейшым чалавечым муравейніку, разварушаным вайной, расстаўшыся недзе ў Мурманску, можна было зусім выпадкова сустрэцца пад Берлінам. Праўда, на вайне былі і яшчэ больш неверагодныя сустрэчы! Чаго не было там! Аднак ці зразумела б гэта Саша? Ці не падумала б, што яны перапісваліся, шукалі гэтай сустрэчы і адбылася яна зусім інакш, у інакшых абставінах? Магла б не выказаць свайго нявер'я, а ўпотай пакутаваць.

Бывае «ложь во спасение». А бывае праўда, пра якую лепш змаўчаць. Аж не, няма, відаць, такой праўды. Недарэмна кажа старая мудрасць: няма такой тайны, якая не стала б яўнай. І гэта стасуецца да ўсяго: да палітыкі, дыпламатыі, вайны і да жыцця двух людзей. Лепшая сямейная дыпламатыя — гэта дыпламатыя поўнага ўзаемнага давер'я і бязмежнай шчырасці. Шкада, што многія з нас прыходзяць да гэтай высновы пазнавата.

Пятро, разгублены ад нечаканасці, нясмела ступіў да жонкі:

— Сашок! Я ўсё растлумачу. Выслухай толькі спакойна... Навошта ўскладняць і без таго нялёгкае жыццё наша?..

— Не трэба мне ніякіх тлумачэнняў. Даволі з мяне тваіх казак. Выдумляць ты ўмееш.— Гэта яна сказала ціха, стомленым голасам. Але калі Пятро, абнадзееньі, хацеў узяць яе за руку, рэзка адступіла і гнеўна крыкнула:

— Не чапай! Я ненавіджу цябе!

Ленка абняла яе калені, захныкала:

— Мама! Не свалыся. Я баюся...

Саша схапіла дачку на рукі, прыціснула да грудзей, быццам ёй нешта пагражала.

— Не бойся, мая маленькая. Я не буду сварыцца. Навошта мне сварыцца? Мы пражылі з табой пяць год і не сварыліся... Ні з кім. Толькі з немцамі. І мы будзем жыць з табой. І ніхто...

— І тата з намі. Так, мамачка?

Саша быццам прыкусіла язык — больш ні слова. Ужо ўпрыцемку памыла малой ручкі і ножкі і, не вячэраючы, уклалася з ёй на вузкім ложку, на якім, калі злезлі з печы, спалі яны ўдваіх. Дачка спала на ляжанцы.

Пятро зразумеў, што цяпер тлумачыць няма карысці, і нічым не парушаў маўклівай вайны. Было да болю, да роспачы крыўдна. З якімі пачуццямі ён нёс гэтую бульбу, з якой пяшчотай гатаваў вячэру — і вось табе, калі ласка. Нейкае недарэчнае і зусім непатрэбнае пісьмо атруціла настрой, сапсавала вечар, які мог бы стаць шчаслівым. Для шчасця не так ужо многа трэба: праца, любоў, дружба, узаемаразуменне і вера, негалоднае дзіця... ну, і самім чыгунок вось гэтай бульбы. Няма нечага аднаго — ланцуг разарваны.

Пятро шкадаваў сябе, а яшчэ больш яе — Сашу.

З васьмі раніцы да дванаццаці яна прымала ў амбулаторыі, а потым дацямна — візіты. Колькі іх было? Хворых нямала. Інваліды, дзеці.

Ён не адважыўся нават запаліць лямпу. Сядзеў на табурэтцы каля стала. Сцямнела. Сціхлі галасы дзяцей на вуліцы і каля рэчкі. Сціх вецер. Усё сціхла. Акрамя яго думак. Калі людзі навучацца рабіць своеасаблівую фанаграму — ці як яе назавуць? — мыслення, думак, іх вельмі здзівіць форма крывой. Яна будзе не толькі ламаная, з падзеннямі, узлётамі, яна будзе пакручастая, як казачны лабірынт, як зблытаны маток нітак ці яшчэ нешта больш адмысловае. Яе будзе

нялёгка расшыфраваць, гэтую мыслятраму. Думкі Пятра скакалі ад Сашы да Грамыкі, з мінулага ў сённяшні дзень ці нават залятаці ў заўтрашні, ад Тоні да бог ведае каго, часам да зусім выпадковых людзей.

«Як яе прозвішча цяпер — Рамашова ці Кідала? На канверце не піша. Я не паспеў тады нават запытаць».

Прыгадалася іх апошняя сустрэча. Не, дзве кароткія сустрэчы год назад. Але, было гэта роўна год назад, у пачатку красавіка. Ці не ў гэты ж самы дзень?

Дывізію іх на плацдарме за Одэрам змяніў танкавы корпус, тэрмінова перакінуты з Усходняй Прусіі, дзе вайна была закончана. Маршал Жукаў сціскаў магутны браніраваны кулак для ўдару на Берлін. Дывізію, якая панесла на плацдарме немалыя страты, асабліва ад праклятых «фау-2», як бы адводзілі ў рэзерв, на адпачынак у блізкі тыл, за нейкія сорак кіламетраў ад фронту, — у горад Ландсберг на Варце. Але зенітны дывізіён не адпачываў. Ён заняў баявыя пазіцыі, каб сцерагчы адпачынак змучаных пехацінцаў. Камандны пункт дывізіёна размясціўся на самым беразе ракі, заняўшы будынак нейкага яхтклуба і суседнюю кірху — пад назіральны пункт.

Метраў за трыста, не больш, вышэй па рацэ скаламі з бетону і рэбрамі жалезных ферм вытыркалі з вады рэшткі ўзарванага моста. Ад гэтага шырокага, збудаванага на стагоддзі, гарадскога моста астаўся адзін пралёт ад таго, супрацьлеглага, берага, ды і той трымаўся на пакалечаным быку. І, аднак, нейкі разумнік камандзір не знайшоў лепшага месца, каб размясціць узвод батарэі МЗА, — паставіў яго на гэтым пралёце. Тры «саракапяткі» сваімі доўгімі і тонкімі суламі, спушчанымі, нюхалі рачную прахалоду. Над імі былі распяты камуфляжныя сеткі. Але ўсё адно ўзвод — як на далоні. Здалёк можна было пералічыць усю прыслугу, якая на тры чвэрці складалася з дзяўчат. На бераг, дзе размясціўся КП яго, Пятровага, дывізіёна, далятаці іх звонкія галасы, смех. А трохі ніжэй ад іх КП над ракой узвышаліся некранутыя фермы чыгуначнага моста. Па ім няспынна грымелі эшалоны.

Апынуўшыся на беразе, ён, Пятро, усяго толькі старшына па званню, камсорг дывізіёна, адразу рэалістычна ацаніў абстаноўку, кажучы ваеннай мовай.

Немцы агрызаюцца з паветра ўжо рэдка. Але ўсё-такі агрызаюцца. І калі яны наляцяць на гэты гарадок, то, безумоўна, галоўная іх мэта — чыгуначны мост. Пятро ведаў, як нялёгка пацэліць у мост. Заўсёды бывае пералёт або недалёт, бомбы лажацца ўправа ці ўлева. Але ён ведаў не адзін выпадак, калі гэтыя «дурныя бомбы» знаходзілі зусім нечаканую цэль.

Карацей кажучы, яго ўсхваляваў лёс гэтага дзявочага ўзвода. Камандзір МЗА, пагнаўшыся за найлепшымі «вугламі абзору», паставіў сваіх людзей на верную пагібель. Нават калі не будзе прамога пападання, блізкі выбух разбурыць ужо і так перакошаны, патрэсканы бык, і людзі апынуцца ў рацэ. Ды проста выбуховая хваля — узрыў бомбы перад мостам — можа змесці людзей у бурлівы вясновы паток. А колькі з іх умее добра плаваць? Каб на мосце былі адны мужчыны, можа, ён не так бы занепакоіўся. Дзе на вайне няма небяспекі? Але ён цвёрда трымаўся думкі, што не жаночая гэта справа — ваяваць. Няшчасце прымусіла. Але ж можна ставіць гэтых салдат у спадніцах у такія мясціны, дзе будзе, у выпадку чаго, найменш ахвяр. А тым больш цяпер, калі так блізка канец вайны.

Пятро пайшоў да камандзіра свайго дывізіёна капітана Крывароцькі.

— Таварыш капітан, маем мы ўжо сувязь з суседзямі?

— З гэтымі, з ПВА? — Армейцы, нават зенітчыкі, ставіліся да войск тылавой супрацьпаветранай абароны з некаторай пагардай і ironіяй.— Хутка будзем мець. Цягнуць сувязісты.

— Пазваніце вы ім, скажыце, што батарэя на мосце пастаўлена пад першую бомбу.

Капітан з акна другога паверха паглядзеў на злашчасны мост, пакруціў галавой, усміхнуўся ў свае запарожскія вусы.

— Але, нейкі дурань высунуў, як блыху на пуп. Шугане — што карова языком зліжа.— І, вялікі аматар пагаварыць пра жанчын, любоўныя справы, жартаўнік, камандзір прыжмурыўся, як кот, і чорцікі заскакалі ў яго вачах.— Клапоцішся пра дзяўчат, старшына? Хопіць іх на нашага брата. Глядзі, пасля вайны па тры на аднаго будзе. Вось будзем мець клопату! — Ён зарагатаў, але, мабыць, адчуўшы, што

Пятро не мае намеру жартаваць, сур'ёзна паабяцаў: — Добра, камсорг. Пазваню.

Тады Пятро паверыў: пазвоніць; Крывароцька — інжынер, інтэлігент — быў разумны і чулы камандзір. Пасля няшчасця ўсумніўся: ці званіў? Цяпер, асабліва чамусьці сёння, пасля размовы з Панасам, думаў: не, не званіў. Напэўна, разважыў: на якое ліха яму лезці ў справы суседа, з чужой часці, ды яшчэ калі там камандзір вышэйшы па званню? А сам ён, Пятро, хіба праявіў настойлівасць? Мог бы сказаць намесніку па палітчасці, начальніку штаба. Не. Паглядзеў, абурыўся, пахваляваўся, і хоць не забыўся — батарэя ўвесь час была перад вачамі, але скарыўся перад суровасцю і непахіснасцю армейскага закону: ніжэйшы па чыну і званню не мае права ўмешвацца ў загады і распараджэнні старэйшага. Маўчы і выконвай. А калі гэты старэйшы дурань?..

Трагедыя адбылася дні праз чатыры. «Ю-87» наляцелі адвячоркам, вось такім жа ясным, па-вясноваму прыгожым. Там, у Германіі, ужо распускаліся дрэвы, зеланела трава. Шасцёрка «юнкерсаў» зайшла з усходу, па рацэ. Разам з бомбамі яны кінулі плывучыя міны, выбухі грымелі доўга пасля таго, як самалёты, рассыпаўшыся ў розныя бакі, уцяклі ці, можа, былі збіты нашымі знішчальнікамі, што тут жа, праз хвіліну, падняліся ў паветра.

Ніхто пасля дакладна не мог устанавіць, ад чаго гэта здарылася: пацэліла бомба ці міна ці — былі і такія здагадкі — у быку пакінуты нямецкі зарад выбухнуў ад дэтанацыі... Але ўсе з каманднага пункта іх дывізіёна ўбачылі, як раптам бык асеў, быццам праваліўся праз рачное дно, і ўся тысячатонная аграмадзіна жалезабетоннага пралёта з лёгкасцю драўлянага мастка, рэзка нахіліўшыся, слізнула ў раку. На тым беразе было пуста, ратаваць людзей не было каму. Стаяла нейкая тылавая часць, але паветраная трывога ўсіх загнала ў шчыліны. Праз выбухі бомб і выццё пікіроўшчыкаў даляцелі поўныя жудасці жаночыя крыкі. Над успененай выбухамі вадой замільгалі галовы, рукі. Сціснутая бетонам рака прапускала вясновы паток з шалёнай хуткасцю. Усіх, хто мог трымацца на паверхні, але не меў сілы перамагчы плынь, адразу вынесла на сярэдзіну. Нямногія паспелі схапіцца за парэнчы моста, што тырчалі з вады, падплысці да свайго, блізкага берага.

Капітан Крывароцька нават пры дзяўчатах-сувязістках успамянуў усіх святых і грэшных і ўсіх дурняў. Убачыў Пятра — злосна крыкнуў яму:

— Напрарочыў, камсорг... душу тваю маць! — Быццам ён, Пятро, быў вінаваты ў тым, што здарылася. І тут жа загамандаваў усім, хто быў на КП, салдатам і афіцэрам: — Хто ўмее плаваць — усе ў ваду! Ратаваць людзей! Бондар! У лодку! Страхаваць і падбіраць! Патоне свой — галаву скручу! Звані суседу. Перадай, што яму пральняй камандаваць, а не палком! Боўдзіла ён!

Чалавек дзесяць выскачылі на ўзбярэжную, скідаючы на хаду боты, гімнасцёркі. Ён, Пятро, быў сярод гэтых дзесяці. Ён нават перагнаў усіх. Але ў ваду кінуўся не адразу. Убачыў, як паўз іх рака пранесла дзвюх дзяўчат. Яны апынуліся чамусьці далёка наперадзе. Адна плыла ціха, аддаўшыся, відаць, на волю плыні, каб зберагчы сілы, другая няспынна крычала: «Ратуйце!» — і махала рукамі.

Пятро шыбнуў на выбіты танкамі брук адзін бот, другі, гімнасцёрку... Трэба абагнаць і плысці напярэймы! Следам за ім яшчэ нехта бег. Яго спыніў дзявочы голас ззаду:

— Кідаемся, камсорг! Тоне!

На парапеце ўзбярэжнай стаяла ў адных блакітных рэйтузах і бюстгальтары іх радыстка Леакадзія Анечкіна — дзяўчына шумная, няўрымслівая, камандзіры з ёю мелі нямала клопату.

— Я — гэтую, што дае нырца! А ты бяры тую, ціхую! — скамандавала яна і кінулася першая. Паплыла размашыстымі сажэнькамі, лёгка перамагаючы плынь. Было відаць, што дзяўчына гэтая вырасла на вадзе. Ён, Пятро, не ўмеў так плаваць. Але кінуўся з няменшай рашучасцю напярэймы «ціхай». Ледзяная вада апякла цела.

Крыкнуў:

— Грабі да мяне! Да мяне!

Але яна як бы не чула — магчыма, што яе аглушыла выбухам — і не паварушыла нават рукой, каб наблізіцца да свайго выратавальніка. Плынь аднесла яе ўбок. І Пятро выбіўся з сіл, пакуль дагнаў яе. Але як толькі падплыў, дзяўчына, як кажуць, «мёртвай хваткай» учапілася ў яго правую руку, скавала рухі, пачала тануць і яго пацягнула на дно.

Пятро сербануў вады, але выхапіў дзяўчыну на паверхню. Яна зіхнула, хапаючы паветра: «Гэ-эх, гэ-эх!»

— Пусці маю руку. Пусці руку! — закрычаў ёй у твар Пятро.— І плыві спакойна. Ты ж умееш плаваць! Не бойся! Я буду падтрымліваць.

— Я тану, брацік,— прашаптала яна пасінелымі вуснамі.

У вачах яе Пятро не ўбачыў жудасці, якую бачыў не раз за вайну, не — у яе вачах былі смяртэльны смутак і стомленасць. Ён зразумеў: чалавек зміры ўся са смерцю, гатовы на той свет, а таму страціў волю да змагання і апошнія сілы. Гэта — як шок. Бачыў ён і такое, у партызанах. Таму яна не крычала, не прасіла дапамогі. Бязвольна, трохі ўмеючы плаваць, трымалася на вадзе.

Пятра спалохала такая самаасуджанасць. Патоне яна і яго ўтопіць! Прайсці ўсю вайну, праз усе агні і воды — і так загінуць...

Адчуў, што штаны, якія ён не паспеў, дурны, скінуць, сталі цяжкія, як жалезныя гіры. Анечкіна, пэўна, мела вопыт, што раздзелася амаль дагала. Няўжо нікога больш няма блізка? Дзе Бондар з лодкай? Не, крычаць нельга! І ён пачаў прасіць, маліць:

— Сястрычка, родная, слаўная, мілая мая. Адну хвілiначку патрымайся... Адну... Адну... Зараз падыдзе лодка!..

Падхапіў дзяўчыну пад пахі і нагой дакрануўся бота. Гэта спалохала яшчэ больш: боты цягнуць яе на дно! Як ён забыўся, што яна ў ботах? Каб скінуць боты! Паспрабаваў зрабіць гэта нагой, і зноў яны абое нырнулі, зноў сербанулі вады. Пятро адчуў, як распухае яго сэрца, запаўняе грудзі, жывот, лезе праз горла, б'ецца ў галаве. Канец! Закрычаў так, каб пачулі на беразе:

— Трымайся! Плыві! — і вылаяў тую, каго толькі што называў «сястрычкай», «роднай», брыдкім словам... Прыгадаў, што чуў ці чытаў недзе — бывае карысна знясіленаму тапельцу прычыніць боль. Праз мокрую гімнасцёрку балюча ўкусіў дзяўчыну за плячо. Яна войкнула. Гэта ўзбадзёрыла Пятра. Ды і яе, здаецца, скаланула. Але яшчэ больш яе вярнуў да жыцця блізкі выбух. Каля правага берага ўзарвалася міна. Іх абдало пырскамі вады, падкінула на хвалі. Пасля гэтага яна пачала грэбці рукамі, пачала змагацца.

Набліжаўся чыгуначны мост. Пятро меў на яго надзею: можа, удасца зачапіцца за выступ быка і пратрымацца, пакуль не падыдзе лодка. Але яшчэ раней яны наскочылі на нейкае падводнае жалеззе, казалі пасля — на затоплены катэр. Пятро адчуў, што яму раніла вострым ногі і жывот. Але ён паспеў схапіцца рукой за нейкі прэнт. Плынь закруціла іх. Яшчэ больш абдзірала жывот вострае жалеза.

Ён крыкнуў выратаванай:

— Трымайся за мяне!

Мабыць, адчуўшы ратунак, дзяўчына так абшчапіла яго шыю, што пасля доўга відны былі сінякі ад яе пальцаў. Тут жа да іх падышла гумовая лодка, яе спусцілі тылавікі.

У лодцы Пятру зрабілася блага. Ці то здало сэрца, ці — ад таго, што ўбачыў кроў у сябе. Да крыві ён ніяк не мог прывыкнуць: у партызанах аднойчы, калі прыйшлося перавязаць параненых, таксама самлеў.

Вярнулася прытомнасць — і ён убачыў над сабой знаёмы твар. Яго перавязвала Тоня Рамашова. Ён адразу пазнаў яе, адразу адчуў, што не трызніць, і спытаў амаль абыякава:

— Ты?

— Я. Я! Здзіўляешся? Во дзе сустрэліся! Гэта батарэя нашага палка.

Пятро ні здзівіўся, ні ўзрадаваўся.

— Хто камандуе вашым палком?

Яна назвала незнаёмае прозвішча. Значыцца, не Купанаў. Не хацелася пачуць, што так недарэчна выставіў людзей на смерць Купанаў.

— Колькі загінула?

— Не ведаю.

На другі дзень Тоня прыйшла да яго ў шпіталь.

Фізічна ён адчуваў сябе здаровым. Але была нейкая душэўная дэпрэсія: не хацелася ні падымацца з ложка, ні есці, ні гаварыць з суседзямі, ні нават думаць. Таму і да яе паставіўся спачатку абыякава:

— А-а, ты?

Яна адчула гэтую абыякавасць і збянтэжылася:

— Я табе мёду прынесла. Сапраўдны, натуральны. Не эрзац. Хлопцы з вулляў выдралі.

— Колькі загінула?

— Дзевяць.— Яна ўздыхнула.

— Дзяўчаты?

— Адзін... Камандзір узвода.

— Як адчувае сябе тая, што...— ён хацеў сказаць, «што я ратаваў», але асекся: Лека Анечкіна выцягнула сваю адразу, а ён, мужчына,— не здолеў, ледзь сам не ўтапіўся разам з ёй.

— Нічога. Ляжыць у нас у санчасці. Маўчыць толькі, як анямелая. Спалохалася. Перажывае...

— Маўчыць?

Пятро падумаў, што ў яе, мабыць, такі ж душэўны стан, як і ў яго, і яму стала блізкая тая дзяўчына, як сястра. Успомніў, як прасіў яе: «Сястрычка, родная, слаўная мая...»

Але дзіўна! — ніяк не мог уявіць яе твар — якая яна? — і пакутаваў ад гэтага.

— У іх была любоў з камандзірам узвода. Яго перад гэтым на парткамісіі разбіралі.

Пятро задыхнуўся, дзіўна неяк хаўкнуў, рэзка падняўся. Абыякавасць, дэпрэсію змыла хваляй абурэння. Захацелася ўдарыць Тоню за тое, што яна вось так, холадна, спакойна, раўнадушна паведамляе пра гэта: «У іх была любоў...» Але ён стрымаўся і зноў упаў на падушку, закрыў рукамі твар... І раптам з надзвычайнай выразнасцю ўбачыў мокры твар дзяўчыны са смяротэльным смуткам у вачах. «У іх была любоў! У іх магло быць жыццё і шчасце! Жыццё і шчасце! Што яны пакахалі адно аднаго — у тым убачылі крамолу! А што паставілі іх на верную смерць — ніхто не ўбачыў?»

— Гэта батарэя майго мужа — твайго земляка і таварыша па вучобе Сцяпана Кідалы...

«Што? Што яна кажа?» Пятро адняў ад вачэй рукі. Тоня ўсміхалася, мабыць, задаволеная эфектам ад сваіх слоў.

— Сцяпан — твой муж?

Яна ўздыхнула:

— Цяпер у яго зноў могуць быць непрыемнасці.

— Непрыемнасці?! — прашаптаў Пятро і тут жа сарваўся — закрычаў на ўвесь шпіталь: — Ды яго, гада, судзіць трэба! Расстраляць падлюгу! Сам ён нябось не стаў на гэты мост! Вынес бы туды свой КП!..

На яго крык павярнуліся ўсе параненыя. Прыбегла сястра.

— Што ты шуміш?

Абражаная за мужа, Тоня паднялася з табурэткі, сказала, крыва ўсміхаючыся:

— А ты стаў страшны. Раней мог толькі ўдарыць. А цяпер хочаш страляць. Бойся сам сябе.

Такія былі іх апошнія сустрэчы. Чаму ён не расказаў пра іх Сашы? Расказваў жа, як выратаваў дзяўчыну, нават трохі пахваляўся: во, маўляў, які я герой! А пра Тоню — ні слова.

Як цяпер прымусіць Сашу паверыць? Са злосцю падумаў пра Кідалу: жыве, служыць, гад! І нічога з такім не здарацца. Загінуў Сеня праз яго — панізілі ў званні. Але, відаць, ненадоўга. Такі выкруціцца, пакажа сябе. Часам і бомбу можа вынесці на плячах з пазіцыі. А ўсё адно астаецца падлюгам. Нават жонка яго зразумела нарэшце гэта. «Цяпер я часта думаю і кажу яму: недарэмна ты даў яму па мордзе. І словы твае ўспамінаю, якія ты сказаў у шпіталі...» А тады абразілася. Вось як! Праз год дайшло...

«Не соладка табе, Антаніна Васільеўна, раз ты ўспомніла пра мяне, пісьмо напісала, пра сваю бяду захацела расказаць. Я разумею цябе. І па-чалавечы спачуваю. Але чым я магу памагчы? А хто паможа мне? Навошта людзі так заблытваюць свае адносіны?..»

Невядома, колькі часу Пятро прасядзеў так. Каторая гадзіна? Ён не адважваўся чыркнуць запалку, каб глянуць на будзільнік, што прыглушана цікаў у кутку на стале, за кніжкамі. Баліць галава. Можа, выйсці і пастаяць на двары, падыхаць начной прахалодай? Саша, напэўна, заснула.

Але раптам ён пачуў, не, не пачуў — адчуў, што Саша плача. Саша плача! Як разанула гэта па сэрцы! Ці не ён некалі кляўся сабе, што праз яго Саша не ўроніць ніводнай слязінкі?

Пятро кінуўся да ложка, упаў на калені, правёў рукой па яе валасах, па шчацэ. Шчака мокрая. Але, плакала.

Саша адвярнулася. Ён прыпаў вуснамі да яе пляча.

— Саша, Сашанька!.. Дурненькая... Ну, чаму ты? Ну, што здарылася? Нельга ж так! Я люблю цябе, люблю, слаўная мая. А ўсё тое — глупства... Слабасць мая... Вось за гэта

карай мяне, што я не паверыў, што ты зразумееш, паверыш... А ты — разумная, ты добрая. І ты верыш мне... Скажы, верыш? Ну, чаму ты маўчыш? Ну, закрычы, ну, удар! Выгані прэч, калі лічыш, што я нягоднік. Але не маўчы. Ну, нельга ж так, нельга! Я шкадаваў цябе і таму не сказаў, што бачыў яе, гэтую Тоню. Але як бачыў!.. Ты паслухай, я ўсё раскажу... Усё.— І так, стоячы на каленях, цалуючы жончына плячо, шыю, задыхаючыся ад хвалявання, ён расказваў яшчэ раз эпізод са ўзводам МЗА, з уратаваннем дзяўчыны, але цяпер ужо ўсё да канца — сустрэчу з Тоняй, кароткія размовы з ёй, усё па шчырасці — так, як толькі што прыгадаў.

Саша маўчала. Не паварушылася нават.

— Ну, чаму ты маўчыш? Скажы — верыш, што я расказаў праўду?

Яна маўчала.

— Не верыш? — І, як таму хлапчуку, якога пакаралі не за яго віну, Пятру стала так шкада сябе.— Не верыш, значыцца?

Заварочалася Лена, паклікала маці.

Саша паправіла на малой коўдру.

— Спі, мая маленькая, спі.— І сказала яму спакойна, быццам нічога і не здарылася:— Разбудзіш дзіця. Кладзіся спаць. Табе можна валяцца да васьмі, а мне рана ўставаць...

І зноў ён сніў свой мост.

Мост быў амаль што гатовы — высокі, доўгі. Не хапала аднаго пралёта, ад таго, высокага дняпроўскага берага. Вялізарны плывучы кран нёс гатовую ферму — аснову апошняга пралёта. Ён, Пятро, стаяў на быку так высока, што кружылася галава, калі глянуць уніз, дзе бурліла, пенілася рака. Ён махаў рукамі, паказваючы кранаўшчыку, як найлепш падвесці і пакласці ферму. А кранаўшчык — Панас Грамыка, ён скаліць зубы, яны і здалёк blішчаць на яго цыганскім твары. Чаму смяецца? Не верыць, што ён, Пятро, усё-такі дабудуе свой мост?

Ды вось Панас нешта закрычаў, паказвае рукой угору. Пятро падняў галаву і ўбачыў, што ферма павольна апускаецца на яго. Але не спалохаўся. Спалохала іншае: гэты

вар'ят Грамыка ўзлез на доўгую стралу крана і бяжыць па ёй над безданню. Навошта? Хоча ратаваць яго, Пятра? Але ж яму нічога не пагражае. Сарвецца. Вось-вось сарвецца. У Пятра замерла сэрца.

Панас сарваўся. Плёснуўся ў ваду так, што пырскі даляцелі да Пятра. А вунь жа якая вышыня! Трэба ратаваць! Але ніяк нельга сцягнуць з нагі цесны бот. Пятро кідаецца ў ботах. Ды ў вадзе замест Грамыкі — Тоня. Яна крычала гучна і весела: «Ратуйце!» А калі Пятро падплыў, сказала: «Гэта твой зямляк і сябра Сцяпан Кідала спіхнуў мяне».

Пятро ўзлаваўся:

«Шалёны сабака яму сябра, твайму Сцяпану. Я яшчэ не адплаціў яму за Сеню Пясоцкага».

«Ратуй мяне — і я стану тваёй жонкай».

«Што ты вярзеш? У мяне ёсць жонка!»

Нейкі правал, і замест Тоні — Саша. Яна моцна абшчапіла яго за шыю. А вада з шалёнай хуткасцю, круцячы, вірукочы, несла іх на мост. «Пеця, я тану. Я тану!» — са смяртэльным смуткам у вачах шаптала Саша пасінелымі вуснамі. І тады яму стала жудасна. Ён закрычаў, просячы дапамогі. Нарэшце схапіўся адной рукой за цагліну быка, другой трымаў Сашу. А вада напірала. Ён крычаў, маліў:

«Трымайся, Сашок! Трымайся, слаўная мая!»

Вада круціла, і ён біўся галавой аб цэглу і ўсё прасіў жонку пратрымацца яшчэ хоць хвілінaчку.

— Пеця! Пеця! Што з табой? Прачніся!

Не адразу зразумеў, што гэта Саша будзіць яго, трасе за плечы.

— О Божа! Што табе снілася? Спалохаў: думала — галаву аб печ разаб'еш.

Ён спаў на вузкім лежаку.

Прыйшоўшы нарэшце да памяці, уцяміўшы, што ўвесь кашмар з ракой — сон, а Саша — вось яна, жывая, у белай сарочцы, стаіць у ранішнім паўзмроку перад ім, Пятро імкліва абняў жонку, прыцягнуў да сябе. Але яна, пацалаваўшы яго ў лоб, вызвалілася з абдымкаў.

— Спі. Яшчэ рана. І не сні дурных сноў.

III

Шапятовіч любіў шосты клас. У настаўнікаў гэта бывае: сімпатыя да якога-небудзь аднаго класа. Большасць, праўда, ніколі не могуць як след растлумачыць, чаму яны любяць гэты клас, а не іншы. Пятро ж, бадай што, мог бы адказаць, завошта ён любіць шасцікласнікаў — за сур'ёзнасць.

А хіба сур'ёзнасць такая ўжо прываблівая рыса ў дзяцей?

Клас сапраўды быў сур'ёзны, больш сур'ёзны, чым нават старэйшыя — сямікласнікі. Хоць разуменне «старэйшыя» і «малодшыя» ў першыя пасляваенныя гады не адпавядала ўзросту вучняў, а толькі класу, у якім яны вучыліся. Па гадах дзеці былі розныя і ўсе — пераросткі. Але некаторым вайна сарвала ў гэтай мясцовасці толькі два гады вучобы — увосень сорак трэцяга яны зноў пайшлі ў савецкую школу. Другія ж не вучыліся ўсе чатыры гады: бацькі на фронце, трэба было памагаць мацярам карміць сем'і. А мясцовым уладам было не да ажыццяўлення закону аб усеагульным навучанні. Так што ў шостым класе сядзелі вучні, якія па гадах павінны былі вучыцца ў дзесятым.

Усе педагогі свету пісалі, што пераросткі самыя цяжкія вучні. Пятро, каб пісаў педагагічны трактат, мог бы лёгка аспрэчыць такія сцверджанні. Хоць ён не меў ні тэарэтычнай методыкі, ні практыкі (а можа, менавіта таму, што не меў нічога гэтага?), з вучнямі-пераросткамі займацца яму было лёгка і проста. Ён гаварыў з імі як з роўнымі — гэтак жа, як, будучы камсоргам дывізіёна, гаварыў з байцамі. І бачыў, адчуваў, што вучням падабаецца такая роўнасць.

Не, сур'ёзнасць іх не была прываблівая, яна была цяжкая, бо нагадвала пра вайну, напаміната пра тое, што перажылі яны, дзеці вайны, і перажываюць дагэтуль. Так што любіў Пятро сваіх вучняў не за сур'ёзнасць, а за тое, што на сваіх слабых дзіцячых плячах яны вынеслі не менш, чым ён, чым бацькі іх і маці. А хутчэй за ўсё яго асаблівыя пачуцці да гэтага класа тлумачыліся тым, што неяк так падабралася, што добрая палавіна класа — сіроты, але былі ў гэтых сірот надзіва мужныя і не па-дзіцячы цвярозыя, проста-такі мудрыя, погляды на жыццё.

Гісторыю Старажытнага Егіпта і Грэцыі ведалі вучні, мякка кажучы, дрэнна — усё выветрылася з галоў. Але затое гісторыю вайны, якую перажылі самі, ведалі лепей, чым многія дарослыя. Каб інспектар-фармаліст паслухаў некаторыя з Пятровых урокаў у гэтым, шостым, класе, то, бадай, настаўніцкая кар'ера яго на гэтым і скончылася б. Часам урокі гісторыі ператвараліся ў агульную дыскусію пра вайну, пра жыццё, ва ўзаемныя расказы пра фронт і партызан.

Настаўніцы, якія вялі ўрок у суседнім класе, не раз скардзіліся Пыльскаму, дырэктару, і той збянтэжана і далікатна рабіў заўвагу:

— Пятро Андрэевіч, зноў у вас у шостым было шумна.

— Было, Казімір Паўлавіч, было,— пакорліва згаджаўся Шапятовіч на здзіўленне настаўніц, якія звычайна ўпарта аспрэчвалі кожную заўвагу ім. Хоць хутка яны перасталі здзіўляцца, Пятро сам пачуў аднойчы іх размову: «Яму — што, партызан, франтавік, сакратар, з Лялькевічам у адным атрадзе быў... Каго і чаго яму баяцца?»

Патроху Пятро зацікавіў сваіх вучняў і гісторыяй Грэцыі — тады, калі сам, як кажуць, з галавой акунуўся ў інстытуцкі курс, пазнаёміўся з дзівоснай міфалогіяй і ўвогуле захапіўся гэтай навукай.

Але, акрамя гісторыі, прыйшлося яму выкладаць яшчэ адзін прадмет. Усе адмовіліся ад нямецкай мовы, і ўрокі яе гвалтоўна, рашэннем педсавета, аддалі яму. Пятро адразу разгадаў змову настаўніц: маўляў, гісторыя — што, гісторыю любы зможа выкладаць, асабліва калі ў цябе добра падвешаны язык, а вось паглядзім, як ты без педагагічнай адукацыі будзеш выкладаць мову, ды яшчэ замежную. Ён, хоць і разгадаў гэта, не стаў спрачацца: мову дык мову! Ведаў у яго было ненамнога больш, чым у вучняў, бо вучыў ён нямецкую толькі некалі ў сёмым класе (у тэхнікуме замежнай мовы ў той час не выкладалі). Але будучы ў Германіі, вывучыў сотні дзве-тры бытавых слоў. Гэта акалічнасць і дала падставы педсавету зрабіць яго школьным «немцам». Праўда, дзеці ні разу не назвалі яго так, а заўсёды, у тым ліку і перад урокамі мовы, крычалі: «Гісторык ідзе!» Пятра радавала такая іх тактоўнасць.

Да ўрокаў гісторыі ён рыхтаваўся з прыемнасцю і выкладаў з задавальненнем, праца давала радасць. Нямецкая мова была пакутай.

У гэтым шостым «Б», да якога меў асаблівую прыязнасць, Шапятовіч адразу і шчыра прызнаўся:

— Ведаю я нямецкую мову ненамнога больш, чым вы. Вучыць будзем разам.

Ён чакаў, што ўбачыць на тварах скептычныя ўсмешкі ў адказ на сваё прызнанне. Не. Ніводнай ухмылачкі — сур'ёзнасць незвычайная. Толькі раптам падняўся Сяргей Салодкі — самы аўтарытэтны вучань, партызан, у атрадзе цэлы год быў, і хрыплым басам (голас ламаўся) спытаў:

— Пятро Андрэевіч! А на чорта нам гэтая мова?

Пятро на міг разгубіўся. Ён зразумеў нянавісць дзяцей, не дзяцей ужо — юнакоў, дзяўчат — да ўсяго нямецкага. Добра, што пасада камсорга і цікаўнасць яго далі магчымасць там, у Германіі, пазнаёміцца трохі з гісторыяй краіны (можа, тады і ўзнікла яго жаданне пайсці на гістарычны факультэт), з рэвалюцыйным рухам, трошкі з літаратурай — Гётэ, Шылер, Гейнэ, Генрых Ман... І ён увесь урок горача, з натхненнем, якое само па сабе не магло не захапіць вучняў, расказваў ім пра нямецкі народ, пра культуру, якую народ гэты стварыў. Словам, расказваў так, што здавалася, нават самога сябе пераканаў, ва ўсякім разе, паверыў: вучні зразумелі, што фашызм — гэта адно, а народ ёсць народ, і мову яго трэба шанаваць, як мову кожнага народа. Але калі ён зрабіў паўзу, Таня Нізавец, самая ціхая дзяўчына ў класе, выдатніца, нясмела, зусім па-дзіцячы падняла руку. Атрымаўшы дазвол, спытала:

— То чаму ж такі народ, як вы кажаце, даўся Гітлеру хамут на сябе надзець?

Тады зашумелі і хлопцы:

— Праўда — чаму?

— Чаму?

Не першы раз Пятро чуў гэтае пытанне. Яго задавалі байцы, калі ён гутарыў з імі. Ды і сам яшчэ там, у Мурманску, у пачатку вайны ламаў галаву і пытаўся ў Сені Пясоцкага амаль гэтак жа, як Таня, — чаму? Здаецца, толькі Сеня пера-

конваў. Ён не помніць ужо ўсіх тлумачэнняў і доказаў, але помніць, што і сам і другія хлопцы ўрэшце здаваліся пад напорам Сеневай логікі і эрудыцыі. Пазней розумам ён прымаў усе тлумачэнні, а вось сэрцам... Год назад, у Германіі, калі следам за артыкулам Эрэнбурга з'явіўся артыкул Аляксандрава, перад афіцэрамі іх дывізіі выступаў палкоўнік з Масквы, з Палітычнай акадэміі. Гаварыў з такім жа натхненнем і перакананасцю, як і ён, Пятро, перад сваімі вучнямі. Але потым падняўся камандзір дывізіёна «кацюш» маёр Яшанкаў і, заікаючыся ад хвалявання, спытаў:

— Што ж выходзіць, таварыш палкоўнік? Выходзіць, у тым, што сям'ю маю... маці старую, жонку, дзяцей малых... Ваню і Лёшу... жывымі... жывымі... спалілі... то, выходзіць, вінаваты ў гэтым толькі Гітлер ды яго акружэнне? А каб я сёння пайшоў ды вось так іх дзяцей?.. Каго б вінавацілі? Але я не пайду! Я — чалавек! — крыкнуў маёр асіплым ад каманд голасам.

Палкоўнік разгубіўся амаль гэтак жа, як цяпер ён, Пятро. Сказаў:

— Я разумею вас, таварыш маёр, гора ваша, боль. Але іменна таму, што мы **чалавекі**, як вы сказалі, людзі, гуманісты, мы ніколі не перанясём нашу нянавісць на ўвесь нямецкі народ.

З гэтым агульным тэзісам афіцэры згадзіліся, нават Яшанкаў, напэўна, згадзіўся, бо змаўчаў. Але ж то афіцэры. А тут — дзеці. Як ім усё гэта растлумачыць? Тут аднаго ўрока, адной гутаркі будзе мала. І аднаго года, відаць, будзе мала.

Урока не ведалі. Ніхто. Як змовіліся. Адны выходзілі да дошкі, крышылі крэйду, камячылі анучку, мыкалі і пыкалі. З нейкіх двух дзесяткаў слоў, якія трэба было вывучыць, добра, калі ўспаміналі два-тры, і то калі хто падказваў. Другія адмаўляліся з месца:

— Не мог знайсці кніжкі, Пятро Андрэевіч.

Падручнікаў сапраўды не хапала: на дзесяць чалавек — адзін, даваеннага выдання.

— Матка карову паслала пасвіць.

— Якая паша! Дзе тая яшчэ трава? Што ты мне галаву тлуміш?

Выручае таварыша ўвесь клас — хорам тлумачыць:

— Пятро Андрэевіч! Ужо ўсе ганяюць. У лазнякі. Галлё ды кару ядуць. Карміць жа няма чым.

— За Займішчам увесь асіннік з'елі.

Пятру зрабілася няёмка. Што гэта ён усумніўся: «Якая паша?» Быццам на небе жыве.

Быў узлаваўся на свой любімы клас. Траха не сарваўся — не накрычаў. Ужо калацілася рука, калі ставіў у журнале не ўласцівыя яго дробнаму почырку буйныя 2. Пасля размовы пра кароў — палагоднеў. Каб не мучыць больш ні вучняў, ні самога сябе, выклікаў да дошкі Таню Нізавец.

Таня — любіміца ўсіх настаўнікаў. Не было яшчэ выпадку, каб яна не ведала ўрока. А нямецкі — Пятро гэта не раз праверыў — вывучала лепш, чым ён, настаўнік. У яго вывучыць усе новыя словы не хапала часу, а яна ведала ўвесь слоўнік падручніка і ўсе граматычныя правілы. Дзяўчынка мела проста зайздросную памяць. А з выгляду — самая непрыкметная ў класе: і гадамі самая малая, бо прапусціла ўсяго дзве зімы, і так — худзенькая, шчупленькая, на бледным завостраным тварыку — адны вялікія, заўсёды нібы здзіўленыя вочы.

У пачатку працы ў Пятра пэўны час былі да яе адносіны дзіўна дваістыя. Неяк ён пагутарыў з вучнямі пра ўступленне ў камсамол. Спачатку — у класах, з усімі адразу, потым з лепшымі — паасобку, гэтак жа, як рабіў у арміі, калі быў камсоргам.

Дык вось Таня гэтая ў час размовы раптам загарэлася, як мак, вочы апусціла і, здалося Пятру, траха не заплакала.

— Што з табой, Таня?

— Мяне не прымуць у камсамол, Пятро Андрэевіч.

— Чаму?

— У мяне бацька — вораг народа.

— Вораг народа?

— Але. Вам хіба ніхто не казаў, што бацька мой быў дырэктарам нашай школы? І яго арыштавалі. Перад вайной яшчэ...

Шапятовіч не ведаў, чым скончыць размову з дзяўчынкай.

Пасля распытваў пра Нізаўца. І дзіўна яму рабілася і незразумела. Са студэнцкіх год яму ўбівалі ў галаву, што кожны вораг народа — нямецкі шпіён, пачвара, а тут сяляне, асабліва жанчыны, якія заўсёды менш стрымана і больш непасрэдна выказвалі свае пачуцці, хвалілі Антона Пятровіча: «Залаты чалавек быў, да кожнага сэрца сцежку ведаў. І да малога і да вялікага».

— Завошта ж яго арыштавалі?

— А хто ведае, завошта тады хапалі людзей? Хіба яго аднаго!

Грамыка адказаў на Пятрова пытанне коратка — аб прычыне арышту:

— З пісьменнікам нейкім доўга перапісваўся, у госці таго запрашаў. З Галавачом ці з Чаротам, не помню ўжо. На чорта яму здалася тая перапіска? — Прагучала так: па дурноце сваёй трапіў у бяду.

«Няўжо ж не маглі разабрацца, што не вінаваты чалавек? — пакутліва думаў Пятро.— Маглі ж запытаць у людзей, з якімі такі «вораг» пражыў усё жыццё. Тутэйшы ж ён, мясцовы...»

Пасля даведаўся ад Бабкова, што жонка Нізаўца, Таніна маці, цэлы год выпякала партызанам хлеб. На яе ніхто з фашысцкіх паслугачоў не мог падумаць, што яна памагае партызанам.

— Адзін раз хлопцы пшанічную муку з гарнізона вывезлі,— расказваў Бабкоў.— І яна нам такіх булак напякла! Я сам забіраў гэтыя булкі. На досвітку. Дастаём апошнюю выпечку проста з печы. Гарачыя. Пах — на ўсё наваколле. Галава кружыцца. А дзеці прачнуліся — галоднымі вачамі з запечча глядзяць, сліну каўтаюць. «Ты што, пытаю, не дала ім булкі паспытаць?» — «Як жа я дам чужую?» Во, брат, сумленне! Святая Марыя!..

З таго часу Шапятовіч палюбіў Таню не толькі за тое, што яна першая вучаніца. Аднак калі запытаў у сакратара райкома Анісімава, ці можна Таню Нізавец прыняць у камсамол, той паглядзеў на яго як на дзівака і з насмешкай спытаў:

— Табе што — няма больш каго прымаць?

...Таня адказала ўрок, як заўсёды, без запінкі — прачытала тэкст, праскланяла словы.

— Во як трэба вучыць! Чулі, гультаі? — нязлосна ўпікнуў Пятро ўсіх астатніх, падыходзячы да хісткага непафарбаванага століка, каб паставіць у журнале найвышэйшую адзнаку. Ён ужо ставіў ёй 5 +, хоць дырэктар і рабіў яму заўвагі, што такой адзнакі не існуе.

Ды раптам нешта стукнула каля дошкі, за яго спіною. Клас падхапіўся.

— Таня!

Таня ляжала на падлозе бледная, як нежывая.

Пятро кінуўся да яе:

— Таня! Танечка! Што з табой, дзіця маё?

— Трэба доктара! — крыкнуў нехта з хлопцаў.

Але, доктара! Але навошта, каб яна ляжала тут, у класе на падлозе, пакуль прыбяжыць Саша? Медпункт за нейкія пяцьдзесят метраў.

Пятро падхапіў дзяўчынку на рукі. Хлопцы ціхенька, каб не патрывожыць другія класы, адчынілі перад ім дзверы, і ён хутка збег уніз, з другога паверха.

Саша ўбачыла праз акно, выскачыла насустрач:

— Што з ёй?

— Упала каля дошкі.

— Ты крыкнуў на яе?

— Ну што ты! На Таню? Завошта?

Убачылі работнікі сельсавета, ля будынка якога размяшчаўся фельчарскі пункт, і ўсе, следам за Пятром і Сашай, уваліліся ў маленькі пакойчык.

Непрытомную паклалі на канапку.

У Сашы, заўсёды такой спакойнай і ўпэўненай, дрыжалі рукі, калі яна расшпільвала Тані кофтачку, адкрывала стэрылізатар, брала шпрыц. Потым Саша ўзлавалася, крыкнула на цікаўных:

— Што вам трэба? Прэч адгэтуль! — хоць былі тут усе свае людзі, з якімі яна штодня разам працавала і з некаторымі нават сябравала. Як ветрам выдзьмула ўсіх, акрамя «гаспадароў» — старшыні сельсавета і сакратара.

Бабкоў усхвалявана кружыў па пакойчыку, цёр правай рукой левую — кантужаную, на якую заўсёды была надзета шарсцяная пальчатка, і даваў Сашы парады, здавалася Пятру, даволі кваліфікаваныя. За час доўгага

ляжання ў шпіталях Іван Дзямідавіч сам зрабіўся добрым лекарам.

Сакратар сельсавета Халімон Капыл, кульгавы стары, стаяў каля дзвярэй, абапёршыся на свой тоўсты ядлоўцавы кій, і паўтараў адну і тую ж фразу:

— Усім вайна парвала нервы — і старым і малым. Усім. Здароўе — ад нерваў.

Але на яго твары нічога не відно было — ні хвалявання, ні трывогі за жыццё дзяўчынкі. Можна было падумаць, што пры гэтым самым чалавеку людзі трацілі прытомнасць штодня і ён даўно ўжо прывык да гэтага: яго, як таго магільшчыка, нішто ўжо не кранае — ні сама смерць, ні гора і слёзы блізкіх. На яго твары наогул ніколі нічога не выяўлялася. На ім як бы некалі даўно хаатычна перамяшаліся і назаўсёды застылі ўсе рысы чалавечага характару: аскетызм — у запалых і заўсёды непаголеных шчоках; сытасць, ласуннасць — у вуснах, тоўстых, ружовых, тлустых; дабрата — у складках каля вуснаў, у мяккіх лініях падбародка і амаль калючая варожасць — у маленькіх і глыбокіх вочках пад карнізамі сівых кашлатых броваў.

Саша чамусьці не любіла гэтага чалавека, і яе непрыязнасць да Капыла паступова перадавалася Пятру, хоць ён і праціўіўся такому пачуццю: разам працаваць, разам жыць — і нельга праз тое, што табе не спадабаліся вочы ці барада, не любіць чалавека!

Таня апрытомнела да ўколу. Расплюшчыла вочы, уцяміла, дзе апынулася, спалохана войкнула, памкнулася падняцца. Саша ўтрымала яе. Сеўшы на канапку побач і ўзяўшы яе руку, каб палічыць пульс, ласкава спытала:

— Ты ела сёння, Таня?

— Ела,— прашаптала дзяўчынка.

— Што ты ела?

Яна адказала не адразу:

— Дранікі.

— З той бульбы, што назбіралі ў полі?

Таня не адказала.

— Усім вайна парвала нервы...

— Што ты дудзіш пра свае нервы! — узлаваўся Бабкоў.— Хто табе рваў іх, твае нервы! Сядзеў каля жончынай спадніцы.

Саша сказала з суровым дакорам:

— Падумалі б, як дзяцей накарміць. Кіраўнікі! Балбатуны няшчасныя!

Пятро аслупянеў ад нечаканасці: ніколі Саша не была такая злосная і бязлітасная. І несправядлівая. Сказаць такое пры вучаніцы!

Бабкоў абразіўся, «узвіўся» — закрычаў:

— Аляксандра Фёдараўна! Вы мне такіх слоў не кідайце! У мяне ў самога сэрца гарыць! Але дзе ўзяць — скажыце? Дзе?..

Капыл неяк па-бабску ківаў галавой.

— Усім вайна...— пачаў ён, але тут жа змоўк.

— Саша! Ты — што?! — упікнуў жонку і Пятро.— Мы такога папроку не заслужылі. Ты лепш, чым хто, разумееш...

Але, яна разумела ўсё. Словы вырваліся ад горычы і болю. Пятро бачыў, што ёй ужо сорамна. Але прабачэння Саша не папрасіла. Сказала амаль гэтак жа бязлітасна:

— А вы не лезьце пад руку, калі чалавек заняты работай! — І чуць змякчыла:— Мала што я магу сказаць!..

Падчас гэтай размовы яна набрала ў шпрыц з ампулы раствору і ўвяла Тані ў руку. Дзяўчынка баязліва войкнула. Праз хвіліну на лбе ў яе выступілі густыя кроплі поту.

— Ну, як ты, Танечка? — спытала Саша.

— Галава кружыцца.

— Паляжы хвіліначку, потым пойдзем — накармлю цябе.

— Я не хачу,— засаромелася Таня.

— Ну, ну, не выдумляй, дадому не дойдзеш. На чым я цябе павязу? — Ісці ёй трэба было ў суседнюю вёску, кіламетры за тры.

Саша гаварыла так, быццам у медпункце больш нікога не было. І ўвогуле рабіла выгляд, што ўсе яны — муж, Бабкоў, Капыл — не існуюць для яе, пакуль яна занята такой неадкладнай працай. Ды і самі яны адчулі, што лішнія тут. Патапталіся збянтэжана каля дзвярэй, нібы вырашаючы, як найлепшым чынам, з гонарам, пакінуць «поле бою», адкуль гэтая маленькая жанчына даволі-такі няветліва папрасіла іх. Па адным шмыгнулі ў калідор. Але ў кабінеце сваім Бабкоў яшчэ доўга «кіпеў»:

— Ты ёй скажы, Пятро Андрэевіч. Мы яе паважаем... Але... няхай не распускае язык...

— Вось так і скажы ёй сам.— Пятро ведаў, што нічога такога Бабкоў не скажа, бо баіцца Сашы: яна, хоць дагэтуль і далікатна, як бы жартуючы, але часам добра-такі, як ніхто іншы, давала яму праборку за некаторыя слабасці.

Пятро ганарыўся жонкай, што яна такая — нікому не змаўчыць за праўду.

Хутка нават гэтае «балбатуны няшчасныя!» здавалася яму не крыўдным, а смешным, і ён у душы смяяўся, слухаючы прыглушанае «кіпенне» Бабкова. Няхай стары выпусціць пару.

Пятро спалохаўся, калі Таня ўпала, усцешыўся, калі яна апрытомнела; з вясёлым гумарам ён слухаў крыўду Бабкова і асцярожнае — не закрануць парторга і дагадзіць старшыні — падтакванне Капыла.

— Ад нерваў усё... А ў каго яны цяпер у парадку, нервы?..

«Падліў масла» ў невясёлы «агонь» Капыловых разважанняў:

— Нервы, што сталь, яны гартуюцца ў нягодах,— і пайшоў у школу.

Але ў класе яго раптам апанаваў нейкі дзіўны смутак, душэўны неспакой. Чаму — не разумеў. Нічога ж асаблівага не здарылася. Хіба яму навіна, што дзеці недаядаюць? Амаль усе. Але як ні стараўся супакоіць сябе — урок гісторыі ў сёмым класе не клеіўся: расказваў ён пра паходы Траяна нудна, нецікава, збіваючыся.

Клас адчуў, што гісторык не ў настроі, і вучні сядзелі насцярожана, ціха, як, бадай, ніколі. Калі паспрабаваў праверыць, як засвоілі новы матэрыял, ніхто з вучняў не здолеў талкова паўтарыць тое, пра што гаварылася. Пятра гэта яшчэ больш расстроіла. Не, ён не злаваўся. Наадварот, неяк усё больш абмякаў, сціхаў, падоўгу сядзеў у глыбокай задуме. Але калі ў дзвярах нечакана з'явілася паштарка Надзя, рыжая сарамлівая дзяўчына, і, чырванеючы, таямнічым голасам сказала:

— Пятро Андрэевіч, выклікаюць вас. Упаўнаважаныя...— Шапятовіч неяк адразу ажыў.

Само сабой перад класам у яго вырвалася:

— Пашлі іх к чорту, Надзя!

— Эх! — войкнула спалоханая дзяўчына і ляпнула дзвярамі.

Клас весела загудзеў.

Пятро адчыніў дзверы і закрычаў у калідор услед пасыльнай:

— Скажы, што ў мяне ўрок! А ўрока ніхто не мае права зрываць! Сам Пан Бог! Сам нарком! Міністр!

Хлопцы-перарасткі не проста гудзелі — вылі ад захаплення.

Тады Пятро да іх:

— А вы што загрымелі, як калясніцы Траяна? Зубараў, паўтары ўрок!

На задняй парце падняўся хлопец на галаву вышэй за настаўніка і пачаў нядрэнна расказваць пра спробы аднаго з апошніх імператараў аднавіць былую славу і веліч Рымскай імперыі.

Шапятовіч бачыў, што Зубараў бесцырымонна заглядвае ў падручнік, які яму сябры падсунулі, але маўчаў: вучань падглядваў умела і спрытна — адным вокам лавіў самую сутнасць. Акрамя таго, Пятро ўжо ведаў са свайго небагатага вопыту, што часам, калі расказвае вучань, матэрыял засвойваецца лепш, чым калі расказвае настаўнік.

Хутка ўбачыў праз акно: да школы кульгае Капыл. Зразумеў: дарэмна крычаў Надзі, з урока яго ўсё адно сарвуць, як гэта было неаднойчы ўжо. І на душы зноў стала пагана.

Сказаў вучням:

— Відаць, прыехаў начальнік вышэй за Бога і міністра. Сам Капыл капыляе па маю душу. Пачытайце ціха. Косця! Галавой адказваеш за парадак у класе. Калі Марыя Антонаўна паскардзіцца, што вы шумелі,— крыўдуйце на сябе.

Сакратар сельсавета, убачыўшы Пятра, дакорліва паківаў галавой: маўляў, як жа гэта вы так неасцярожна? І гэтак жа таямніча, як Надзя, паведаміў:

— Сам Булат. Будзе ўпаўнаважаны на ўсю пасяўную.

Поўнае прозвішча начальніка райаддзела НКУС (цяпер ужо МДБ, бо месяц назад наркаматы сталі міністэрствамі) было Булатаў. «Булат» — Пятро пачуў упершыню, здзівіўся і не разумеў, чаму ў старога такія спалоханыя вочы.

Бываюць жа ў іх сакратары райкома, зaглянуў аднойчы сакратар абкома. Заязджаў нарком земляробства. Няўжо Булатаў вышэй за іх?

Пятро ведаў гэтага чалавека. Як ведаў? Больш правільна сказаць: бачыў многа разоў. Капітан заўсёды сядзеў у прэзідыумах пленумаў, актываў, на пасяджэннях бюро райкома і... заўсёды маўчаў — ні разу не выступіў па пытаннях, якія абмяркоўвалі камуністы раёна.

У кабінеце Бабкова сабраўся ўжо амаль увесь актыў: Панас Грамыка, Саша Грошык, брыгадзір калгаса, загадчыца хаты-чытальні Каця Прымакова — актывістка ваеннага часу: пакуль мужчыны ваявалі, яна перабыла на ўсіх пасадах; Панас змяніў яе на пасадзе старшыні калгаса.

Пятро ішоў, збіраючыся сказаць упаўнаважанаму, што зрываць настаўніка з урока нельга, што сакратар райкома Уладзімір Іванавіч Лялькевіч ніколі гэтага сабе не дазваляе. Але на парозе сумеўся, бадай спалохаўся. Узлаваўся на сябе: адкуль яно, гэтае недарэчнае пачуццё? Армія выхавала, ці што,— боязь вышэйшых начальнікаў? Дык не ж! Да таго ж Крываноцькі, хоць той часам быў даволі круты, ён, Пятро, заўсёды заходзіў не толькі смела, але нават з прыемнасцю: камандзір дывізіёна быў цікавы ва ўсіх праявах свайго характару — добры і злосны, задумлівы і насмешлівы...

Пятро сказаў усім па-школьнаму:

— Дзень добры.

Бабкоў адрэкамендаваў:

— Сакратар наш — таварыш Шапятовіч.

— Ведаю,— сказаў Булатаў. У яго быў дзіўны голас — ціхі, тонкі, нейкі жаноча-дзіцячы. Пятро падумаў: ці не таму чалавек гэты публічна не выступае. Голас яго ніяк не пасаваў да выгляду — высокі брунет з чыстым, як у дзяўчыны, быццам ні разу яшчэ не галіўся, прыгожым выпешчаным тварам.

Булатаў сядзеў за старшынскім сталом, засланым чырвонай тканінай, так бязлітасна заплямленай фіялетавым чарнілам, што чырвонымі на ёй асталіся адны краі, што звісалі. Ён і тут маўчаў, разглядаў прысутных, здавалася, абыякава, як бы сумуючы, але сапраўды, як пасля прыкмеціў Пятро, даволі пранікліва.

Гаварыў загадчык райфінаддзела Рабіновіч — распякаў Бабкова і Грамыку за тое, што калгасы не пачалі яшчэ сяўбы.

— Слухайце, у вас жа пяскі. На вас надзея была, а вы падводзіце ўвесь раён. Хто дасць працэнт, калі не вы?

— Заўтра выедзем у поле,— абяцаў Бабкоў.

— Рана. Халодная зямля,— падаў голас Панас.

— Таварыш Грамыка! Ты яе мацаў? Халодная — гарачая...

— Мацаў. Капаў. Мерзлата. Мой дзед некалі скідаў штаны і садзіўся на зямлю. Так правяраў, ці можна сеяць...

— Слухай, Грамыка, табе такі скінуць штаны. Я не хачу цябе палохаць, але я добра ведаю, каму іх скідаюць. Глядзі,— пагразіў Рабіновіч пальцам.

— Абрам Навумавіч, не палохай бабу, як кажуць... Ты сеяў калі-небудзь? — з усмешачкай спытаў старшыня калгаса.

— Што ты мяне пытаеш? Што ты мяне пытаеш? На што ты намякаеш? Я, можа, больш за цябе сеяў. А ты мне тут пра дзедавы штаны расказваеш! Дзедаўскімі метадамі кіруеш, таварыш Грамыка! Вось пра што падумай!

— Ды сказаў я, што заўтра ўсе выедуць у поле. Выедзем, Панас Астапавіч? — І Бабкоў, які хадзіў па кабінеце і цёр сваю руку, хітра падміргнуў: маўляў, абяцай, няхай адчэпяцца.

Пятро ўбачыў, што Булатаў злавіў гэтае падміргванне. Чакаў, што зараз ён умяшаецца ў гэтую даволі шумную размову. Але неспадзявана не толькі для яго, але, напэўна, для ўсіх, жаноча-дзіцячы голас спытаў зусім пра іншае:

— Шапятовіч! Які вы ўрок давалі?

Усе адразу змоўклі.

— Гісторыю ў сёмым.

— Што праходзілі?

— Траяна.

— Каго?

— Рымская імперыя пры імператару Траяне.

— Ыгы.— Капітан задумаўся, быццам успамінаў гісторыю, якую даўно вучыў.

Усе чакалі, што пасля гэтых фармальных — для знаёмства — пытанняў будзе працягнута размова пра сяўбу. Але

Булатаў спытаў, хоць і дзіцячым голасам, але паважна, як экзаменатар:

— Чым праславіўся Траян?

І Пятро адказаў, як вучань, толькі што не падняўся з лаўкі (пасля ўспамінаў гэты вучнёўскі адказ і чырванеў ад сораму):

— Ён зрабіў, па сутнасці, апошнюю спробу аднавіць былую веліч імперыі. Рабіў паходы, заваёўваў землі...

— Агрэсар, значыцца, быў?

— Агрэсар.

— Было іх у гісторыі, гітлераў гэтых,— уставіў Бабкоў.

— Траянскі конь — яго? — спытаў Булатаў.

Пятро зразумеў, што капітан у гісторыі, як кажуць, ні вуха ні рыла. Вось тут бы і паказаць яго невуцтва перад усімі гэтымі людзьмі. Дык не ж, не хапіла духу, не адважыўся — чамусьці пацвердзіў яўную лухту:

— Яго.

Булатаў усміхнуўся задаволена: паказаў прысутным, што ён ведае гісторыю не горш за іх сакратара, у якога хапіла зазнайства не з'явіцца адразу па выкліку раённых упаўнаважаных.

Пазяхнуўшы, вярнуўся да справы — сказаў Рабіновічу:

— Добра. Запішы, што заўтра ўсе калгасы выедуць у поле. Колькі плугоў?

Бабкоў разгубіўся.

Грамыка адказаў:

— У мяне — восем.

— Чаму толькі восем?

— У калгасе семнаццаць коней.

— Ну, дык колькі ты можаш запрэгчы? — ухапіўся маленькі рухавы Рабіновіч, паказваючы сваю ўпаўнаважыцкую актыўнасць.

У Панаса пабялелі зрэнкі і напяліся на шыі вены.

— Восем,— сціснуўшы зубы, сказаў так, што Булатаў рэзка падняў галаву, пільна ўгледзеўся ў яго.— За коней адказваю я! І калі яны падохнуць...— І ўжо спакойна растлумачыў начальніку аддзела дзяржбяспекі: — Да вайны не такія коні былі, і то аралі на пары. А цяпер зямля задзірванела.

Булатаў зразумеў і адвёў позірк на акно, зноў як бы выключыўся з размовы пра справы, даўшы поўную свабоду загадчыку райфа.

Бабкоў на краі стала рабіў чырвоным алоўкам на газеце падлікі і рапартаваў:

— «Ударнік» — 8, «Асвета» — 22, Варашылава — 38, «Чырвоныя пяскі» — 11...

Рабіновіч занатоўваў гэтыя лічбы ў нейкую квітанцыйную кніжку.

Пятро ведаў, што не выедуць усе калгасы заўтра ў поле, а калі хто і выедзе, то столькі плугоў, колькі называе Іван Дзямідавіч, нідзе не будзе. Не можа быць. У тым жа калгасе імя Варашылава, які лічыцца багацейшым у раёне, усяго сорак пяць коней. А галоўнае — землі яго зарэчныя, заліўныя, лепшыя ў гэтай лясной зоне, яшчэ, па сутнасці, усе пад вадой — коней патопіш. З гэтага калгаса дзеці ў школу не ходзяць з-за паводкі. Толькі на чоўне туды можна дабрацца. Са столі Бабкоў бярэ лічбы. Нават плугоў столькі няма. У яго, сакратара, усё запісана дакладна. Які тыдзень назад на партсходзе пра гэта гаварылі, і размова камуністаў была шчырая, без дыпламатыі. Людзі па-гаспадарску думалі, як наладзіць працу так, каб пасеяць больш і ў лепшыя тэрміны.

На якое ж ліха Бабкову здалася цяпер гэтая ліпа? Падумаў бы хоць, што ўсе звесткі пра цяглавую сілу і сельгасінвентар ёсць і ў райкоме і ў райвыканкоме. Разумныя ўпаўнаважаныя маглі б мець іх у сябе. Падумаў бы, што такімі абяцаннямі ставіць пад удар усіх — сябе, старшынь калгасаў, партарганізацыю: могуць жа праверыць праз колькі дзён. Што тады скажуць пра іх партыйную сумленнасць? Пятро ўжо раскрыў рот, каб запярэчыць Бабкову, але нешта стрымала яго. Ён паважаў гэтага старога дзівака і фантазёра і ведаў, што ў раёне і так яго часта клююць. А тут яшчэ ён выставіць яго падманшчыкам, хлусам перад гэтым... Булатам? Не будзе тады добрага суседства (яны жывуць у адным доме), сяброўства, дружнай працы. А яму хочацца з усімі працаваць дружна.

Пэўна, унутраная барацьба відна была на Пятровым твары, бо Прымакова, гэтая не сказаць што праніклівая жанчына, падсунулася да яго, штурхнула каленам, прашаптала:

— Маўчыце, Андрэевіч.

Грамыка, які сядзеў насупроць, таксама даволі выразна пацёр далоняй твар, зрабіў гэткія кругавыя рухі: маўляў, няхай стары круціць — пасля разбяромся.

Пятру зноў здалося, што чалавек з дзіцячым голасам, які быццам бы сумаваў, убачыў, зразумеў і жэсты Грамыкі і шэпт Каці. Зараз вось перапыніць Бабкова, зловіць яго на падмане. Цікава было б паслухаць, як ён крычыць, злуецца, Булатаў гэты.

Перапыніў. Сказаў спакойна, амаль абыякава:

— З сяўбой — ясна. Малако!

— Але, малако! — адразу падхапіў Рабіновіч, дастаючы са сваёй кірзавай сумкі другія квітанцыйныя кніжкі.— Таварышы дарагія, што вы сабе думаеце? Вэй-вой-вэй. Вам жа на бюро паздымаюць галовы. Таварыш Бабкоў! Таварыш Шапятовіч! Вы ж на апошнім месцы. Ідзе красавік, а ў вас — шэсць і тры дзесятых працэнта... Шэсць працэнтаў! Што вы сабе думаеце?..

— Як шэсць? Было адзінаццаць,— схапіўся за сваю сумку Бабкоў.

— Якія адзінаццаць? Якія адзінаццаць? Вось учарашняя зводка маслапрома.

Бабкоў, які так хітра і дыпламатычна вёў размову пра сяўбу, не стрымаўся: махнуў рукамі, як падбітая птушка, закрычаў, не гледзячы на ўпаўнаважаных:

— Маслапром! Жулікі там! Пром-пром, а куды пром, чорт яго ведае! Паўмесяца назад было адзінаццаць, цяпер — шэсць.

— Колькі вам год, Бабкоў? — раптам спытаў Булатаў спакойна і як бы зусім недарэчна, а таму вельмі неспадзявана для ўсіх.

Іван Дзямідавіч адразу скіс.

— Пяцьдзесят тры. А што?

Капітан не адказаў — што.

Шапятовіча пачала... не, не злаваць, а неяк крыўдзіць, амаль абражаць уся гэтая размова — мнагаслоўнасць Рабіновіча, булатаўская маўклівасць і нечаканыя яго пытанні, сэнс якіх немагчыма зразумець.

Усе яны — камуністы. Чаму ж не можа быць простага, спакойнага, разважлівага абмеркавання, як што зрабіць,

разумных парад, дапамогі? Каму патрэбна такая «накачка»? Няўжо яны не ведаюць, як людзі жывуць? З каго ты патрабуеш гэтае малако? Колькі тых кароў, ды і тыя чуць выйшлі жывымі з зімы!

Пятро падняўся, рашуча падышоў да стала, пастараўся сказаць як мага разважлівей, прасцей, хоць гэта не вельмі атрымалася — хваляваўся:

— Таварышы, мы працуем для людзей, каб ім лягчэй... каб раны вайны загаіць... Карацей кажучы, мы мусім ведаць, як жывуць людзі. Якое цяпер малако? Галлём жа кормяць. За Займішчам увесь асіннік з'елі...— і запнуўся, убачыўшы, як пільна глядзіць на яго Булатаў. Здалося, што той зараз спытае: «А вы бачылі гэты асіннік?» Пра асіннік сказалі вучні, а ён, Пятро, нават не помніў, які там асіннік за Займішчам — вялікі, малы? Якое агіднае адчуванне! Быццам ён баіцца гэтага капітана. А чаго яму баяцца? Аднак ніхто яшчэ так не гіпнатызаваў, як гэты знаёмы і незнаёмы чалавек з прыгожым тварам і дзіцячым голасам.

— У вас прыёмнік ёсць, Шапятовіч? — пытанне яшчэ больш неспадзяванае, чым Бабкову.

Пятро нават не адразу зразумеў.

— Што?

— Радыёпрыёмнік.

— Не.

— Вы не прывезлі сабе з Германіі радыёпрыёмніка?

— Не.

— А што вы прывезлі?

«Што яму адказаць? Гармату прывёз, чорт вазьмі! Немку прывёз. Што табе яшчэ трэба?»

Але адказала Каця Прымакова:

— Кнігі,— і засмяялася.

— Кнігі?

— Але. Хто вёз анучкі, а Андрэевіч — кнігі.

— Якія кнігі?

— Нашы. Савецкія,— раздражнёна адказаў Пятро.

— Дзе вы іх там узялі?

Не, ад яго проста так не адчэпішся. Кніга — рэч сур'ёзная, і прыйдзецца сур'ёзна расказваць праўду.

— У маёнтку нейкага высокага фашыста мы знайшлі гару кніг — тры пакоі былі завалены... Бібліятэка аднаго нашага інстытута.

— Якога?

— Вінніцкага педагагічнага. Ну, я выбраў сабе пару дзесяткаў падручнікаў... Ведаў, што ў нас цяжка з кнігамі, спалена ўсё... А хацелася хутчэй вучыцца.

— Словам, вы прысвоілі кнігі інстытута?

Пятро ўспыхнуў:

— Вы былі ў Германіі, таварыш капітан?

Булатаў не адказаў.

— Каб былі, то бачылі б, што не да кніг там было, калі вайна ішла. Кнігі гэтыя разбіраў, хто хацеў — бібліятэкі часцей, салдаты, дзяўчаты нашы, што ў няволі былі. Можа, усе разабралі. А можа, рэшта і цяпер там ляжыць. Калі на тое пайшло, дык я свае магу адаслаць у інстытут. Я чужога ніколі не прысвойваў...

— Дык што будзе з малаком? — гэтак жа нечакана пераключыў Булатаў размову.

— Вырасце трава — пойдзе малако,— адказаў Грамыка.

— Значыцца, рабочы клас, які аднаўляе гарады, заводы, павінен сядзець і чакаць, пакуль у вас вырасце трава? — закрычаў загадчык райфа.

— Ну, а з чаго ты яго цяпер надоіш? — расцягваючы словы, спытаў Панас, павольна затоптваючы нагой недакурак, і раптам мацюкнуўся.— Гаворыш ты, Абрам, і ў роце ў цябе суха. Гародзіш храновіну. Ты ж пятнаццаць год жывеш сярод нас. Больш. Я цябе помню яшчэ ў палітаддзеле МТС. Тады ты разумеў калгасніка. А стаў фінансістам...

— Вы чулі? Яму ўжо не падабаюцца савецкія фінансісты! Яму ўсё не падабаецца!

Каця, смяшлівая ад прыроды, заціснула канцом хусткі рот, каб не пырснуць.

— Не думай, што калі ў цябе тры калодкі ордэнаў, дык табе ўсё дазволена!

— Нічога мне не дазволена. З мяне ўсе многа патрабуюць і мала даюць. Жонка і тая за вайну выйшла з-пад улады. Бунтуе.

— Ого, у цябе пабунтуеш! — Каця нарэшце знайшла зручны момант, каб гучна і адкрыта засмяяцца.

— Вой, язык у цябе, Грамыка! Вой, язык! Я табе скажу, што табе такі ўсякуць яго,— ужо лагодна ківаў галавой Рабіновіч.

— Хрэн з ім. Што мне, языка шкада? Я жыцця не шкадаваў.

Булатаў зноў пільна паглядзеў на былога камандзіра танка, быццам жадаючы пераканацца, сур'ёзна ён усё гэта кажа ці жартуе. Мабыць, не разгадаў, бо пазяхнуў, паглядзеў на наручны гадзіннік. Спытаў:

— Колькі ім за красавік трэба здаць, Рабіновіч?

Фінансіст заглянуў у свае пакамечаныя паперы:

— Шэсць тысяч літраў.

— Выканаем! — раптам гэтак жа нечакана, як з выездам у поле, запэўніў Бабкоў.

Грамыка даволі красамоўна кіўнуў Пятру: маўляў, з глузду з'ехаў стары. Але сам нізка нахіліўся і пачаў скручваць новую цыгарку — лепш прамаўчаць.

Бабкоў зноў распісваў на газеце, у якой вёсцы колькі кароў і колькі адтуль можна атрымаць малака. Выходзіла, што ўсё вельмі проста, што заданне не толькі рэальнае, але бадай што і заніжанае.

— Капылаўцы — куркулі гэтыя — могуць салам здаваць. У кожнага поўныя кублы сала. Вунь, як у сакратара майго, у Капыла,— яшчэ даваеннае прагоркла, задубела.

Каця весела смяялася: яна ведала, што Капыл слухае ў суседнім пакоі.

Рабіновіч ззяў ад задавальнення — яму абы атрымаць абяцанне, тады лягчэй будзе патрабаваць: вы ж абяцалі!

Грамыка, хоць і загадаў сабе маўчаць, не стрымаўся:

— Не залівай ты, Іван Дзямідавіч. Таварышы з раёна і праўда падумаюць, што людзям сала няма куды дзяваць. А я табе па хатах пералічу, у каго яно ёсць. У Капыла ды яшчэ ў двух-трох...

— А я на сённяшні дзень кавалка хлеба не маю! Я, можа, сёння не снедаў,— раптам невядома на каго ўзлаваўся Бабкоў.

Ад гэтага яго недарэчнага, але, безумоўна, праўдзівага прызнання ўсім зрабілася неяк няёмка, быццам чалавек сказаў штосьці непрыстойнае. Нават Булатаў падняўся са

свайго месца і, павярнуўшыся да акна, разглядаючы дзяцей, якія высыпалі на перапынак, кінуў свайму памочніку:

— Што там у нас яшчэ?

— Яшчэ? Яшчэ я скажу ім прыемнае. Не думайце, што толькі патрабуюць ад вас. Даюць і вам. Савецкая ўлада — яна добрая! — Рабіновіч дастаў са сваёй сумкі новыя паперкі.— Вось. Райвыканком выдзеліў вам дзве тоны — дзве тоны! — ячменю для насельніцтва...

Пятра шчыра ўзрадавала гэтае паведамленне, ён адразу прыкінуў, колькі сямей можна падтрымаць у гэтыя цяжкія вясновыя дні. А калі ячмень добры, то людзі могуць пасеяць на гародах. У Панаса таксама пасвятлеў яго чорны ад прыроды і ад трактарнай ды танкавай копаці твар.

— І яшчэ. Па лініі ЮНРА прыйшла нейкая адзежына. Багатыя амерыканцы ахвяруюць няшчаснай Еўропе свае неданоскі.— Абрам Навумавіч грэбліва паморшчыўся: відаць, бачыў ужо гэтыя неданоскі.— Вам таксама перапала сёе-тое. Вось. Абутку — семдзесят пар...

Рабіновіч пачаў чытаць спіс. І ўсе зацікаўлена наблізіліся да стала, каб самім заглянуць у гэты спіс. Што ж, не грэх прыняць і такую дапамогу. Пакуль яны там багацелі на вайне, мы ваявалі: гінулі, хавалі блізкіх, галадалі, данашвалі тое, што набірала наша не вельмі багатая яшчэ лёгкая прамысловасць за кароткі мірны час, выйшлі з вайны разутыя і раздзетыя.

І раптам, калі ўсе былі заняты пералікам кофтачак і штаноў, ужо зусім нечаканае:

— Грамыка! Здайце пісталет!

Панас адскочыў ад стала, і твар яго адразу збялеў.

Булатаў, здавалася, глядзеў у акно, быццам і не ён гэта сказаў, а нейкі нябачны прывід.

— Які пісталет?

— Які вы прывезлі з арміі. Нямецкі.

— Няма ў мяне ніякага пісталета.

— А мы маем даныя, што пісталет у вас ёсць.

— На чорта ён мне! З жонкай ваяваць, ці што? Ці дзяцей забаўляць?

Булатаў крута павярнуўся:

— Няма?

— Таварыш Булатаў, я ж не дзіцёнак. Я дарослы чалавек!

— Добра. Паверым, што няма ў вас пісталета.— І зноў адвярнуўся да акна.

З сельсавета Пятро і Панас выйшлі разам і, не змаўляючыся, пайшлі да рэчкі. Мабыць, абодвум хацелася пагаварыць. Паабапал — як вокам кінуць — прасторы залітых вадой лугоў. Спыніліся на грэблі каля моста. Дзень быў халодны, ветраны. Пясчаны насып сярдзіта лізалі хвалі.

— А пісталет у мяне ёсць,— з не меншай нечаканасцю, чым былі словы капітана, прызнаўся Панас.— Толькі не нямецкі — амерыканскі. А запытай — на якое ён ліха мне? Усе мы, як дзеці, любім цацкі. Вось і я прывёз цацку — на памяць. А каму яна патрэбна, такая памяць? Хочу забыць хутчэй пра яе, вайну, будзь яна проклята, а пісталет хаваю. Хіба не дурань?

— Чаму ж ты не прызнаўся?

— Гэтаму! Ты бачыў яго метад? Каб ён па-чалавечы — чаму не прызнацца? А так — падумаў: прымусіць пісаць тлумачэнне — дзе ўзяў, чаму адразу не здаў? А што я напішу? Што пасля добрай выпіўкі мне падарыў яго амерыканскі лейтэнант! І я, дурань, вырашыў захаваць на памяць? Такі, брат, вартавы дзяржбяспекі прышые табе дзела, ды і не адно: за сувязь з амерыканцамі... Даказвай пасля, што сустракаліся мы цэлай танкавай брыгадай з іх танкавай дывізіяй... За незаконнае трыманне зброі... за што хочаш...

Памаўчалі.

— Прыйдзецца ўтапіць у віры гэтую «памяць».

І зноў пасля паўзы:

— Але хацеў бы я ведаць, якая падла данесла? Акрамя жонкі, ніводзін чалавек не ведаў. Грышка, парасё, відаць, падгледзеў і некаму пахваліўся.

Пятро стаяў, глядзеў на свінцовую ваду і думаў: чаму чалавек гэты так шчыра прызнаецца? Навошта яму, сакратару, ведаць пра яго пісталет? Не хапала яшчэ клопату: хаваць чужую тайну. І ад каго? Ад савецкіх органаў. А калі — крый божа! — той, хто напісаў першы данос, напіша другі? Што тады можа падумаць Панас пра яго, каму ён даверыў сваю тайну? А можа, знарок правярае? Фу, чорт, мімаволі зробішся падазроным! Нельга ж жыць, калі не верыш у чалавечую шчырасць!

IV

Шапятовіча даўно ўжо абражалі і абуралі паводзіны групы інвалідаў. Здаецца, добрыя людзі, некаторыя проста героі — па тры калодкі ордэнаў, як казаў той Рабіновіч, а ставяцца да іх, мясцовых кіраўнікоў, як... амаль што да сваіх ворагаў. Быццам усе яны — Бабкоў, Грамыка, Капыл, ён, Пятро,— толькі і думаюць, як бы што ўкрасці, схапаць, змахляваць, некага абысці, «з'есці».

Не раз Пятру хацелася сказаць ім з крыўдай, але спакойна і прачула:

«Браткі мае! Я ваяваў гэтак жа, як і вы. І такі ж інвалід — навылёт двойчы прастрэлены. Але ж я не крычу, не выстаўляю сваіх ран. Я працую. І не для свае карысці, акрамя асноўнай працы — настаўніцкай, цягну грамадскую. Мне даручыла партыя, я — камуніст і таму мушу думаць не толькі пра сябе, але і пра вас — пра ўсіх... А што вы маеце да Бабкова? Чалавек з першых дзён па заданню райкома пайшоў у партызаны. За гэта фашысты знішчылі ўсю яго сям'ю... Перажыў такую трагедыю. Да таго ж таксама двойчы паранены... Выходзіць, у вас нервы, а ў яго — няма?..»

Але пагаварыць так, сардэчна, не ўдавалася. Размовы кожны раз былі нервовыя, бо інваліды патрабавалі немагчымага і пачыналі з папрокаў, абвінавачванняў. Крыкам пачыналі. Вось як цяпер... Толькі селі члены выканкома ў сельсавеце, зачыніліся ў кабінеце старшыні, каб раздзяліць паміж тымі, хто мае найбольшую патрэбу, ячмень і юнраўскія лахманы (сапраўды-такі лахманы), яны, інваліды, тут як тут. Чалавек сем. Перад гэтым, безумоўна, заглянулі ў краму, хапілі па шклянцы, а можа, і па дзве, разліўной і разбаўленай ванючай гарэлкі. Селі — хто на лавачцы, хто проста на зямлі, у пясок, перад вокнамі і... давай скланяць і Бабкова, і Капыла, і Прымакову. Яго, Пятра, і Грамыку пакуль што не чапалі. Імёны, праўда, наогул не называлі. Але — намёкі...

— Сабраліся: адзін сухарукі, другі суханогі. Два боты — пара.

— Дык гэты хоць сваю міну п'яны разбіраў. А дзе той нагу пакалечыў?

— А той немцам яйкі памагаў збіраць.— Гэта пра Капыла, хоць усім вядома, што кульгавы ён не з вайны, а яшчэ з дзіцячых год. За кожным словам — пакручастая лаянка. Асабліва стараўся аднарукі Рыгор Прышчэпа.

Бабкоў «закіпеў»:

— Пазваню ў міліцыю. Дакуль трываць? Працаваць не даюць. Добрых людзей ■ панталыку збіваюць. Я ім — што? Я — савецкая ўлада на сённяшні дзень. А выпады іх што? Гэта ж антысавецкая прапаганда.

Грамыка паморшчыўся, быццам яму забалела.

— Не кідайся, Дзямідавіч, словамі. Антысавецкая! Што яны — за Гітлера рукі ды ногі палажылі, калекамі пасталі?

— Але нікому не дадзена права хуліганіць!

— Выпілі хлопцы — няхай памянташаць языкамі. Стомяцца — разыдуцца. Вокны ж не б'юць.

— А ты хацеў, каб вокны білі?!

— Дамо волю — і да вокнаў дабяруцца,— адкашляўшыся, прахрыпеў Капыл.

— Эх, спалохаліся! — зняважліва да Бабкова і Капыла хмыкнуў Міхайла Атрошчанка, старшыня сельпо, таксама інвалід, без правага вока, з апаленай шчакой. Весела засмяяўся: — Дазволь, Шапятовіч, я з імі пагавару. Люба-міла будзе паслухаць. Шпяктакль!

Пятро ведаў, як Атрошчанка гаворыць. Чуў. Нікога, бадай, інваліды так не скланяюць, як яго. Але і паважаюць — свой. Ніхто з кіраўніцтва не ўмее так «крыць», як ён. Разыдзецца — то іх дзесяцёра не могуць перамацюкаць яго аднаго. Пятро мусіў пасарамаціць гандляра на партыйным сходзе. Таму ён цяпер і прасіў дазволу.

Ляпнулі дзверы ў медпункце, і на вуліцы з'явілася Саша.

Пятро назіраў у акно.

Інваліды, пэўна, забыліся, што доктарка можа быць тут. Убачылі — трохі сумеліся.

Саша імкліва саскочыла з ганка, стала перад імі. Белы халат быў накінуты на плечы, вецер развяваў яго, і гэта надавала маленькай жанчыне ваяўнічы выгляд — стаяла, як Напалеон перад войскам.

Пятро ажно залюбаваўся жонкай.

— Ну і красунчыкі,— працягнула яна, дакорліва ківаючы галавой.— А словы, словы — сцены пачырванелі. Я хацела ватай вушы затыкаць.

— Прабачце, Аляксандра Фёдараўна,— апусціў галаву Вася Нізавец, самы малады і самы няшчасны — без абедзвюх ног; ён сядзеў на пясчанай сцежцы, прывязаны да сваёй прымітыўнай калясні — дошкі на маленькіх колах.

— Школа побач вунь,— дакарала Саша, ужо звяртаючыся да старэйшых — да Прышчэпы, да Асадчага.— Дзеці вашы. Пасароміліся б.

— Але, дзеці! — згадзіўся Прышчэпа і па-камандзірску загадаў: — Усё, браткі! Языкі на замок! Хто распусціць — месца ў нашай кампаніі не будзе!

— А за што гэта вы, галубочкі, напіліся? Дома бульбіны няма...

Пятру нават страшна зрабілася. Пашле зараз каторы: што табе да таго, маладзіца? Не. Пераглянуліся — маўчаць.

— Зноў чый-небудзь гадзіннік залажылі? Прызнайцеся. Ну, я гэтую шынкарку злаўлю! Адкрыла лавачку! Карчма, а не сельпо! І старога спадніčніка аблытала. Яшчэ член партыі! — Гэта Саша пра Атрошчанку.

Старшыня сельпо ўсхапіўся з месца, але да акна не наблізіўся.

— Ну і піла ж у цябе, Андрэевіч, а не жонка. У мяне брытва, ну, а твая вастрэйшая. Хаця б перад гэтымі крыкунамі не мітынгавала. Сказаў бы ты ёй.

— Ідзі скажы,— засмяяўся Грамыка, ведаючы, што Атрошчанка баіцца Сашы гэтак жа, як і Бабкоў. Яна не можа дараваць, што ён, бацька чацвярых дзяцей, дзве дачкі — нявесты, «круціць любоў» са сваёй крамшчыцай — удавой Гашай. І заўсёды рэжа праўду ў вочы.

— Каму-каму, а вам, Вася, нельга ж піць. Ні кроплі. Вам гэта горш за любую атруту...

Вася закрычаў:

— А на чорта яно мне, жыццё такое?

— Ну і дурань,— ласкава, някрыўдна, неяк зусім па-мацярынску ўпікнула Саша.— Адзін ты такі? Ці мы з Надзяй вінаваты, што цябе Гітлер скалечыў?

— Аляксандра Фёдараўна! — крыкнуў Вася, стукнуўшы сабе ў грудзі дошчачкамі, якімі абапіраўся аб зямлю, каб ехаць на сваёй калясцы.

— А навошта ты мучыш і яе і сябе? Ссохла дзяўчына. Кожны дзень слёзы лье. Завошта ты яе караеш? За тое, што пяць год чакала? І кахае цяпер...

— Шкадуе яна мяне, а не кахае,— апусціўшы галаву, прашаптаў Вася і тут жа схамянуўся, мабыць, засаромеўшыся сваёй слабасці; зноў крыкнуў: — А мне жаласці не трэба! Нічыёй!

— А якая ж гэта любоў без жаласці? Усе мы вас шкадуем.

— Жаніся, Вася! Апошнія штаны прадамо, а вяселле згуляем,— весела сказаў Іван Асадчы, які вось ужо два гады закаваны ў стальны карсет, бо пашкоджаны пазваночнік. Між іншым, толькі ён адзін не п'е, бо ведае, што яму гэта — смерць. Але ў кампаніі заўсёды і сваю долю на выпіўку ўкладае. Бабкоў сцвярджае, што гэта ён верхаводзіць у групе і падбівае інвалідаў «каламуціць ваду». Хоць звычайна шуміць больш за ўсіх Рыгор Прышчэпа.

— Вы, Іван Аляксеевіч, не жартавалі б, а сур'ёзна пагаварылі б з таварышам сваім. Гэта — яго жыццё, яго лёс. І яе, Надзін.

— А праўда, Вася, чаму ты ламаешся? Надзя — гэта, ведаеш, якая баба? Як мая Галя. Такая на руках будзе насіць усё жыццё,— раптам горача і сур'ёзна пачаў угаворваць Васю Прышчэпа.

Яго падтрымалі другія. А Саша — як добры дырыжор перад гэтым хорам.

Атрошчанка пакруціў галавой:

— Вот умее яна з імі пагаварыць!

— Хто — Шура? Будзь спакойны! Яна яшчэ і з табой пагаворыць! — зноў засмяяўся Грамыка і тут жа запатрабаваў: — Давай, Халімон, гані далей. Няма калі сядзець тут. Сеяць трэба.

Капыл пачаў чытаць прозвішчы з гаспадарчай кнігі. Тлумачыў, якая сям'я, як жыве; ён ведаў усе восемсот двароў — ва ўсіх вёсках і пасёлках. Вырашылі, каму памагчы. Часам спрачаліся. Пятро прыкмеціў, што Капыл пра ўсіх усё ведае, усе грахі ўспамінае — хто ў калгас не хацеў уступаць,

каго да вайны яшчэ судзілі за кражу арцельных гуркоў, п вось пра грахі фашысцкай акупацыі забывае. Тады нагадвае Каця Прымакова. У яе да ўсіх, хто служыў немцам,— лютая рознянавісць. Як у Сашы. Можа, праз гэта шмат у чым такія розныя, яны — не сказаць, што сябруюць, але жывуць і працуюць дружна. Саша нават падкормлівае, чым можа, паўтарагадовых блізнят Каці, дзяцей гарачай любові Каці да афіцэраў той часці, якая вызваліла іх сяло і некаторы час стаяла тут на адпачынку — збіралі сілы, каб фарсіраваць Сож і Дняпро.

Галасы за акном замінаюць. Але пакуль там угаворваюць Васю жаніцца, пакуль Саша горача даказвае, што такое жаночае каханне, якога дурні-мужчыны амаль ніколі не разумеюць,— працаваць можна, хоць і не вельмі засяроджана.

Але за акном зноў пачынаюць пра тое, што не можа не адарваць іх, членаў выканкома, ад спіса, ад ячменю і кофтачак.

Саша. Ведаеце, што я вам раю, людцы добрыя? Ідзіце вы дахаты. Не перашкаджайце — хутчэй кісялю наварыце.

Прышчэпа. А хто там дзеліць? Вы, Шура, у камісіі?

Саша. А як жа! Больш у мяне работы няма, як анучкі дзяліць.

Асадчы. Не ў анучках справа, Аляксандра Фёдараўна! Не з-за анучак мы прыйшлі. Не падумайце. Прынцып! Во што галоўнае. Чый там голас мае большую сілу? Хто ведае людзей? Ваш муж не ведае. Старшыня таксама не тутэйшы, з суседняга сельсавета. Капыл адзін усіх ведае...

Вася. Але і мы яго добра ведаем!

Голас незнаёмага. Як ён яйкі немцам збіраў.

Прышчэпа. Што там яйкі! Партызана выдаў. Павесілі хлопца...

Асадчы. Рыгор! Што не даказана — пра тое плявузгаць няма чаго. Ці мала іх, бабскіх плётак!

Прышчэпа. Добрыя плёткі!

Саша. Ён жа ў партызанах быў.

Вася. Пасля трэба ж было замаліць грахі.

Прышчэпа. Такі ўсюды прышыецца. І да фашыстаў і да камуністаў...

Пятро назіраў за Капылом. Той унурыўся, трохі не ўткнуўшыся шызым носам у «гросбух», і не падымаў вачэй,

бубніў прозвішчы, як панамар. Безумоўна, ён чуў дыялог за акном. Недарэмна яго звычайна малінавыя вусны пасінелі, не, нават набылі нейкі цёмна-фіялетавы колер, а скроні і шчокі сталі жоўтыя.

Пятро думаў: «Калі ўсё гэта няпраўда, дык чаму ж ты, стары хрыч, маўчыш? Гэта ж не толькі твой аўтарытэт, але і аўтарытэт сельсавета, савецкай улады. Выйдзі ды хоць добра вылай гэтых п'яных балбатуноў».

Абураўся Бабкоў:

— Не, я ўсё-такі пазваню ў міліцыю.

Пятро ўзлаваўся:

— І што ты скажаш? На жыццё тваё замахваюцца? Ідзі пагавары з імі спачатку. Ты ж улада!

— Што з такімі гарлапанамі гаварыць?

— Не хочаш? Ну дык я пагавару! — І Пятро рушыў да выхаду, адкінуў кручок, шырока расчыніў дзве палавіны дзвярэй і выйшаў на ганак.

— Заходзьце, таварышы,— ветліва запрасіў ён інвалідаў.— Навошта вам пад вокнамі мітынгаваць?

Яны разгубіліся ад такой нечаканасці.

— Заходзьце, заходзьце, не саромейцеся. Памажыце Нізаўцу падняцца на ганак.

— О, я сам, парторг! — І Вася першы падкаціў на сваёй калясцы да ганка.

Саша хораша кіўнула мужу галавой, яўна ўхваляючы яго запрашэнне, і, захінуўшы халат, каб не сарваў вецер, пайшла ў вёску, відаць, на візіт да хворага, бо з чамаданчыкам.

Ячмень паступіў у сельпо, а «юнраўская дапамога» ляжала тут жа, у кабінеце: у адным кутку — абутак, у другім — адзенне. Прывезлі ў мяшках, але мяшкі мелі каштоўнасць, яны былі на ўліку ў нейкай арганізацыі, і іх забралі назад.

Калі інваліды гуртам уваліліся ў кабінет, спалохаўшы Капыла, здзівіўшы Бабкова і Прымакову, Пятро сказаў ім:

— Ну, вось, хлопцы, усё дабро перад вамі. Калі ласка, няхай кожны выбера па пары чаравікаў якіх хоча, хто — сабе, хто — жонцы, хто — дзецям.

Інваліды недаверліва пераглянуліся. Члены выканкома змоўклі, тоячы ўсмешкі: яны зразумелі Пятроў «ход канём».

Вася пад'ехаў да кучы абутку першы, адразу ўзяў у рукі жаночы чаравік, пачаў шукаць другі. Але пары не было. Пар не было ўвогуле. З усяе кучы хіба можна было выбраць дзветры пары чаравікаў, аднолькавых па форме, па колеру, па памеру, усё іншае — няпарнае. Як на смех, на здзек! Яны, члены выканкома, гэта выявілі яшчэ з раніцы, калі прывезлі «дапамогу». Званілі ў раён, адтуль адказалі: «Усё такое».— «Як жа людзям выдаваць няпарны абутак?» — «Як хочаце».

Было смешна і сумна, крыўдна і абразліва. Адразу стала зразумела, што збіралася гэтая «дапамога» без павагі да тых, каму яна прызначалася. Сытыя галодных не разумелі. Амерыканцам, якія на вайне набілі кішэні, было мала клопату да тых, каго гэтая вайна разула і раздзела. Для многіх там, у Штатах, гэтая дабрачыннасць была адной з чарговых забаўных кампаній — абы чым заняцца. А калі працоўныя людзі давалі, што маглі, і ад шчырага сэрца, то ўсё гэта збіралася як утыль, без сартавання, упакоўкі, грузілася навалам, проста ў трумы, а таму так перамяшалася. Акрамя таго, пазней ужо ў сусветнай прэсе чуліся галасы пра гэтую «дабрадзейную арганізацыю» — што яна пасылала тым, хто пачаў вайну і павінен быў несці адказнасць, і якую «дапамогу» атрымлівалі ад яе тыя, хто ратаваў Еўропу, а можа, і ўсё чалавецтва, ад фашысцкай навалы.

— Ды што ж гэта яны, паразіты, думаюць, што мы тут усе без ног асталіся! — злосна шыбнуў адзін чаравік Вася Нізавец, калі Пятро растлумачыў, што другога такога, бадай, не знайсці. Не старой маці, безумоўна, хацеў Вася ўзяць чаравікі на высокіх абцасах. Пра Надзю думаў, пра яе разутыя ногі.

Следам за Нізаўцом усе шыбанулі паднятыя чаравікі назад у кучу і грэбліва выцерлі рукі аб зашмальцаваныя, у некаторых, пэўна, адзіныя, нязменныя штаны і гімнасцёркі, яшчэ тыя, што некалі выдалі ім на фронце старшыны.

Эх, якімі сакавітымі словамі памянулі хлопцы заморскіх «дабрадзеяў»! Шкада, што словы гэтыя нельга друкаваць.

— Адаслаць ім к такой мацеры ўсе гэтыя лахманы назад!

Такую прапанову, і не менш злосна, Шапятовіч выказаў яшчэ раніцай, як толькі ўбачыў гэтую «дапамогу». Але

разважылі разам: каму адсылаць? Хто вінаваты? У раёне? Але ж ніхто не мог выкрасці па адным чаравіку з пары.

— Ну, цяпер, таварышы, сядайце і памажыце размеркаваць гэтае дабро.

Бабкоў ужо задаволена цёр сваю кантужаную руку: сцішаная сур'ёзнасць і паважнасць інвалідаў, якія колькі хвілін назад так пагрозліва шумелі, радавала яго. Грамыка стоена пасміхаўся, пускаючы свой кісет з самасадам па руках.

— Браточкі, калі вы задыміце ўсе адразу Панасавым гарладзёрам — мы ж адзін аднаго бачыць не будзем. Гэта ж дынаміт у сумесі з дымавой шашкай,— жартам і сур'ёзна прасіў Пятро.

Смяяліся, але цыгарак не кідалі.

Капыл вычытваў прозвішчы гучней, чым да прыходу «прадстаўнікоў грамадскасці», і сядзеў паважней — мабыць, хацеў паказаць, што ён тут не абы-хто, а роўны сярод роўных, але разам з тым пастава плеч была такая, быццам чалавек чакаў, што яго ў любую хвіліну могуць ударыць. І голас яго неяк дзіўна секся.

«Прайшлі» адну вёску — Капылы. Узяліся за другую — Панізоўе. Адна сям'я, другая — міма. Пра трэцюю:

— Гэтым бедакам трэба нешта падкінуць. Ячменю на крупнік. І хоць няпарныя чаравікі. Дзяўчына — нявеста, а на вячоркі ходзіць у бурках.

— Так і запішы, Каця. Паўпуда ячменю і чаравікі. Ніхто не пярэчыць?

— Нізавец Вольга Пятроўна. Сям'я ворага народа,— паведаміў Капыл, не ўзняўшы нават галавы, упэўнены, што тут затрымлівацца няма чаго.— Асадчы...

Ды Шапятовіч раптам спыніў сакратара:

— Чакайце, Халімон Аўяр'янавіч. Я прапаную сям'і Нізавец аказаць дапамогу. Я не ведаю, за што пасадзілі самога Нізаўца, але... дзеці за бацьку ў нас не адказваюць! Таварыш Сталін сказаў... А дзеці — школьнікі... Малодшая — выдатніца. Таня ў мінулую пятніцу самлела ў класе. Фельчар наш кажа — недаяданне.

— Тых, хто ваяваў, мінаем, а хто...— запярэчыў Рыгор Прышчэпа, хоць не вельмі рашуча.

— Жанчына з дзецьмі на фронт не магла пайсці. Але і яна ваявала... Вольга Пятроўна да фашыстаў служыць не пайшла. Нашым памагала. Хлеб партызанам пякла. Іван Дзямідавіч расказваў. Іван Дзямідавіч?

— Хлеб пякла,— ціха пацвердзіў Бабкоў, але неяк як быццам няўпэўнена, без сваёй заўсёднай шумнай настойлівасці: і падтрымліваць і пярэчыць да хрыпаты.

Шапятовіч убачыў, што і другія — Грамыка, Атрошчанка — сядзяць з такімі тварамі, нібы ён, сакратар, сказаў і зрабіў нешта недазволенае і ім ніякавата за яго, а паправіць няма як — староннія людзі прысутнічаюць.

Адзін Капыл адарваўся ад кнігі і глядзеў на Пятра сваімі маленькімі вочкамі-свярдзёлкамі амаль з дзіцячай цікаўнасцю.

Пятро не разумеў, чаму яны вось так... Нават Грамыка, такі смелы і рашучы. Булатаву і Рабіновічу вунь як адказваў! А тут — патупіў вочы. Няўжо праўда баяцца падтрымаць сям'ю ворага народа? Але ж... Пятро шчыра верыў у дзейнасць формулы: дзеці за бацькоў не адказваюць. Сэрца і розум патрабавалі: памагчы такім дзецям — святы абавязак твой, камуніста, кіраўніка, педагога. Няхай дапамога мізэрная, але для такой сям'і сам факт будзе мець значэнне — пра іх клапоцяцца, як пра ўсіх, яны не забытыя, не адшчапенцы.

— Не будзем забываць, што і ў райкоме нам сказалі: у першую чаргу памагчы тым сем'ям, дзе дзеці... А дзеці ёсць дзеці!

— А каго вы агітуеце, парторг? — спытаў Вася. Пятро ды і ўсе іншыя насцярожыліся.— Пра Вольгу Пятроўну ніхто слова дрэннага не скажа. Хіба сабака які можа гаўкнуць. Не толькі хлеб яна пякла партызанам. А хто лячыў нашых матак ды малых пры акупацыі? Дактароў ніякіх не было. Няхай Іван скажа, як жонку яго ратавала.

— Што там казаць: Вольга — чалавек правільны! І дзеці — па ёй пайшлі.

Бабкоў хутка падняўся, стукнуў костачкамі пальцаў па стале.

— Стаўлю на галасаванне,— сказаў афіцыйна, як на вялікім сходзе.

Дагэтуль не галасавалі, калі нават узнікалі спрэчкі і разыходжанні; дамаўляліся так: большасць выказалася «за» — Каця заносіла ў спіс.

Шапятовіч зразумеў — фармальнасць з'явілася ад прысутнасці інвалідаў: стары хітры і асцярожны, не жадае, каб многа гаварылі пра такую сям'ю, бо гаворкі пойдуць па сёлах, лепш — вырашыць без лішніх слоў. Што ж, гэта правільна.

Пятро першы падняў руку. І ўсе адразу паднялі, але тут жа апусцілі так хутка, што здалося — толькі махнулі рукамі.

— А нам можна? — спытаў Іван Асадчы.

— Галасуйце,— дазволіў Бабкоў.

— Ну, дык мы — «за». Так, хлопцы? — звярнуўся да «сваіх» Асадчы.

— За.

— Пішы. Чаго там разводзіць анцімоніі!

— Галасую дзвюма,— падняў абедзве рукі Вася і для апраўдання нявесела пажартаваў: — Мне можна: я без ног.

— Аднагалосна,— сур'ёзна і зноў-такі залішне афіцыйна заключыў старшыня сельсавета.

І гэта была як бы кропка. Ці, можа, як вяршыня перавалу. Усім захацелася раптам перакурыць, перавесці дыханне. Загаманілі. Пачалі скручваць цыгаркі. Гаварылі зусім пра другое — хто пра што, але ўсе чамусьці стараліся прыгадаць вясёлае.

Калі «перакур» скончыўся, Асадчы сказаў:

— Мяркую так, хлопцы! Нам тут рабіць няма чаго. Начальства само разбярэцца. Яно газеты чытае...

— О! — успомніў Рыгор Прышчэпа і звярнуўся да Пятра: — Што мы ў цябе, парторг, хацелі спытаць.— І дастаў з кішэні газету, складзеную ў шмат столак, як для цыгарак.— Расталкуй ты нам, грэшным, вось гэтую заметку.

Інфармацыя — некалькі радкоў, змешчаная недзе на апошняй старонцы, вылезла на першую старонку газетнай кніжачкі. Гэта было паведамленне аб тым, што СССР на працягу красавіка, мая і чэрвеня пастравіць Францыі 400 тысяч тон пшаніцы і 100 тысяч тон ячменю. Пятро прачытаў гэта яшчэ ўчора і таксама быў задумаўся, бо адчуў, што гэта тая інфармацыя, якой у газетах адводзяць вельмі мала месца, але якая займае дужа многа месца ў галовах людзей.

Ведаў: на першым жа сходзе, пры першай жа гутарцы калгаснікі спытаюць пра гэта. Ён рыхтаваўся да адказу. Аднак усё адно пытанне захапіла, можна сказаць, знянацку. Ён чакаў, што размова ўзнікне, калі яны будуць дзяліць свае дзве тоны ячменю. Тады ён дазнаўся б пра думкі другіх і праверыў бы свой адказ. Але з актыву ніхто не ўспомніў. Не чыталі ці забыліся? А вось інваліды не забыліся. Чакаюць, што ён адкажа. Змоўклі.

— Што мы — такія багатыя? Сваіх накармілі ўволю?

— Не. Ніхто не кажа, што мы багатыя. Пасля такой вайны... такой разрухі. Нялёгкая вясна і ў нас. Во... па кілаграму дзелім. Але таму, што ведаем, што такое голад, таму і дзелімся апошнім кавалкам.

— Нішто сабе кавалак! — хмыкнуў Вася Нізавец.

Пятро з яшчэ большай палымянасцю пачаў даводзіць:

— Усе мы былі на фронце. Хто — у партызанах. Каму з нас не прыходзілася дзяліцца з таварышам апошнім сухаром? Францыя — наш саюзнік, уся была пад фашысцкай акупацыяй... Народ галадуе...

Але ў нейкі міг ён адчуў, што словы не маюць трывалага грунту — яго ўласнай унутранай перакананасці. Яны, словы, хоць і простыя, але нейкія лёгкія, а таму яўна не западаюць у сэрцы людзей, а павісаюць у паветры і плаваюць, як вось гэты тытунёвы дым. Бывае, што шум і смех слухачоў не бянтэжаць і не збіваюць прамоўцу. Гэта здараецца тады, калі прамоўца сам цвёрда перакананы ў тым, у чым хоча пераканаць другіх. А бывае, што можа збіць, збянтэжыць вось такая паважная сур'ёзнасць з ледзь прыкметнымі ўхмылачкамі: маўляў, давай, давай, гарадзі, мы разумеем — табе інакш нельга.

Такія схаваныя ўхмылкі ўбачыў Пятро на тварах у інвалідаў і... занерваваўся. Амаль крыкнуў:

— А галодным мы заўсёды паможам! Мы — гуманісты!

— У Францыі галадаюць? — як бы са здзіўленнем спытаў Прышчэпа.— Дзе вы, парторг, чыталі, што голад там? Мы таксама газеты чытаем. Ды і самі свет бачылі... Андрэй вось,— паказаў ён на аднаго са сваіх сяброў — высокага белявага хлопца з глыбокім шрамам на лбе, у цывільным касцюме; чалавек гэты за ўвесь час не прамовіў ніводнага слова.

Пятро ўпершыню яго ўбачыў, ніколі раней з гэтай кампаніяй ён нідзе не з'яўляўся.— Паўгода, можа, як вярнуўся адтуль, з Францыі. Партызаніў разам з французамі. Ён вам раскажа, як яны там... галадаюць. Раскажы, Андрэй...

Пятро чуў ад Сашы, ад другіх, што ёсць у Панізоўі інвалід Андрэй Запечка, які, уцёкшы з нямецкага палону, быў французскім партызанам, вярнуўся з іх ордэнам, даведкамі. Даўно хацелася спаткацца з гэтым чалавекам. Пятро нават намерваўся запрасіць яго ў школу — няхай раскажа дзецям пра Францыю, пра Супраціўленне, якое там было. Але ўсё неяк не выпадала пазнаёміцца. І вось пазнаёміліся. Запечка пачырванеў, як дзяўчынка, ад агульнай увагі да яго асобы.

— А што расказваць? Па-рознаму і там жывуць. Буржуі, гады, дык яны і пры бошах... немцах, значыцца, раскашавалі. А рабочаму чалавеку туга прыходзілася. Але разрухі ў іх такой няма. Столькі не разбурана, не спалена. А калі ўсё цэлае, дык, самі разумееце, неяк лягчэй абыходзіцца...— развёў рукамі і вінавата ўсміхнуўся, як бы просячы прабачыць, што не ўмее ён расказваць. Відаць было, што чалавек сапраўды не надта красамоўны. І, магчыма, не ад прыроды такі — навучыла жыццё.

— Падабаліся вам французы? — спытаў Пятро.

— Дык розныя ж яны... Партызаны — хлопцы свойскія... Камуністы некаторыя.

— Калі мы вас запросім у школу — раскажаце?

— Пра што?

— Ну, пра Францыю. Як партызанілі там...

Запечка разгубіўся:

— Не... У мяне ўсяго шэсць класаў.

— У вас цяпер універсітэт. Акадэмія. Столькі пажыць і пабачыць!

І вось тут Грамыка нечакана і залішне патрабавальна, амаль злосна, перапыніў іх размову:

— «Канчай начаваць», як казаў той казах. Давайце працаваць! Няма калі пераліваць з пустога ў парожняе. Сеяць трэба! Займаемся чорт ведае чым!..

— Але, браткі, пайшлі. Не будзем замінаць! — падтрымаў яго Асадчы і першы накіраваўся да дзвярэй, але з парога папрасіў: — Не забывайце нас, пакрыўджаных Богам.

— Не забудзем! — бадзёра і задаволена запэўніў Бабкоў.

Пятро маўчаў. Не сказаць, што выхадка Грамыкі яго пакрыўдзіла. Але ўсё-такі неяк непрыемна кранула самалюбства. Заўсёды Панас слухаў яго з такой павагай. А тут, пры людзях, па сутнасці, крыкнуў, як на блазнюка. Завошта? Што яму не спадабалася?

V

...І з'явілася жанчына, прыгожая, як багіня. У адзенні казачным — доўгім, да пят, пурпуровым, аксамітным. І села яна побач з ім, Пятром, за парту, заплямленую чарнілам. Пятро спалохаўся, што запэцкае яна сваё царскае адзенне. Хацеў быў сказаць пра гэта, але тут жа зразумеў, што звярнуць яе ўвагу на такія парты — значыцца, паказаць сваю нявыхаванасць, нетактоўнасць. Такое можна сказаць любой жанчыне, але толькі не гэтай... Адзін дотык яе адзення — мяккага, як гагачы пух, гарачае дыханне ап'янілі яго. Закружылася галава. Ён збянтэжыўся і засаромеўся, як хлапчук. Але яна ласкава прашаптала:

«Абнімі мяне».

І ён абняў яе з душэўным трапятаннем і бояззю: раптам убачыць Саша? Але не Саша ўгледзела яго «грэх». Нечакана адкуль з'явіўся Атрошчанка з адным вялікім, як у цыклопа, вокам і, паказваючы на іх ненатуральна доўгім пальцам, злосна зарагатаў:

«Ага, праведнік! Цяпер і я цябе злавіў. Мяне ты за Гашу «пясочыў» на партсходзе, а сам во з якой краляй цалуешся! Заўтра будзеш на бюро райкома».

Ды ён, Пятро, у той міг здагадаўся, хто яна, і з дакорам сказаў Атрошчанку:

«Дурань, гэта — багіня Афрадыта. За багінь на бюро не выклікаюць».

Атрошчанка так засаромеўся свайго невуцтва, што адразу набыў звычайны чалавечы выгляд, нават, здалося, не пратэз у яго правай вачніцы пад абгарэлым брывом, а жывое вока, і не такое хітрае, як тое, адзінае здаровае, не вока насмешніка і мацюжніка, а добрае, чыстае, як у дзіцяці.

«Ага, хоць раз ты сеў у лужыну»,— з радасцю падумаў Пятро, назіраючы, з якой павагай, задам, адступае ад багіні старшыня сельпо. Але, аглянуўшыся, Пятро ўбачыў воддаль у паўзмрочнай вялізнай зале, пад мармуровымі калонамі, Панаса Грамыку. Перш за ўсё падумаў пра калоны — які ордэр: іанічны, карынфскі? Паспрабаваў прыгадаць, якая розніца паміж гэтымі ордэрамі. У формах капітэлі. Але капітэлі тонуць у змроку. Ды і Грамыка не дае засяродзіцца, падумаць — глядзіць скептычна, насмешліва, дакорліва ківае галавой. Адкрывае рот — і голас яго адбіваецца рэхам, ляціць з усіх бакоў:

«Наіўны ты, як дзіця. Ніякая гэта не Афрадыта. Гэта — Эхідна. І яна цябе падвядзе пад манастыр, памянеш маё слова. Бабы, брат, яны ўсе такія — хітрыя, як чэрці».

Багіня засмяялася смехам Марыі Антонаўны, іх настаўніцы, самай языкатай. І пацалавала яго ў шчаку, ды не звычайнымі жаночымі вуснамі, гарачымі і духмянымі, а нейкімі драўлянымі, цвёрдымі — аж балюча зрабілася.

Ліст «Міфаў Старажытнай Грэцыі» быў скамечаны і заплямлены слінай. Край кнігі намуляў шчаку.

Пятро расцёр шчаку, разгладзіў ліст, зменшыў агонь у лямпе, што стаяла тут жа, на стале, пасярод кніг. Падумаў, што вось так, заснуўшы над кнігай (а гэта не першы раз), ён можа незнарок перакуліць лямпу і нарабіць пажару. Трэба вешаць на сцяну. Але тады святла няма як засланіць, і яно будзе перашкаджаць Сашы і Ленцы спаць. Падумаў пра жонку, дачку — і толькі тады «растармазіліся» мазгавыя клеткі, і ён успомніў свой дзіўны сон. Сон прыгадаўся неяк адразу і вельмі яскрава, быццам паўтарыўся наяве. Пятро не мог стрымацца ад смеху. Асабліва смешна было, як Атрошчанка адступае ад багіні. І гэта: «За багінь на бюро не выклікаюць».

«Кожная з вас у пэўны момант бывае багіняй»,— падумаў пра жанчын увогуле і адразу — пра Сашу, з замілаваннем, з пяшчотай. Падняўся, глянуў на ложак, дзе спала жонка. Яе голая рука, мармурова-белая, сапраўды як у багіні, ляжала паверх коўдры. Нясцерпна захацелася прыпасці вуснамі да гэтай рукі. Выпіць водар гарачага цела, яе прыпухлых, як у дзіцяці, заўсёды чамусьці прыемна-саланаватых губ. Але шкада трывожыць жончын сон: за дзень яна столькі набега-

лася! Ды і яму трэба чытаць, вучыць — неўзабаве сесія. Дня не хапае, прыходзіцца адрываць у ночы. Трэба дысцыпліна, нават трохі аскетызму, калі ўзяўся за навуку!

На пальчыках прайшоў у кут да дзвярэй. Каб не плёскаць, у вядры намачыў край ручніка, працёр вочы, твар. І — зноў за стол, за кнігу.

Іх не так проста запомніць, усіх багоў, багінь, герояў. Міфы Пятра захапілі, жыццё і прыгоды багоў не менш цікавыя, чым справы людзей. Удумаўшыся, можна праводзіць аналогіі і паралелі, пераносіць учынкі багоў на жывых людзей. Старажытныя грэкі былі даволі мудры народ. Адна яго, Пятрова, бяда — слаба запамінае імёны. Дрэнная памяць на імёны, назвы, даты. Для гісторыка — гэта верны правал на экзаменах. Ён не раз ужо задумваўся, хочучы зразумець, што яго, тэхніка-дарожніка, пацягнула да гісторыі. Пэўна, не адны абставіны, не толькі тое, што ён прыехаў сюды, у сяло, дзе ў Сашы быў ужо нейкі абжыты куток, і яму прапанавалі працу ў школе. Не. Гэта, безумоўна, з'явілася яшчэ там, у арміі, у Германіі. Бо чаму з тысячы кніг ён адабраў вось гэтыя — большасць па гісторыі?

Пятро любоўна выраўняў высокі стос кніжак, які засланяў святло лямпы ад ложка. За гэтую зіму ён палюбіў кнігі, як людзей; раней ніколі не меў да іх такой пашаны.

Вартавы парадку Булатаў недвухсэнсова даў зразумець, што кнігі варта адаслаць інстытуту, штамп якога стаіць на іх. Але кніг да болю шкада, гэта яго адзінае багацце, адзіныя «трафеі». Прыгадвалася, як вёз іх — з якімі прыгодамі.

Дэмабілізаваўся ён з Познані, там пасля перамогі расквартавалася іх дывізія. Адсылалі звоненых па чарзе, бо адразу немагчыма было атрымаць столькі вагонаў. З іх зенітнага дывізіёна дэмабілізавалася чалавек сто. Правялі развітальны мітынг, сказалі добрыя словы наказаў і абяцанняў. А вагонаў няма. Дзень, два, тры... Звоненыя, выйшаўшы з-пад улады камандзіраў, даставалі ў палякаў спірт, самагонку, напіваліся, дрэнна ўплывалі на тых, каму належала служыць далей. Капітан Крывароцька да хрыпаты сварыўся з інтэндантамі, патрабуючы вагонаў. Вагонаў не было. Дэмабілізаваныя, безумоўна, і самі рваліся хутчэй выехаць. Каму не хацелася дадому, да блізкіх, родных? Большасць па

чатыры-пяць гадоў не бачыліся. І вось нехта з прабіўных усюдысных хлопцаў прынёс навіну: адзін чыгуначнік, дыспетчар нейкі, згодзен падаць вагоны... за паўтоны пшаніцы. Хлопцы ведалі, за што дамаўляцца. Іншай платы не было. А пшаніцу першае пасляваеннае лета салдаты ўбіралі ў маёнтках фашысцкіх магнатаў, і хітрыя, запаслівыя інтэнданты, не без згоды камандзіраў часцей, нейкую невялікую частку збожжа пакінулі ў сваіх складах — на ўсялякі выпадак, вайна ўсяму навучыла. Быў такі тайны ад рэвізораў «недатыкальны запас» і ў іхнім дывізіёне.

Крывароцька вылаяў самымі адмысловымі словамі адразу на чатырох мовах — рускай, украінскай, польскай і нямецкай — спекулянтаў, якія хочуць нажыцца на пасляваенных цяжкасцях, але ўрэшце згадзіўся: абы хутчэй вызваліцца ад тых, хто чатыры дні ўжо бадзяецца па казармах і развальвае дысцыпліну.

Чыгуначніку завезлі восем мяшкоў пшаніцы, і ён сумленна выканаў умову: у пэўны час на таварнай станцыі на далёкія глухія пуці былі пададзены чатыры вагоны.

Крывароцька яшчэ раз перад вагонамі сказаў кароткую, але такую, што расчуліў да слёз, прамову — не ў прыклад свайму намесніку па палітчасці, які гаварыў доўга, холадна і сумна. Назначыў старшыну Зашкарука старэйшым каманды, яго, Пятра,— парторгам, пацалаваўся з імі, і — бывайце здаровы!

Але «няпланавых вагонаў» ніхто не хацеў чапляць да саставу. Увечары абураныя хлопцы, для смеласці хапіўшы «сырцу», пайшлі шукаць паляка, які прадаў вагоны. Нідзе, вядома, не знайшлі, але па-салдацку пагаварылі з дзяжурным. Той ветліва паабяцаў: «Бардзо прошэ, панове жолнежы! Руўно пшэз годзінэ поедзеце до Бжэсця».

І дакладна выканаў сваё абяцанне. Неўзабаве да вагонаў падышоў манеўровы паравоз. Заляскалі буферы. Дэмабілізаваныя закрычалі «ўра!». Яшчэ праз гадзіну рытмічна застукалі колы на стыках рэек. Едзем! Стомленыя турботамі і хваляваннямі, усе моцна заснулі на сваіх салдацкіх мяшках.

Прачнуўся Пятро раніцай. Састаў стаіць. Выскачыў з вагона, прачытаў назву станцыі, дастаў з планшэткі чыгуначную карту Польшчы, якую спецыяльна раздабыў у Познані,

пачаў шукаць станцыю, каб даведацца, колькі праехалі за ноч, парадаваць хлопцаў. Доўга шукаў на ўсход ад Познані — на галоўнай магістралі — цераз Варшаву, на абходных лініях. Няма такой станцыі. А станцыя між тым немалая. Мяркуючы па збудаваннях — вузлавая. Выпадкова зірнуў уніз, на поўдзень,— і... пахаладзеў. Кінуўся да вагона.

— Трывога! Браткі!

— Што ты гарланіш? Не накрычаўся за пяць гадоў?

— Дай паспаць!

— Не ў той бок едзем!

Уміг падхапіліся!

— Як не ў той? Што ты вярзеш?

— Нас вязуць некуды ў Сілезію. Глядзіце!

Высыпалі з усіх чатырох цяплушак, рушылі да начальніка станцыі. Адчапілі, вядома, адразу. А вось прычапіцца... Двое сутак стаялі. Прамых саставаў тут праходзіла нямнога, больш з рэпарацыйным абсталяваннем. З начальнікамі такіх эшалонаў дамовіцца было немагчыма, а савецкага ваеннага каменданта, які мог бы загадаць ім, на станцыі не было. Ледзьве на трэція суткі прычапіліся да эшалона з рэпатрыянтамі. Эшалону гэтаму не давалі «зялёнай вуліцы». Ён больш стаяў, чым ішоў. Але стаяў не на вялікіх станцыях, дзе былі прадпункты Савецкай Арміі і можна было атрымаць па атэстату сухары і кансервы, а на нейкіх глухіх паўстанках. А калі часам спыняўся каля вялікага горада, то заганялі яго ў такія далёкія тупікі, што, не ведаючы працягласці стаянкі (часам стаялі гадзіну, другі раз — суткі), рэдка хто адважваўся шукаць «харчэўню». Нікому не хацелася адстаць ад сваіх вагонаў. У тыя дні, калі, здавалася, перамяшчаліся цэлыя народы, адны — на ўсход, другія — на захад, на поўдзень, Германія, што склала сваю злачынную зброю, і скатаваная гэтай зброяй Польшча былі як бы ў цэнтры велізарнага руху мільёнаў людзей.

Пачалі старажытны гандаль з палякамі — мену. Вагон іх жыў камунай. Таму, калі ўсе запасы былі з'едзены, пастанавілі: развязаць мяшкі, выкласці «трафеі». Калектыўна, сумленна і сур'ёзна, з улікам індывідуальна-сямейных асаблівасцей кожнага, вырашылі, чаго чапаць нельга, а што можна выменяць на хлеб, сала і самагонку. Двое адмовіліся

развязаць свае мяшкі; адшчапенцам быў «пастаўлены ультыматум», і яны мусілі перасяліцца ў другі вагон.

Дайшла чарга і да яго, Пятровых, двух вялікіх чамаданаў.

«Кнігі?» — здзівіліся ўсе члены аўтарытэтнай камісіі па абагульненню «трафейных лішкаў».

«Кнігі?» — здзівіліся ўсе ўчарашнія салдаты.

Спачатку адны глядзелі на яго як на дзівака, другія — як на хітруна: а ці не схавана там у цябе пад кнігамі нешта такое, за што можна напаіць і накарміць увесь эшалон? Магчыма, што першапачатковым імпульсам быў гэты недавер — стары недавер да інтэлігента, які нібыта заўсёды можа перахітрыць простага чалавека. Кнігі пачалі разбіраць — па адной, па дзве. Калі ж пераканаліся, што ў чамаданах больш нічога такога няма, акрамя звычайных салдацкіх набыткаў, разглядалі кнігі з такой пашанай і цікавасцю, быццам кожны ўпершыню ў жыцці трымаў у руках гэты цуд чалавечага розуму. Потым усе разам трохі вінавата, як бы просячы прабачэння, памагалі Пятру скласці кнігі назад у чамаданы. А пасля праз усю дарогу (везлі іх да Брэста, дзе яны разлучыліся, яшчэ дні тры пасля таго) да яго ставіліся з нейкай асаблівай павагай, ад якой яму няёмка рабілася. Нават самагонкі ў шклянку пералівалі, падкладвалі большы кавалак сала, якое выменьвалі на «рэквізаваныя» рэчы. Калі ён аднекваўся, казалі з салдацкай прастатой і грубаватасцю:

— Еш, парторг, не саромейся. За кнігі свае сядзеш — падцягнеш жывот. Там, дома, брат, не густа. Лічы: зусім пуста.

Жывот сапраўды прыходзіцца падцягваць. Але звычайна Пятро рэдка думае пра ежу, калі пра яе не нагадваюць. За кнігамі асабліва забываюцца нягоды жыцця. Але вось прыгадаліся польскі пахучы хлеб і сала (хоць колькі яго там было!) — і ўжо не да міфаў. Багі, чорт на іх, ласуны былі, абжоры, бясконца балявалі, жлукцілі свой нектар і закусвалі амброзіяй і ўсялякімі казачнымі пладамі. А яму, гаротнаму настаўніку, каб цяпер акрайчык хлеба ды скрылёк сала. Ах, аж слінка пацякла! Напіцца вады, ці што? Не, ад вады пачынае непрыемна журчаць у жываце. Лепш выйсці паслухаць салаўёў. У старым парку, у кустах чаромхі, учора раптам азваўся салавей. Ці не рана? Хоць чаму рана? Вясна ў разгары. Цёпла.

Учора, пасля цяжкага партыйнага сходу, на якім прысутнічалі Булатаў і Рабіновіч і на якім камуністы як ніколі, быццам змовіўшыся, маўчалі, не хацелі выступаць, а гэта нервавала Пятра, першы салавей вярнуў яму спакой і добры настрой. Ён паклікаў Сашу, яна не спала яшчэ, і яны хараша пагулялі, паслухалі салаўіныя песні. Саша маўчала, задумлівая, ціхая, але ніколі яшчэ за гэтае суровае, галоднае і халоднае паўгоддзе ён, Пятро, не адчуваў такой яе цеплыні, такой блізкасці. Каб можна было паўтарыць учарашняе!

Пятро падняўся, наблізіўся да ложка і доўга ўглядаўся ў сонны жончын твар. Не, будзіць цяпер недарэчна. Першая гадзіна ночы. Асцярожна выйшаў сам.

Салавей маўчаў. Дзіўна. Што з ім стала? Здаецца, учора яны, Пятро і Саша, гулялі да такога часу, калі не пазней. А можа, яму проста было так хараша ад той незвычайнай Сашынай блізкасці, што ён забыўся на ўсё і цяпер не помніць — ці спяваў салавей увесь час? Можа, спеў у сэрцы яго звінеў? Санітарка Даша даказвала раніцаю, што гэта — не салавей, салаўі так рана не пяюць, гэта — нейкія падсалоўкі. Няхай сабе і падсалоўка. Але слухаць яго было прыемна, радасна. Слухаеш — і неяк паўней адчуваеш цішыню міру, спакою, трываласці і радасці жыцця. Як бы там ні было, але гэта найвялікшае шчасце — не думаць, што заўтра цябе могуць забіць. Ніхто цябе больш не заб'е! Ты ўпэўнены, што будзеш жыць заўтра і паслязаўтра, праз год і праз дваццаць... Таму можаш слухаць салаўёў, вывучаць міфы Грэцыі, піць асалоду жончыных губ, няньчыць дзяцей...

Ноч як летняя — цёплая, зорная. Туман над рэчкай нізкі, пры самай вадзе. З белай пены выраслі, падняліся і вырысоўваюцца на фоне неба, дзе пры самым гарызонце, як далёкі ліхтар, гарыць планета, нейкія проста міфічныя дрэвы. Гэта прыдарожныя вербы, якія зазелянелі раней за ўсё. Удзень яны звычайныя. А ў такую ноч усё незвычайнае. Сапраўды, усё навокал набыло нейкі міфічны выгляд. Вось начытаўся! Правей ад вербаў, за рэчкай, на ўзгорку сасоннік здаецца цёмнымі фантастычна-вострымі скаламі... Над імі нізка павіс месячык, ён вышчарблены не з таго боку, з якога мы прывыклі бачыць, калі ён, няпоўны, усходзіць звечара, і нейкі фіялетавы, ненатуральны. На вецер, ці што? Няхай бы

пайшоў дождж. Вясна ранняя і сухая. Хоць і нямала было снегу, а іх пясчаная зямля перасохла ўжо. Можа, таму ў раёне такая нервознасць з пасяўной. Райком не проста патрабуе — паграджае. Учора на партсходзе Рабіновіч запэўніваў, што ўсе пакладуць партыйныя білеты.

А Булатаў спытаў нечакана:

— Хто ў вас вядзе антысавецкую прапаганду?

Дванаццаць камуністаў пераглядзелі адзін на аднаго, паціснулі плячамі. Што яны маглі сказаць? Можа, праз добрых мінут дзесяць, калі ўжо выступаў Бабкоў, Булатаў сказаў:

— Не ведаеце? Нічога не ведаеце. Французскі шпіён Запечка вёў у вас пад носам антысавецкую прапаганду. Учора мы яго арыштавалі. А некаторыя члены партыі хацелі нават паклікаць яго выхоўваць дзяцей.

У Шапятовіча кроў ударыла ў галаву і па спіне папоўз агідна-ліпучы пот. Выходзіць, што Булатаў ведае пра кожную размову, нават выпадковую. Гэта страшэнна ўразіла. Адкуль начальнік райаддзела МДБ ведае пра ўсё?

Проста ашаломлены гэтай незвычайнай усюдыіснай дасведчанасцю Булатава, Пятро ўпачатку нават не задумаўся над лёсам Андрэя Запечкі. Нават эгаістычна забыўся на ўсю гэтую гісторыю, пакуль гуляў з Сашай. Ці мала чаго нагаварылі на сходзе! Ды і ўвогуле было так хораша, што ні пра якія справы ні гаварыць, ні думаць не хацелася. Раніцою ён прачнуўся ад нейкага кашмарна-трывожнага сну, з якога нічога не запомнілася. Але чамусьці наяве прыгадаўся гэты Запечка. І боль за яго працяў сэрца.

Пятро бачыўся і гутарыў з ім усяго два разы: тады, у сельсавеце, і пасля зайшоў да яго дадому, у зямлянку. Збянтэжаныя жанчыны — старая, Андрэева маці, і жонка яго — не ведалі, дзе пасадзіць настаўніка. Толькі сам «француз» (сяло ўжо дало яму гэтую нязлосную мянушку) паводзіў сябе так, быццам пражыў у зямлянцы ўсё жыццё. Але радасці сваёй, што да яго наведаўся парторг, не хаваў. Быў прыветлівы, гаваркі. Многа расказаў цікавага. І жанчыны радаваліся. А што яны падумаюць цяпер, чаго Пятро прыходзіў і чаму распытваў пра Францыю?

Пятро пахаладзеў ад гэтай думкі. Гучаў у вушах даверлівы голас інваліда, успомніліся і слёзы маці яго, калі сын

расказваў пра лагер ваеннапалонных, дзе людзі паміралі, як мухі, пра шахты, пра добрых французаў, якія памаглі яму ўцячы з шпіталя, куды ён трапіў пасля абвалу ў шахце, пра другое раненне ў «макі», пра складаную аперацыю, якую зрабіў французскі ўрач, рызыкуючы жыццём: доктар гэты больш за месяц хаваў савецкага салдата ў сябе на кватэры... Такія людзі, такі гераізм, і раптам — шпіёнства. Не, гэта неверагодна! Ніякай логікі няма. Чалавек прайшоў цераз фашысцкае пекла і не зрабіўся здраднікам. Двойчы ўцякаў з лагераў, ірваўся да змагання. Двойчы цяжка паранены. Навошта ж, у імя чаго яму пасля ўсяго гэтага рабіцца шпіёнам? Ды, нарэшце, і французам, саюзнікам па вайне,— на якое ліха ім такі шпіён — інвалід, калгаснік з шасцю класамі адукацыі? Не, тут нешта не так, нейкая прыкрая недарэчнасць, памылка. Думкі пра Запечку не пакідалі Шапятовіча ўвесь дзень. Вучні бачылі, як ён глыбока задумваўся на ўроках. За абедам сказаў жонцы. Сашу гэта ашаламіла не менш, чым яго.

— Арыштавалі Запечку? Андрэя? Завошта?

— Кажуць, вёў варожую прапаганду.

— Якую? Дзе? Няпраўда гэта! Няпраўда! Я лячыла яго! Я чула, што ён расказваў. Дай бог вашаму Булатаву быць такім патрыётам.— І ўзлавалася, накінулася з папрокамі: — І ніхто з вас, канечне, слова не сказаў за чалавека? Героі! Толькі на словах любіце паўтараць, што ўсім кіруе партыя. Чым вы кіруеце? За чалавека не можаце заступіцца! Хутка гэты гад Булатаў саміх вас пачне садзіць, і вы будзеце маўчаць.

Папрок быў жорсткі, крыўдны.

Ён, Пятро, таксама ўспыліў:

— Ну, ты Булатава так не абзывай. Яго паставілі на самы адказны ўчастак — вартаваць дзяржаўную бяспеку. І яму відней. Без прычыны ў нас не арыштоўваюць. Ёсць закон.

— Закон ёсць. Ды багіня гэтая, пра якую ты чытаў,— як яе? — спіць, відаць. Шпіёна знайшлі! Сам чуць жывы вярнуўся, жонка эпілепсію нажыла, уцякаючы ад немцаў...

Расхваляваная Саша, не даеўшы бульбы, імкліва паднялася, накінула на плечы сваю старэнькую шарсцяную кофтачку, загадала:

— Прыбярэш са стала, памыеш талеркі! — і выйшла.

Апошні час яна часта так рабіла — выходзіла, калі адчувала, што яны могуць пасварыцца. Можа, гэта і разумна, бо пасля сваркі вельмі ж нядобра на душы. Аднак усё адно гэтыя імклівa нечаканыя жончыны выхады (аднойчы нават у гасцях яна вось так пакінула яго) крыўдзілі Пятра, абражалі. Здавалася, што Саша выяўляе гэтак сваю знявагу да яго. Лепш няхай бы ўжо сварылася. Але тут сварыцца ім не было з-за чаго. Наконт гэтага няшчаснага Запечкі ён цалкам згодзен з Сашай. Ды і наконт Булатава згодзен — гад. Нельга так гаварыць з людзьмі, як гаворыць ён, быццам усе яны падсудныя.

У душы згодзен. А выказаць сваю згоду нават жонцы не адважыўся. Пачаў абараняць. Чаму? Навошта?

«Не, тут нешта не так. Вельмі ж ужо гэта няпраўдападобна — шпіён. Тайны бяспекі тайнамі, а я, сакратар, павінен ведаць, за якую канкрэтную віну арыштавалі чалавека,— думаў Пятро, блукаючы па начным садзе.— Трэба пагутарыць у райкоме, з сакратарамі, з Анісімавым, з Лялькевічам».

«Закон ёсць,— прыгадаў ён Сашыны словы.— А багіня... Феміда спіць... Феміда? Але,— ён узрадаваўся, што так лёгка ўспомніў багіню, якая вартуе закон.— Вось цяпер яна не забудзецца ніколі — ні да экзаменаў, ні пасля экзаменаў. Але не экзамены галоўнае. А што галоўнае? Каб Феміда не спала? Што галоўнае ў маім жыцці? У тваім, Саша? У нашым?»

У крайнім двары, вельмі блізка, Пятро аж уздрыгнуў ад нечаканасці, галасіста закрычаў певень. Як каравульны — даў сігнал. І адразу ж яму адгукнуўся адзін, другі... І так — далей, далей, быццам перадавалі эстафету: ад хлява да хлява, з вёскі ў вёску. Праз хвіліну ўсё наваколле звінела ад рознагалосых «ку-ка-рэ-ку!». Пеўні спявалі і тут, у старым парку, і каля школы, каля іх дома, на калгасным двары.

Пятро адразу павесялеў.

«Ого, жывём! Колькі іх развялося пасля нямецкіх кураедаў!»

Мабыць, разбуджанае пеўнямі, жаласна заржала ў канюшні жарабя. Яно адзінае ў калгасе — прадмет асаблівай любові і клопату Панаса Грамыкі.

У ліпавых прысадах, што ідуць уздоўж агароджы, ад якой асталіся толькі рэшткі белых цагляных слупоў,

нечакана — спрасонку, ці што? — адгукнуўся салавей. Вунь дзе ён!

Пятро рушыў прысадамі.

Падняўся месячык, і ў парадзелым за вайну парку, дзе не ўсе яшчэ дрэвы зазеляненелі, пасвятлела. Цень ад старых ліп, суцэльны, чорны, падаў на кусты, што парасλі ў канаве каля былой агароджы, на пясчаную дарогу.

Моцна пахла крапівой. Яе, маладую, ірвуць тут на боршч. Саша таксама варыла боршч з крапівы. Нічога, можна есці. Каб яшчэ хоць маленечкі кавалачак мяса ды лыжка смятаны, то была б страва — лепшай не трэба.

На ўцалелай каменнай лавачцы сядзела пара. Ён і яна выказвалі адно аднаму свае пачуцці працяглым пацалункам.

Пятро застыў на месцы — каб не спалохаць. Няхай цалуюцца. Людзі заваявалі гэтае шчасце — цалавацца, жаніцца, нараджаць дзяцей.

Але закаханыя нейкім чынам адчулі, што нехта старонні глядзіць на іх. Адхінуліся адно ад аднаго. Падхапіліся.

— Не саромейцеся. Справа жыццёвая,— сказаў Пятро, праходзячы.

Ён пазнаў і хлопца і дзяўчыну. Цёзка яго, Пеця Аўчароў — сяржант, разведчык, малады камуніст. Гэта пра яго некалі казаў Грамыка: Аўчароў адзін з маладых, хто, вярнуўшыся дадому з заслугамі, з партыйным білетам, не пайшоў шукаць доўгага рубля, астаўся ў калгасе, на конях працуе — арэ, сее. Па дзве нормы хлопец выганяе. А потым, значыцца, яшчэ ноч сядзіць тут, у парку. Маладосць! Пятро ўздыхнуў і сам сабе засмяяўся: стары! Сказаў, як добры дзед: «Справа жыццёвая». Ці даўно сам такі быў? Бегаў на спатканне за трыццаць кіламетраў. На Вольгу Бандарэнка не адзін хлопец вока кідае. Ды і жанатыя заглядваюцца. Красуня. Адзета заўсёды па-гарадскому — прывезла адзенне з Германіі. Шкада толькі, што, кажуць, паехала яна туды сама.

— Пятро Андрэевіч,— Пеця нячутна дагнаў яго, далікатна крануў за плячо,— пасядзіце з намі хвілінку.

Шапятовіч здзівіўся, пажартаваў:

— Навошта я вам? Я на вашым месцы абыходзіўся без сведкаў.

— Пагутарыць хочам,— сур'ёзна папрасіў хлопец.

Пятро вярнуўся, сеў побач з Вольгай, настройваючы сябе на жартаўліва-вясёлую размову. Але закаханыя збянтэжана змоўклі, і яму таксама зрабілася ніякавата. Убачыў, як Пеця ўпотай цісне дзяўчыне руку, быццам заклікае: «Трымайся!» — зразумеў, што размова ў іх сур'ёзная, а таму сур'ёзна, з нейкай нават насцярожанасцю чакаў: хто з іх пачне і пра што тут пойдзе гутарка?..

— Вось, Пятро Андрэевіч... ажаніцца хачу,— сказаў Пеця і ўздыхнуў.

Шапятовіч засмяяўся:

— Ведаеш анекдот? Пытаюць у хлопца: «Жэнішся, Іван?» — «Жанюся!» І голас такі бадзёры! Пытаюць праз нейкі час: «Ажаніўся, Іван?» — «Ды ажаніўся». І голас не той, і ўздыхнуў вось так, як ты. Нешта ў цябе, цёзка, наадварот.

На анекдот-жарт — ніякай рэакцыі. Пятра гэта яшчэ больш насцярожыла. Сядзяць, глядзяць на сцежку, прасвечаную месяцам ад школы сюды, пад ліпы, дзе светлая палоска знікае ў цяні.

— Ажаніцца мне трэба... Маці хворая...

— Безумоўна, ажаніцца табе трэба,— ужо зусім сур'ёзна пацвердзіў Шапятовіч.— Але ведаеш, што я табе скажу, Аўчароў... Найлепш, калі пры любой сітуацыі, пры тысячы другіх прычын, самых сур'ёзных, на першым месцы будзе прычына: «Я не магу без цябе, Оля. Я люблю цябе». Каб была любоў...

— Любоў ёсць,— нечакана проста, без дзявочай сарамлівасці запэўніла Вольга.— Але ўсё адно не трэба яму жаніцца на мне. Не трэба! Запляміць ён сябе.

— Чым запляміць? — не зразумеў Пятро.

— Чым? — Вольга рэзка павярнулася — як бы хацела ў змроку зазірнуць у вочы. Сказала раздражнёна, амаль са злосцю: — Вы ж першы на сваім сходзе скажаце: «Дзе, Аўчароў, твая партыйная пільнасць? На кім жэнішся? Сама ў Германію паехала, і невядома яшчэ, як паводзіла сябе...»

Пятро ўціснуў у плечы галаву, сцяўся, быццам дзяўчына не словы кідала — камені. Чамусьці зноў прыгадаўся Андрэй Запечка, яго арышт, папрок Сашы: «І ніхто з вас, канечне, слова не сказаў за чалавека!»

— Оля! Што ты! Пятро Андрэевіч гэтага не скажа.

— Ён не скажа. Другія скажуць. Хоць і ён... Як жонка яго глядзіць на мяне?! Палец у мяне нарваў, я прыйшла да яе. Слова не сказала ветлага. Разрэзаць разрэзала, а перавязваць сама не стала — акушэрцы спіхнула: маўляў, такая — да такой... Дык тая хоць свая, франтавая, а я — нямецкая...

— Оля! Што ты плявузгаеш?

— Ты сам прапанаваў усё па шчырасці расказаць... Вось я і кажу... Мне ўжо ўсё адно. Не думайце, што я крыўдую на вашу жонку, яна — чужая, яна не ведае, чаму я паехала ў Германію. А свае ж ведаюць, а ўсё адно... Цётка мая родная, Гаша, жонка старшыні... Я нешта такое сказала пра вашу жонку. Дык яна мне: «Шуры ты не чапай. Шура — наша сумленне». Я ж не дурная, разумею, чаго яна не дагаварыла. «Шура — наша жаночае сумленне, а ты — наш сорам, ганьба». Вось што хацела яна сказаць.

— Дарэмна вы, Вольга, робіцеся такая недаверлівая. Асабіста мне ніхто слова дрэннага не сказаў пра вас... Праўда, ніхто і не растлумачыў, чаму вы паехалі ў гэтую чортаву Нямеччыну.

— Яна за сяброўку сваю паехала. За Галю Чалую. Не ведаеце? Што за млыном жыве, з маці і дзіцем. У яе жаніх быў партызан. Заходзіў да іх... І яна ўжо... гэта самае... дзіця ад яго чакала. А тут яе — у Германію. Можа, данёс хто. Што рабіць? Не скажаш, не пойдзеш на камісію. Бо пачнуць дапытваць: ад каго? Хто бацька? Дазнаюцца, што партызан,— пятля...

Калі пачаў расказваць за яе Пеця, Вольга раптам закрыла твар хусцінкай і ўсхліпнула.

Хлопец пяшчотна дакрануўся да яе пляча:

— Не трэба, Оля.

Яна шмарганула носам, выцерла вочы хусткай.

— Прабачце, Пятро Андрэевіч.— І пачала расказваць сама: — Яна, Галя, адной мне сказала, мы з малых год сябравалі, у школу разам хадзілі... што яна... такая... Праплакалі мы з ёю ўсю ноч вунь там, за рэчкай у сасонніку. Яго чакалі, Сцяпана яе. А ён не прыйшоў, ранілі яго перад тым. На другі дзень пайшла я да старасты. Вызваліце, кажу, Галю, у яе сэрца слабое. Я за яе паеду. Пузыр, староста, хоць гад быў, а пашкадаваў мяне. «Ведаеш, пытае, на што ідзеш?» —

«Ведаю».— «А як маці з малымі?» — «А вы ж казалі, хто сам паедзе — добра зарабляць будзе».— «Хітрая ты, кажа, хочаш і дурную гэту выручыць і зарабіць добра». Але згадзіўся замяніць. Яму абы душа. У яго нарад быў на шэсць душ. А што я добраахвотніца — дык гэта яму на руку: во, маўляў, як ён папрацаваў у сваім сяле. Нам, хто па сваёй волі ехаў, прывілеі былі: усіх у цялятніках везлі, а нас у пасажырскім вагоне. І там спыталі, хто куды хоча. Я ў сяло папрасілася. Горада баялася... У маёнтак да генерала трапіла. Кароў даглядала. Хлусіць не буду. Не білі. Не катавалі. І кармілі добра. Але часам такое находзіла на мяне, такая сумота — павесіцца хацелася ў кароўніку. Здавалася, палящела б дадому, пехатой пайшла б. А вось прыляцела — і тут радасці мне няма... Вінаватая.— Дзяўчына не ўсхліпнула, ёй як бы заняло дыханне, і яна захлынулася, закашлялася.

— Не трэба, Оля,— зноў тымі словамі суцешыў яе Пеця; словы наіўныя, але казаў іх учарашні салдат з такой пяшчотай, што нават Шапятовіча гэта кранула. На дзяўчыну яны, пэўна, дзейнічалі магічна. Яна тут жа горда падняла галаву.

— Чаму гэта няма радасці? — надаўшы голасу бацькоўскую суровасць, спытаў Пятро.— А тое, што вы пакахалі адно аднаго, хіба не радасць? Па-мойму, гэта найвялікшая радасць, якая дадзена чалавеку ў жыцці. Калі ёсць любоў і вера, перашкод не бывае. Ты верыш ёй, Аўчароў?

— Як самому сабе, Пятро Андрэевіч!

— Ну вось. Што вам трэба яшчэ? Выкіньце з галавы, што яго ці вас хтось у нечым папракне. У чым? Глупства! У мільёнаў людзей такі ж лёс. Выходзьце замуж. Хочаце, я буду за свата, за шафера? За каго хочаце.

— Вы, можа, самі перажылі багата, што такі добры,— разважыла дзяўчына.

— Я перажыў, што ўсе перажылі,— вайну. Дабрэйшы я наўперад ці стаў ад яе. А вось я чытаў у аднаго паэта: за пяць гэтых гадоў мы ўсе пастарэлі на дваццаць. Правільна сказана.

— Ад гэтага нам цяжка,— уздыхнула Вольга.

— Ад чаго? — не зразумеў яе каханы.

— Што ў дваццаць тры гады мы старыя.

— Ну-у, старая! Проста бабуля! — пажартаваў ён і засмяяўся.

Пятро падумаў, што гэты хлопец, яго равеснік, не адчувае сябе старэйшым за свае гады. Яму пашанцавала. Ці, можа, ён мае большы запас маладосці? А вось яна, Вольга, адчувае, таму па-мацярынску думае не толькі пра сябе, але і пра таго, каго пакахала, пра яго жыццё, будучыню — каб ён нічым не запляміў сябе. Ён, Шапятовіч, таксама адчувае сябе старэйшым намнога. І адказнасць на сябе ўзяў не па гадах, а яна, адказнасць гэта, патрабуе не толькі адпаведных паводзін — зноў-такі не па гадах,— але і зусім іншага складу думак. Вось якой парады ў яго просяць — як у мудрага старога. І ён мусіць даваць яе з паважнасцю і, па сутнасці, з уяўнай мудрасцю, бо адкуль у яго той вопыт.

— А вы вярніце яе, украдзеную вайной маладосць.— Сказаў і тут жа падумаў: «А ці вяртаю? Ці не кажу я газетнаказённыя ісціны? Цікава, што пра гэта думае Саша? Чамусьці мы ні разу не пагаварылі пра тое, якія былі да вайны і якія зрабіліся цяпер. Здаецца, Саша лічыць, што гэта натуральна, што мы сталі зусім другія».

Вольга нічога не адказала на параду вярнуць маладосць: не пра сябе думала — пра яго, з жаночай адданасцю і самаахвярнасцю.

— Я Пецю кажу: навошта яму спяшацца з той жаніцьбай? Яму вучыцца трэба. Няхай бы ехаў на якія курсы, цяпер у кожнай газеце аб'явы...

— А маці? — спытаў хлопец з болем.

— Маці я дагледжу. Можаш ты мне даверыць?

— Рабіцеся дачкой і даглядайце — яму спакайней будзе.

— Ды не паедзе ён нікуды, калі ажэніцца. Я ж ведаю. Так і астанецца ў калгасе. А кім ён стане ў гэтым калгасе?

«Вунь у цябе якія разлікі! — з незычлівасцю падумаў Шапятовіч.— Так бы і казала адразу, а неківала на сваю біяграфію». Але, разважыўшы, хіба папракнеш яе? Няхай сабе і хітруе трохі, ды хітрасць гэтая чыстая і сапраўды самаахвярная. Баіцца яна, што жаніцьба і яе, жончына, рэпутацыя перашкодзяць Аўчарову «выбівацца ў людзі». Гатова ўзяць клопат пра яго маці і чакаць, пакуль ён будзе вучыцца. Пройдзе час, забудзецца мінулае, адновіцца ў вёсцы добрая слава пра яе, шчырую працаўніцу і верную нявесту... Ацэніць гэта ён, адукаваны Пеця,— яе шчасце. Не, другую знойдзе —

значыцца, «не судзьба», як тут кажуць. За што ж ты яе папракнеш? Ага, за словы пра калгас. Безумоўна, яго, Шапятовіча, абавязак «развянчаць» такія яе думкі. Але тыя словы, якія ён з усёй шчырасцю і палымянасцю сказаў бы ў любым другім месцы, неяк не падыходзілі ў гэтым залітым месячным святлом парку, перад двума закаханымі. Адчуваў, што не пасуюць яны да іх чалавечай драмы ды і да яго ўласнага настрою.

Таму сказаў амаль афіцыйна:

— Папрацуе вось так, як цяпер працуе, лета ў калгасе, увосень мы самі яго пашлём у абласную партшколу. Мы ўжо гаварылі з Панасам Астапавічам.

Вольга стоена ўздыхнула.

Шапятовіч зразумеў: пра партшколу яны ведаюць, пэўна, сказаў Грамыка, а таму Вольга і баіцца, што жаніцьба з ёю можа перашкодзіць Пецю. Якая бязлітасна-суровая практычнасць! Праўду яна сказала: таму нам цяжка, што ў свае дваццаць тры — дваццаць пяць гадоў мы думаем пра жыццё, як старыя.

Каля дома свайго Пятро ўбачыў белую здань. Пазнаў здалёк — Саша. Яна стаяла, захутаўшыся ў медыцынскі халат, прытуліўшыся да цаглянага, вышчарбленага і выветранага за многія дзесяцігоддзі слупа.

Пятро кінуўся да яе ўподбег.

— Ты — што?

— Дзе ты быў?

Ён абняў жонку, прыпаў да яе вуснаў, яны былі халодныя — стаяла доўга.

— Я гуляў.

— А я прачнулася ад кашмарнага сну. Лямпа гарыць, а цябе няма. Хаця б лямпу патушыў, пажар зробіш. Што сніла — не помню, а сэрца і цяпер б'ецца во як, паглядзі.

Пятро паклаў руку на яе грудзі — паслухаць сэрца. Саша імкліва, у нейкім гарачым парыве, абхапіла яго за шыю, пацалавала і ўся задрыжала не то ад холаду, не то ад нецярплівага чакання ласкі.

Абняўшы, Пятро павёў яе ў пакой. Яна адразу нырнула пад коўдру. Ён таксама раздзеўся ў адзін міг. Дзьмухнуў у лямпавае шкло.

Ногі яе былі прыемна халодныя. А вусны адразу зрабіліся гарачыя. Ён прагна піў іх знаёмую і разам з тым пры кожнай блізкасці непаўторную гарачыню і духмянасць.

— Я люблю цябе. Ты слаўная.

— І я люблю цябе, хоць ты не такі слаўны, як я хацела...

— Навошта гэтае «хоць»? Я люблю цябе без усялякіх агаворак.

— І я хачу любіць цябе без агаворак. Але ты ўцякаеш пасярод ночы.— Саша засмяялася, пальцы яе пяшчотна гладзілі яго плечы.

— Я заснуў над сваімі міфамі.

— Ці не багіня табе прыснілася?

Пятро засмяяўся:

— Ты адгадала. Сасніў, што мяне абнімае сама Афрадыта. Багіня была такая прыгожая, як ты. Атрошчанка пагразіў, што заявіць у райком. І ведаеш, што я адказаў? Смех! «За багінь на бюро не выклікаюць».

— У вас і за звычайных баб не вельмі выклікаюць.— Пальцы яе застылі, анямелі.— Ці не ў парку яна цябе чакала, твая багіня?

— Ты — злюка. Хутка да сноў пачнеш раўнаваць. Завошта я люблю цябе такую?

— Завошта я люблю цябе? — Пальцы зноў зрабіліся пяшчотныя, яны лепш, чым што, перадавалі сілу кахання. Пальцы і вусны.

Ён спытаў праз колькі хвілін, сцішаны, стомлены:

— Ты лічыш — мяне няма за што любіць?

— Часам — няма.

— Любяць чалавека, а не яго ўчынкі. А чалавек не анёл. Ён не можа быць увесь час ружовенькі.

— Чалавек заўсёды павінен быць чалавекам.

— Ух, якая глыбокая філасофія!

— Спі.— Саша ласкава правяла рукой па яго шчацэ, Пятро пацалаваў яе плячо.

Звычайна ён хутка засынаў, вось так прыпаўшы вуснамі да жончынага гарачага пляча. Але сёння не спалася. Чамусьці зноў перад вачамі стаяў Андрэй Запечка. Як жывы дакор яго, Пятроваму, спакою і шчасцю. А потым — Вольга з яе насцярожанасцю, самаахвярнай хітрасцю і прагным жаданнем пачуць добрае слова заспакаення.

— Ты папракаеш нас за нячуласць да людзей. Ты лічыш, што ў цябе адной сэрца баліць за іх пакуты. А сама ты... За-вошта ты неўзлюбіла гэтую няшчасную Вольгу? Яна адчувае, і ёй горка...

— Ці не яна тая багіня, да якой ты бегаў пасярод ночы.— Голас адразу зрабіўся саркастычна-ўедлівы.

— Я сустрэў яе з Аўчаровым. Ён хоча ажаніцца. А яна баіцца, каб яго пасля не папракнулі...

— Недарэмна, відаць, баіцца.

— Ты бязлітасная. Няўжо, праўда, ты думаеш, што ўсе, хто быў там, паводзілі сябе... як ты думаеш...

— Не ўсе ехалі па добрай волі.

— А ты ведаеш, чаму яна паехала?

— Ведаю.

— Яна ратавала сяброўку.

— Ад чаго?

— Як ад чаго?

— За тое, што рабілі яны, медаляў не даюць. Спачатку круцілі ■ партызанамі, а потым знайшлі ход, каб адной і другой было добра.

— Дзе ім было добра!

— А то гаравала яна, Вольга твая! Прыехала выпешчаная, расфуфыраная. Воз нямецкіх анучак прывезла...

— Мяне здзіўляе твая суровасць. Нельга так, Сашок. Ты бачыш толькі знешні бок. Жыццё ёсць жыццё. Яно не спыняецца. І жывы думае пра жывое.

— Эх, як ты абараняеш іх, палявых гэтых ды паходных! «Жыццё ёсць жыццё»,— сказала ціха, але са злосцю.— А што б ты заспяваў, каб я?.. А ў мяне, можа, большая, чым у каго, была мажлівасць... каб жыццё не спынялася... А я спыніла яго!

Закрануты чарговым напамінкам пра яго «грэх», абражаны недаверам — колькі можна папракаць? — Пятро вырашыў і ёй кінуць крыўднае:

— Ты кажаш гэта так, быццам шкадуеш, што не зрабіла, як некаторыя...

Саша адказала не адразу. Але па дыханню яе Пятро адчуў, што паўза — небяспечная. Сцяўся, чакаючы.

— А што ты думаеш? І шкадую!

Як пляснула па твары. І рэзка павярнулася да яго спіною, нацягнула на галаву коўдру.

Не першы раз ужо так — нечаканыя і дзіўныя пераходы ад самых гарачых прызнанняў, шчырай блізкасці, ласкі і пяшчоты да папрокаў і нават сваркі, асабліва калі і ён «заводзіўся». Апошні час зразумеў, што самае лепшае — у крытычную хвіліну змаўчаць. Змаўчаў. Але ўсё адно было крыўдна. Да душэўнага болю. Няўжо яна не бачыць, як ён кахае? Няўжо не верыць? Чаму яна зрабілася такая? Да вайны, у маладой, у яе і следу не было гэтай бабскай рэўнасці. Наадварот, яна з яго смяялася, называла рэўнасць перажыткам, якога інтэлігентны чалавек павінен саромецца. Чаму ж яна цяпер не саромеецца? Нават пры людзях. Мы пастарэлі, але са сталасцю прыходзяць мудрасць і спакой. Ва ўсім Саша разумная і спакойная, акрамя гэтага свайго пачуцця. Дзіўна. Зрабіць і ёй балюча? Не, не можа ён. Паспрабаваць памірыцца? Было ўжо так, што пасля сваркі і нават слёз зноў наступалі хвіліны пяшчотнай блізкасці, і яны былі не менш радасныя.

Не, сёння мірыцца так хутка не хочацца. Няхай бачыць, што ён абражаны.

Пятро таксама адвярнуўся.

Месячык свяціў у акно. На падлозе ляжалі светлыя прамавугольнікі зашклёных шыб — два каля самага ложка і два бліжэй да акна, а пасярод — чорна: сярэдзіна рамы забіта фанерай. Пад печчу вядзе сваю нудную песню цвыркун. Яго, звыкшыся, не чуеш, калі засынаеш са спакойнай душой, задаволены ўсім. Цвыркун раздражняе, калі настрой вось такі і не спіцца. Загаварыла спрасонку малая. Дзіця напомніла пра сябе — неяк адразу зрабілася лягчэй і святлей.

VI

Раптоўна захаладала, як гэта часта бывае вясной. Пасля амаль летняй цеплыні, што трымалася яшчэ ўчора,— зусім асенняя слата. Дождж, які ішоў «перагонамі», на працягу дня колькі разоў пераходзіў у «зарады» снегу.

Пятро раней прапаліў у грубцы, наварыў супу — не з-за вялікай любові да гэтай стравы, а з-за эканоміі: пяць

дробных бульбін, жменя пярлоўкі, цыбуліна і маленечкі, на дзюбе нажа, кавалачак масла, якое Саша купіла Ленцы. А суп — слінка цячэ ад паху аднаго.

Чакаў Сашу. Дзе яна ходзіць у такую непагадзь? Хворыя — вялікія эгаісты, думаюць толькі пра сябе, а фельчарыца здаецца ім няспыннай, нястомнай машынай, яе можна выклікаць у любы час дня і ночы, адрываць ад хатніх спраў, ад дзіцяці, ад мужа. Пятро ўжо неяк пратэставаў — патрабаваў, каб Саша прывучала людзей да парадку.

«Ты ж не "хуткая дапамога"».

Яна павесіла на дзвярах медпункта аб'яву: гадзіны амбулаторнага прыёму, гадзіны наведвання хворых дома. Але ад гэтага ёй не зрабілася лягчэй. Не можа яна не пайсці да хворага, асабліва калі выклікаюць да дзіцяці. А дзяцей хварэе многа, бадай, больш, чым зімой. Аслабленыя, босыя, раздзетыя, яны лёгка прастуджваюцца на падманна-цёплым вясновым ветры. У Панізоўі ўспыхнула дыфтэрыя. Саша трое сутак не з'яўлялася дадому — працавала з эпідэмгрупай. І цяпер яшчэ дрыжыць за Ленку. Усё, у чым наведваецца да хворых, скідае ў медпункце.

Нягледзячы на рэдкі суп і такое надвор'е, настрой у Пятра цудоўны. Не трэба нікуды ісці, ні на якія сходы, а наперадзе яшчэ добрых гадзін пяць ціхага вечара, калі можна будзе спакойна пачытаць, пагутарыць з Сашай, пацешыцца з забавак і бясконцых «чаму?» малой. Асабліва радасна ад думкі, што можна будзе заняцца гісторыяй. Сам ён дзіву даецца, што ў яго абудзілася такая любоў да гэтай навукі. Чытае «Гісторыю Старажытнай Грэцыі» як добры раман. А часу таго, калі можна ўзяцца за кнігу, чакае з не меншай нецярплівасцю, як некалі спаткання з Сашай. Проста смешна. Саша не на жарт пачынае раўнаваць яго да міфічных багоў і герояў. Ва ўсякім разе, сон, дзе яго абдымала Афрадыта, за тры дні прыгадала некалькі разоў, кожны раз са смехам, але часам і даволі ўедлівым: «Не ў гімнасцёркцы была твая Афрадыта?»

Пятро, як звычайна, пазнаў жонку па хадзе — па стуку яе збітых абцасаў па цэментавай падлозе калідора. І Ленка пазнала. Кінулася да дзвярэй:

— Мама!

Саша пачула яе, сказала з-за дзвярэй:

— Лянок, маленькая мая, адыдзі ад дзвярэй, я халодная і мокрая. Пецял Вазьмі дзіця!

Пятро пасадзіў малую на цёплую ляжанку.

— Не хачу! К маме хачу!

— Нацалуешся яшчэ з мамай. Шчасце такое!

— Ты — бог!

Дзён колькі назад у дачкі раптам з'явілася такая дзіўная лаянка — безумоўна, ад маміных кпінаў з ягоных багоў. Пасмяяліся яны ад душы. Пятро хацеў, каб малая зразумела, што гэта жарт. Казаў:

— А мама — багіня.

Ленка ўпарта не згаджалася, злавалася:

— Не! Ты — бог! А мама — мая мама.

Саша стаяла ў парозе, асцярожна скідала з галавы мокрую цыратку, якой накрывалася ад дажджу, і смяялася з даччынай «лаянкі».

— Ну што, Апалон, згатаваў амброзію?

— Ага. О, каб ты, вялікая Гера — мудрэйшая з багінь...

— Ты — бог! — закрычала абураная Ленка. — Мама — докталка!

— ...здагадалася прынесці кроплю нектару — жыццё было б лепшае, чым на Алімпе.

— У цябе ёсць шанец каўтнуць гэтага нектару.— Яна падышла бліжэй, падбіраючы пад касынку мокрыя пасмы і гледзячы ва ўпор добрымі, ласкавымі вачамі, сказала: — Пеця! Там, у сельсавеце, мосціцца на начлег Уладзімір Івановіч... Лялькевіч. Няёмка, ведаеш, каб наш партызанскі таварыш спаў на сталах. Ідзі запрасі...

І вось тут, упершыню з тае жнівеньскай раніцы сорак другога года, ён варухнуўся, гэты страшны, кашлаты звер — рэўнасць. Цяжка варухнуўся — драпнуў вострымі і бруднымі кіпцюрамі за самае сэрца.

Саша за адно была малайчына: пасля любой сваркі ніколі доўга не дзьмулася, як некаторыя жонкі — па два тыдні не размаўляюць... У яе злосці і крыўды хапала самае большае на паўсутак. Такая яе рыса прывучыла Пятра таксама хутка забываць усе яе крыўдныя словы. Забыўся ён ужо і на тое, што яна сказала ўначы тры дні назад. Гэтае яе: «А што ты

думаеш? І шкадую!» — моцна-такі ашаламіла, але тады ён разумеў: сказала на злосць яму.

А цяпер апякла думка:

«А можа, праўда, шкадуе, што не стала жонкай Лялькевіча, калі той, паранены, паўгода жыў у іх хаце і для вяскоўцаў, для ўлады нямецкай лічыўся яе мужам?»

Саша чакала, што ён адкажа. Не зводзіла вачэй. Можа, адчувала, што выбухне яго рэўнасць. Пятру здалося, што яна нават хоча, каб ён вытыркнуў лыч, гэты звер, што варухнуўся ў ім, што ёй хочацца пацешыцца з яго душэўнага болю: няхай, маўляў, не адной мне баліць. Але ж — не! Ён не пакажа ніводнай звярынай шэрсцінкі! «Чалавек заўсёды павінен быць чалавекам».

«Дык вось — атрымай. Ты не можаш даравадь мне выпадковай сувязі. А я буду вышэй за ўсё гэта».

— Чаму ж ты не запрасіла? Няўжо трэба ўзгадняць са мною? Думала, я буду супроць? Дзівачка ты.— Ён ласкава сцёр з яе лба кроплі вады.

— Я запрашала. Аднекваецца.

Пятро засмяяўся:

— Інтэлігент! Цяжка яму засвоіць прывычкі ўпаўнаважаных, якія самі шукаюць, хто б іх накарміў і спаць паклаў.

Саша затрымала яго руку і... пацалавала ў далоню. Пятра гэта расчуліла і збянтэжыла.

— Ты — слаўны. Я люблю цябе.

— Давай тваю цыратку. Пайду.

— Не. Накінь шынель. Я збегаю да Грамыкаў, пазычу што-небудзь на вячэру.— Яна цяжка ўздыхнула.

Выходзячы з Сашай з дому, Пятро нічога ўжо не адчуваў, акрамя новага прыліву пяшчоты да жонкі ды клопатаў шчырага гаспадара, якому ў нялёгкі час трэба прыняць госця. Нечаканы Сашын пацалунак, звыклыя словы прызнання, якія яны звычайна часта казалі адно аднаму ў ложку, але рэдка вось так, яе перажыванне, што няма чым чалавека пачаставаць,— усё гэта неяк адразу ўтаймавала рэўнасць, зрабіла яе смешнай, недарэчнай. Сапраўды, сталыя людзі з сур'ёзнымі поглядамі на жыццё, на сям'ю павінны саромецца такіх пачуццяў. Найлепшая зброя на гэтага «звера» — спакой, вытрымка. Не «заводзіць» сябе, не абражаць, не раз'юшваць

чалавека, якога кахаеш так, што кожны яго неасцярожны ўчынак ці слова можа выклікаць тваю рэўнасць. Навучыцца кіраваць сваімі эмоцыямі!

Пятро ішоў запрашаць госця, задаволены сабой, у добрым настроі.

Калі Саша вярнулася з марлевым клуначкам у руках, муж сядзеў каля стала з дачкой на каленях, а госць хадзіў па пакоі. Новы пратэз, гумавы, неяк жаласна папіскваў. Сашу чамусьці балюча ўразіў гэты піск, нібы яна толькі цяпер даведалася, што сакратар райкома таксама інвалід, якіх так многа і за якіх так баліць яе сэрца. Ёй здалося, што Уладзімір Іванавіч нечым усхваляваны. І яна на міг насцярожана застыла, спалоханая: ці не сказаў якога глупства Пеця?

— Калі ён яшчэ ў Булатава, паспрабуем нешта зрабіць. Праверым, што яму інкрымінуюць...

— Гэта вы пра Запечку? — здагадалася Саша, кладучы пакунак на паліцу.

Малая саскочыла з бацькавых каленяў, кінулася да маці:

— Мама! Што ты прынесла? Яйкі? Я хачу яйка.

Саша падхапіла яе на рукі, высока падняла, пасадзіла на печ.

— Цішэй, Лянок. Ты замінаеш дзядзю.— І да Лялькевіча: — Уладзімір Іванавіч, паверце мне, я лячыла яго, не мог Андрэй Запечка нічога дрэннага сказаць. Бываюць балбатуны, як...— І асеклася.— Прабачце, не буду называць ніякіх прозвішчаў. Ёсць, што п'яныя могуць ляпнуць усялякае глупства. Запечка не такі. І не піў. І ўвогуле не мог ён... Жонка яго расказвала: зямлю цалаваў, калі вярнуўся.— У Сашы заблішчалі ў вачах слёзы.

— Я веру вам, Аляксандра Фёдараўна. Але баюся, што нічога зрабіць не здолеем.

— Прабачце, Уладзімір Іванавіч, але я гэтага не магу зразумець. Я, канечне, малады камуніст, палітычна малаадукаваны. Але ўсё-такі я чытаў Леніна, праграму, статут... І разумею так: мы кіруючая партыя. Цэнтральны Камітэт кіруе ўсім, ажыццяўляе кантроль над усімі органамі, у тым ліку і

над... гэтымі. А ў раёне хто павінен сачыць? Вы — райком. Для мяне вы — найвышэйшы аўтарытэт, я вас выбіраў. Ды і не толькі для мяне, камуніста,— для кожнага чалавека, партыйнага і беспартыйнага. Я, Уладзімір Іванавіч, сказаў вам пра гэта не як госцю. Не проста так. Я ўчора знарок хадзіў да вас, але нікога не застаў — ні Анісімава, ні вас. Я звяртаюся да сакратара райкома. Вы, канечне, прабачце, што я так: паклікаў у госці і пачаў вось з такога «пачастунку»...

— Ды што вы просіце прабачэння! Якія могуць быць цырымоніі паміж намі! А тым больш калі такая справа — лёс чалавека!

— Вось іменна — лёс чалавека! І мяне здзівілі вашы словы: «Баюся, што нічога зрабіць не здолеем». Я — настаўнік, у мяне ў школе работы па горла, вучоба... І вы, райком, патрабуеце з мяне, з партарганізацыі за ўсё: за сяўбу, за лесавывазку, за фінансы, за малако, за шэрсць... за што хочаш. Дык паслухайце ж і нас часам. А то гэты Булатаў ваш сядзіць на сходзе, як сыч, і толькі задае такія пытанні... ну, проста, паміж намі, правакацыйныя нейкія. А ён жа член бюро райкома. Не падумайце, што я скарджуся. Але мог ён спытаць у нас пра гэтага няшчаснага Запечку? А калі ўжо злавіў яго на месцы злачынства, як кажуць, дык, думаю, таксама пачалавечы можна растлумачыць. Мы ўсё-такі камуністы. І ўсе ваявалі, многія — афіцэры. Не такія тайны нам давяралі!

Саша сядзела перад грубкай і раздзьмухвала агонь, мокрае галлё не хацела разгарацца, дыміла, дым адбівала ў твар, яна па-дзіцячы — рукавом — выцірала слёзы.

Лялькевіч, што быў прысеў каля акна, слухаючы Пятра, падняўся, падышоў да Сашы.

— Дайце мне, партызану. Я быў мастак распальваць кастры.

«Унікае размовы!» — незычліва падумаў Пятро, і, каб прымусіць яго адказаць па сутнасці, а можа, падсвядома не хочучы, каб ён станавіўся на калені побач з Сашай, Пятро адступіў да грубкі, імкліва апусціўся на калені, далікатна адхіліўшы жонку, і знарок двухсэнсоўна сказаў:

— Гэта і мы ўмеем.

— Нарэшце ты здагадаўся,— сказала Саша.

Дзьмуў на поўныя лёгкія, са злосцю, якая чамусьці раптам закіпела ў душы. У перадыхах чуў, як за спіною па-

пісквае пратэз, скрыпяць маснічыны. Лялькевіч хадзіў. Яго маўклівая хада пачала раздражняць Пятра.

Гарачыя вуглі разгарэліся — і адразу весела затрашчалі тонкія хваёвыя галінкі, шуганула полымя. Пятро падкінуў буйнейшых дроў. Падняўся. І апынуўся твар у твар з госцем. Уразіў дзіўны смутак у Лялькевічавых вачах.

— У гэтым — няшчасце,— сказаў ён з болем.

— У чым? — не зразумеў Пятро.

— Што Булатаў выходзіць з-пад партыйнага кантролю.

— Вы быццам скардзіцеся мне,— іранічна хмыкнуў Пятро.— Можа, мне ўстанавіць над ім кантроль?

— Ды не, Шапятовіч, усё гэта больш складана, чым вам здаецца. Не ў адным, безумоўна, Булатаве соль.

Саша, якая на падаконніку наразала з невялічкага, у паўфунта, кавалка сала тоненькія скрылёчкі, перапыніла сваю працу, з трывогай у вачах услухалася ў словы Лялькевіча. Пятру не спадабалася і скарга сакратара і яшчэ больш гэтая Сашына трывога — за яго, безумоўна.

«Прыкідваецца сіратой, каб не браць на сябе адказнасці».

Зняважліва перасмыкнуў плячамі.

— Ні чарта не разумею.

— А, думаеш, я разумею? — з ледзь прыкметнай раздражненасцю спытаў Лялькевіч.— Думаеш, калі я сакратар райкома, дык мне адкрыты ўсе таямніцы? Мне трэба, як бачыш, на падарожных раён аб'ехаць.— І ўжо больш спакойна: — Я сам не разумею: няўжо там,— кіўнуў угору, на столь,— не бачаць гэтай небяспекі? Няўжо Сталін з яго празарлівасцю не разумее?

— Пеця! Прыбяры кнігі са стала, нарэж хлеба.

Пятро здзівіўся: у Сашы нічога яшчэ не гатова, са сталом і хлебам можна не спяшацца. Пэўна, яна не хоча, каб яны працягвалі гэтую сваю размову. Чаму? Якраз апошнія Лялькевічавы словы развеялі яго, Пятрову, недаверлівасць. Не, гэта не скарга чалавека, які баіцца ці не хоча браць на сябе лішняга клопату. Гэта — сур'ёзны і балючы роздум. Хіба мала сам ён думаў над усім гэтым? Чаму ж не верыць, што думаюць і другія, і, можа, яшчэ больш пакутліва, бо сапраўды той жа Лялькевіч ведае, безумоўна, значна больш. Пагутарыць з ім па шчырасці, з узаемнай сяброўскай даверлівасцю — хіба не цікава? Саша ўпачатку сама выяўляла гэтую цікавасць.

Але, здаецца, не толькі яна лічыць, што тэма, як кажуць, вычарпана, але і ён — Лялькевіч. Падышоў да стала, пачаў разглядаць кнігі.

У грубцы засквірчэла сала. А калі патэльня была пастаўлена на ляжанку і Саша ўбіла туды яйкі, то пайшоў такі пах, што ў Пятра закружылася галава.

«Чаго добрага, яшчэ страціш прытомнасць, як тая Таня»,— з сумным гумарам падумаў ён. Але ўбачыў, як употай каўтнуў сліну госць, і павесялеў: «Ды ты, выходзіць, такі ж галодны, як і я, грэшны». І ўжо борздка, нецярпліва, стосамі пачаў звальваць кнігі са стала на ложак.

Лялькевіч, паглядзеўшы адну-другую кніжкі, спытаў з сяброўскай інтымнасцю:

— Грызеш гісторыю?

— Раптам адкрыў, што гэта цікавая навука.

Саша, трымаючы на чапяле патэльню ў грубцы, засмяялася:

— Ён трызніць багамі! Асабліва багінямі. Штоноч сніць Афрадыту.

— Ну, выдумаеш!

— Відаць, цікавасць да гісторыі прыходзіць з гадамі. У школе, у інстытуце я не любіў гісторыі. Матэматыка ды фізіка займалі ўвесь час. А вось цяпер хочацца пачытаць і пра багоў і пра герояў. Шкада, няма калі. Усё мару: вазьму адпачынак, уцяку куды-небудзь у лес... У мяне ж столькі знаёмых леснікоў з партызанства! Захаплю чамадан кніжак і — запоем, запоем... З раніцы да вечара. Сню, як чытаю з такой асалодай.— Лялькевіч уздыхнуў, сумна ўсміхнуўся.— Звычайна яна загараецца звечара, такая фантазія. А раніцаю прачнуся — цвярозасць поўная. Разумею: нікуды я не схаваюся. Будзе адпачынак — пашлюць мяне на курорт, лячыцца... Ну, пачытаю, не больш, чым другія... І зноў — сходы, пасяджэнні...

Саша выставіла на засланы свежымі газетамі стол пузатую пляшачку, такую поўную і празрыстую, што Пятру здалося — яна пустая. Ён нават не ўтрымаўся, пераставіў яе з месца на месца — пераканаўся, што яна напоўнена пад шкляны прыцёрты корак самым чыстым «нектарам».

«Увесь акушэрскі НЗ выставіла,— падумаў з вясёлым гумарам.— Зноў акушэрка напіша ў райздраў».

У Дзень Савецкай Арміі яны з Бабковым вымалілі ў Сашы грамаў дзвесце спірту — памянуць тых, хто ішоў побач з імі і не дайшоў. Не толькі фізічныя, але і душэўныя раны — яны яшчэ свежыя ў кожнага. Уедлівая дзяўчына, у галаве якой адны хлопцы ды інтрыгі (а хлопцаў няма, і яна злуе), напісала ў райздраў, што загадчыца фельчарскага пункта выкарыстоўвае медычны спірт на асабістыя патрэбы.

Пятра ўразіў не сам паклёп, а тое, што дзяўчына, якая была на фронце,— такая дурная. Для яго фронт — універсітэт розуму.

Развёўшы спірт вадой, Лялькевіч падняў сваю шклянку:

— Дзякую вам, сябры. Адмаўляўся я ад вашага запрашэння, бо ведаю, колькі гэта клопату ў наш час — прыняць госця. Але шчыра скажу: радасна мне пасядзець у вашай сям'і. Колькі разоў думаў: заеду сам і скажу: «Давайце пасядзім вось так...» Дык не — то фальшывая няёмкасць перашкаджала, то справы неадкладныя... Але без прамоў. Дазволь мне, Пятро, выпіць за Сашу. Дзякую вам, Аляксандра Фёдараўна, за ваша... залатое — не, шаблонна гэта — «залатое», «вялікае»... Адным словам — за ваша добрае сэрца, Саша!

Саша, расчырванелая яшчэ каля грубкі, трохі збянтэжаная тостам, з дачкой на каленях, з маленькай чарачкай у руцэ, была ў гэты міг незвычайна прыгожая. Пятро хацеў і не мог адвесці ад жонкі вачэй.

Чокнуліся. Выпілі. Захрумсталі гуркамі.

— Бярыце яечню, Уладзімір Іванавіч. Што вы адны гуркі? Дайце, я вам палажу.

— Дзякую, дзякую. Не трэба больш. Няхай малой. Дык, значыцца, ты не помніш мяне, Ленка?

— Эк,— шчыра пакруціла галавой дзяўчынка.

— А я ў цябе за няньку быў, і мы добра-такі з табой дружылі. Ты, я ды яшчэ кошка Каця. Помніш кошку?

— У цёткі Полі?

— У цёткі Полі. Але, як Данік?

— Вучыцца ў тэхнікуме.

— Гэта я ведаю. Бывае?

— Рэдка.

— Прыедзе — папрасіце: няхай загляне. Мой галоўны сувязны. Забыўся на свайго камандзіра.— Лялькевіч

уздыхнуў.— Хоць яно натуральна: новае жыццё — новыя сувязі, сімпатыі. Усё новае.

— Як вам жывецца, Уладзімір Іванавіч? — нечакана, не па логіцы гутаркі, але з незвычайнай цеплынёй, як у вельмі блізкага чалавека, як маці ў сына, спытала Саша.— Худы вы. З вашым здароўем нельга так запускаць сябе. Гэта ж у які час мы вас крыху паправілі.

— О, Аляксандра Фёдараўна, вы з Поляй гэта ўмелі!

— Што яна так, ваша Ліда?

Ляцькевіч зачырванеўся, здавалася, нават спалохаўся.

— Ды не, нічога. Не думайце. Мы жывём дружна.— Ён казаў гэта так, быццам абавязаны быў даць Сашы справаздачу пра сваё сямейнае жыццё, што таксама крыху непрыемна кранула Пятра.— Ліда — разумны чалавек. Толькі працуе як апантаная. Трыццаць дзве гадзіны ў тыдзень, і штодня — сотня сшыткаў. Я кожны раз з жахам гляджу на гару гэтых замурзаных сшыткаў.

— Дзіця будзе?

— Чакаем.

Саша прыветліва ўсміхнулася, як бы задаволеная, што ўвогуле жыццё ў яго пакуль што ідзе па-чалавечы.

— Навошта вам гэта работа? Жонка — настаўніца, вы — настаўнік. Сталі б дырэктарам школы. Усё-такі спакайней. З вашай нагой, з вашым здароўем...

Сцерлася з Ляцькевічавага твару збянтэжанасць ад нечаканых Сашыных пытанняў, зніклі расчуленасць, размякчанасць ад выпітага спірту і ад вячэры. Уміг ён зрабіўся такі, як тады, калі гаварылі пра Запечку,— аскетычна сур'ёзны, заклапочаны, здавалася, да душэўнага болю. Задумаўся на момант, ледзь прыкметна ўсміхнуўся.

— Дзіўна, што ў жонак аднолькавая логіка. Ліда ледзь не штодня кажа мне пра гэта... І я ўжо адзін час пачаў быў прыкідваць: якую школу папрасіць? Але потым разважыў: не, нельга мне пакідаць партыйных органаў. Не падумайце, што я да ўлады рвуся ці такой ужо высокай думкі пра свае кіраўніцкія здольнасці. Не. Наадварот. Кіраўнік я, па нашым часе, пасрэдны — мяккі, ліберальны... Але вось іменна праз тое, што мнагавата чэрствасці, камандавання, такі чалавек, як я, патрэбны ў райкоме. Я хачу, каб вы

правільна зразумелі. Неяк так склалася, што многія работнікі, увогуле і людзі нядрэнныя, працуюць... ну, як бы гэта сказаць?.. для справы, для дакладаў, а не для людзей. Усё гэта нават цяжка растлумачыць... Тут трэба самому павварыцца ў гэтым катле, каб зразумець... Мы з Анісімавым часта сутыкаемся на гэтай аснове. Ён крычыць, што я плесневы ліберал, народнік, гнілы інтэлігент, што мяне даўно трэба гнаць у шыю з райкома. Любы другі на маім месцы даўно плюнуў бы. Я цярплю яго, у Анісімава ёсць адна добрая якасць: ён хутка адыходзіць і, разважыўшы, даволі часта згаджаецца... Крычыць, пагражае выгнаць, а як хацелі мяне перавесці ў другі раён — увесь абком на ногі падняў, а не аддаў. І сам я прасіўся, каб пакінулі. Тут амбіцыю і гонар трэба гнаць к чорту.— Уладзімір Іванавіч усміхнуўся.— Я што Фурманаў пры Чапаеве. Але часам мне здаецца, што Фурманаву было лягчэй. Чапаеў — дзіця рэвалюцыі... А мой Анісімаў — гэта, як кажуць, спелы прадукт пэўнага стылю работы. А стыль гэты... Ну, як вам сказаць? Усе мы павінны працаваць па-сталінску, я разумею... Не ва ўсіх выходзіць, вядома. Я не пра тое... Зразумейце мяне... я пра тое, як Ленін ставіўся да людзей... Чытаю, як Ленін рабіў, і... балюча мне, што Анісімаў, Булатаў, Ляшчук ды і сам я... не ўмеем мы вось так, як ён... Ільіч. Не ўмеем... А трэба нам вучыцца, Пятро. Ой як трэба!

Гаварыў Лялькевіч ціха, павольна; калі не глядзець на яго, то магло б здацца — нехаця. Але на твары адбіваліся тая ўнутраная напружанасць і хваляванне, якія прымушаюць слухаць чалавека з асаблівай увагай. Так слухалі яго Пятро і Саша. Нават маленькая Ленка сцішылася і глядзела на дзядзьку як заварожаная.

Даверлівасць і шчырасць, з якімі сакратар райкома выказваў думкі, якія не кожнаму можна сказаць, радавалі Пятра. Але ў той жа час чамусьці рабілася крыху балюча і непрыемна, як некалі ад выказвання Панаса Грамыкі. Нягледзячы на ўсе нястачы, бюракратызм, грубасць, Пятру хацелася пасля такой вайны і такой перамогі бачыць толькі добрае, прыгожае, высокае і чыстае. Часам яму здавалася: каб людзі знарок не вышуквалі благое, не выцягвалі яго на свет божы, то навокал было б больш светлага і ўсім лягчэй

жылося б. Ці не таму ён так захапіўся старажытнасцю і міфамі? Прыгожае — у казках. Ведаў, што гэта талстоўская філасофія: не праціўся злу — будзе дабро. Часта смяяўся сам са сваіх ружовых акуляраў, бо жыццё штодня разбівала іх і прымушала весці змаганне супроць зла. І ён любіў гэтую барацьбу, свой удзел у ёй.

Адчуўшы ў Лялькевічу такога ж летуценніка і барацьбіта, Пятро захацеў, каб яны па-сапраўднаму пасябравалі, бо нішто так не зближае людзей, як еднасць думак, поглядаў, імкненняў. Ён адказаў Лялькевічу такой жа шчырасцю — расказаў шмат з таго, што хвалявала яго асабіста і людзей, з якімі ён штодня сустракаецца ў школе, у калгасах. Ад споведзі такой зрабілася хораша на душы. І рэшту вечара Пятро прыгадваў розныя вясёлыя армейскія выпадкі, здзіўляючы Сашу сваёй дасціпнасцю.

VII

— Пятро Андрэевіч, раскажыце міф.

Надзя-паштарка — дзяўчына рыжая, непрыгожая, але надзіва рамантычная, чуллівая. Неяк, седзячы ў сельсавеце без справы, Пятро расказваў ёй і Каці міф пра Нарцыса і быў уражаны, як слухала Надзя — як дзіця казку: дайшоў ён да смерці Нарцыса — і ў яе вачах заблішчалі слёзы. З таго дня Надзя часта прасіла расказаць міф. Пятру падабалася яе дзіцячае захапленне: расказваць такім слухачам — асалода. А галоўнае — расказваеш другім і надзвычай трывала запамінаеш сам. На ўсё жыццё. Любы экзамен пасля не страшны.

Але што расказаць, каб было пад уласны настрой? А настрой у яго на рэдкасць узнёслы. Ці не расказаць што-небудзь пра гарэзу Эрота? Каця па гэтай часці адукавана больш чым трэба, яе любой быллю не збянтэжыш, не тое што казкай. А Надзя?.. Гэтая рыжая, мабыць, таксама штоноч сніць хлопцаў. Пятро падумаў, што ёй, непрыгожай, цяжка будзе знайсці сваё шчасце, і пашкадаваў дзяўчыну. І, невядома чаму, успомніўся паэтычны міф пра Дафну.

— Апалон, бог паэзіі, музыкі, быў хлопец вясёлы, жыццярадасны. Да прыкладу, як я.

— Вы часам бываеце, як хмара,— не згадзілася Надзя.

— Будзеш крытыкаваць — не буду расказваць.

— Не, не...

— Але, як і кожнага смяротнага, аднойчы і бога напаткала гора. І вінаваты ў гэтым яго калега — юны бог кахання Эрот, сын Афрадыты.

— Якую вы бачыце ў сне,— засмяялася Каця.

Пятро адпарыраваў:

— Той самы Эрот, малы шалапут, які даволі часта наведвае Кацю.

Загадчыца хаты-чытальні зразумела намёк — зачырванелася.

— Дык вось... Аднойчы Апалон убачыў Эрота. Малы нацягваў свой залаты лук. Апалон засмяяўся і сказаў яму: «Дзіцятка горкае, навошта ты цягаеш такую зброю? Не пад сілу гэта табе. Ці не ўздумаў ты спаборнічаць са мной? Ці не хочаш ты захапіць маю славу?»

«Чакай, я табе пакажу,— падумаў Эрот,— чые стрэлы больш меткія і робяць глыбейшыя раны». Замахаў бажок сваімі залатымі крыльцамі, узляцеў на Парнас — на гару, дзе жылі ўсе праслаўленыя багі і героі. Узяў ён там дзве стралы: адну, што запальвае каханне... Гэтую стралу ён пусціў у сэрца Апалону. Другой стралой, якая забівае, знішчае ўсялякае каханне, ён прастрэліў сэрца німфы Дафны, дачкі рачнога бога Пінея. Закахаўся Апалон, як кажуць, па самыя вушы ў Дафну. Красун такі, што любая самлела б, убачыўшы яго. А Дафна, хоць і звычайная дзяўчына была, убачыла яго і — наўцёкі. Як тая казуля ад ваўка. Апалон — за ёю. «Чакай, цудоўная німфа! — просіць і моліць ён.— Куды ты ляціш, як галубка ад арла? Ты ж параніла сабе ногі. Спыніся! Я кахаю цябе! Паглядзі, хто я. Не пастух які-небудзь, не лапцюжнік, а сам бог, сын Зеўса!» Але што ёй да таго, калі ў сэрцы ні кропелькі кахання!..

— Гэта праўда. Хоць ты бог, хоць ты прынц, а калі кахання няма...— уздыхнула Надзя.

— Ой, Надзечка, гэта ты не ведаеш... Перад такім мужчынам, як гэты Апалон, не ўстоіш...— падзялілася сваім багатым вопытам Каця.

З дзвярэй высунулася пляшывая галава Халімона Капыла. Стары ўхмыльнуўся шчарбатым ротам:

— Казачкі расказваем?

— А вы, дзядзька Халімон, не падслухоўвайце, вам нельга слухаць пра любоў. Жонку разлюбіце,— засмяялася Надзя.

Пятру стала ніякавата, што яго падслухоўвалі. Знікла жаданне расказваць. Ды ад Надзі не адчапіцца.

— Ну, і што далей, Пятро Андрэевіч? Дагнаў яе Апалон?

— Дагнаў.

— Эх! І ўсё? — расчаравана зіхнула дзяўчына.

— Не, не ўсё. Адчуўшы, што Апалон вось-вось схопіць яе, спалоханая Дафна пачала прасіць свайго бацьку, бога Пінея: «Татачка родны, памажы мне. Адгані ад мяне гэтага нахабніка. Я баюся яго. О зямля! Праглыні лепш мяне!» Сказала яна так — і тут жа застыла на месцы і... ператварылася ў лаўр, дрэва такое, з якога — лаўровы ліст... Доўга Апалон, засмучаны, стаяў перад зялёным лаўрам. А што зробіш? Нічога. Апалон здолеў зрабіць адно, ён сказаў: «Будзь жа вечназялёны, лаўр. І няхай вянок з тваіх лісцяў упрыгожвае маю галаву, маю кіфару і калчан». Вось і ўсё. Вось што нарабіў сваволнік Эрот, лепшы сябра нашай Каці.

— Не вялікі ён сябра мой,— сур'ёзна і нават як бы засмучана адказала Каця.— Ён сябра тых, хто мае шчасце ў любові, як вы. А ў мяне... Якое яно, шчасце! Адно няшчасце.

З-за сцяны, дзе быў медпункт, пачуўся насмешлівы Сашын голас:

— Апалон Андрэевіч! Баюся я, каб хто-небудзь не прастрэліў тваё сэрца.

Тое, што яго расказ пачула жонка, Пятра ніяк не збянтэжыла — наадварот, яшчэ больш развесяліла. Ён крыкнуў у адказ:

— Багіня мая! Яно даўно прастрэлена. Табою.

Дзяўчаты засмяяліся.

Ляпнулі дзверы медпункта, і на парозе першага сельсавецкага пакоя з'явіўся Панас Грамыка. Весела бліснуў цыганскімі вачамі. Сказаў Пятру:

— Даволі табе забаўляць дзяўчат. Ім і так весела. Пайшлі на поле. Пагутарым з людзьмі.

Калі выйшлі ў сад, Панас сказаў:

— Асцярожней ты расказвай падобныя казкі. Асабліва Каці. Шура перавязвала мне палец, і я бачыў, што ёй не

вельмі прыемна. Яна жартавала, але я адчуваў, што гэта за жарты. Бабы, брат, яны ўсе на адзін аршын. Раўнівыя.

— Ну, глупства!.. Што можна падумаць, калі чалавек гаворыць на поўны голас, так, што за сцяной чуе жонка, за другой — Капыл?

— Калі ўжо прыйшлося, Андрэевіч, да слова, то я табе раю: пастарайся, каб і Капыл менш чуў... Многа мы давяраем розным капылам.

— А што — хіба яны крамольныя, нашы думкі?

— Не. Але ведаеш, як бывае?.. Часам самыя правільныя думкі твае могуць так перавярнуць дагары нагамі, што сам сябе не пазнаеш.

— Здзіўляе мяне, Панас, такая твая падазронасць... Трымаем чалавека сакратаром сельсавета — і будзем хавацца ад яго?

— Я, Андрэевіч, на шаснаццаць гадоў пражыў на свеце белым больш, чым ты. Мне можна ўжо рабіцца падазроным. Табе нельга, табе трэба верыць людзям, гэта я разумею. Але што да Капыла, то скажу табе шчыра: справы не пагоршыліся б, каб на яго месцы сядзеў нехта другі. Чуў, што казалі інваліды? На чорта нам выслухоўваць такія папрокі!

Пасля моцнага пахаладання, калі выпаў снег і дзве ночы стаяў мароз, зноў цяплела, праўда, няўпэўнена, нясмела. Зямля ад гэтага вясновага снегу набрыняла вадой больш, чым пасля зімовага. Дарогі зрабіліся — ні праехаць ні прайсці. Паўторна разлілася рэчка. У часе снегападу мерзлі шпакі. І цяпер яны спявалі залішне гучна, крыклівa і, здавалася, не вельмі весела — не па-вясноваму, не так, як у першыя цёплыя дні, калі птушкі толькі што вярнуліся з выраю ў родны край, разбіліся на пары, пачалі віць гнёзды. Можа, шпакі аплаквалі цяпер сваіх блізкіх, што загінулі ў холад?

— Ты кажаш: каго нам баяцца, калі мы гаворым нашу партыйную праўду? — пасля працяглага маўчання, уздыхнуўшы, сказаў Панас.— А я сам сябе пачаў баяцца, бо, далібог, перастаю разумець, дзе праўда, дзе няпраўда. За тое, што я табе скажу, Анісімаў напэўна паклікаў бы мяне «на кавёр». У мяне душа гарыць ад злосці на ўсіх, хто прымусіў так рана сеяць. Каб мая ўлада, выклікаў бы іх усіх, ад Анісімава і ніжэй... і вышэй... і без доўгіх размоў гаркнуў бы

па-армейску: партбілеты на стол, сукіны сыны! За страчанае насенне. За дарэмна патрачаную працу людскую. Памерзла ўсё, што ўзышло. А ў нас кожны кілаграм зерня — на цану золата... Кожны ўзараны гектар чаго каштуе! А разам з тым, калі падумаеш: а што ім было рабіць? Цягнуць з сяўбой? З такім цяглом — па два дзесяткі схудалых коней на калгас ды па адным трактары-інвалідзе на тры калгасы? З такой рабочай сілай — бабы ды дзеці? І так сяўба расцягваецца месяцы на два. А каб і далей пякло і сушыла, як на пачатку вясны? Зноў загінула б не менш. Вось і думай, дзе праўда?.. Каго вінаваціць? Бога? Вайну?..

— Ты, Панас, як той сафіст. Былі ў Грэцыі такія філосафы.

Яны ішлі па вуліцы, з натугай выцягваючы з размешанай глiністай гразі свае кірзавыя боты. Дабраліся да самага высокага месца — да «гарба», як тут называлі, дзе вуліца як бы пераломвалася. Цераз чужы двор і гарод, па сухой сцежцы, пайшлі ў поле.

— Табе, Андрэевіч, лягчэй: ты можаш ад жыцця схавацца за сваю навуку. Ты хітрую навуку сабе выбраў. Гісторыя зацягвае, як той раман: зачытаешся — не можаш адарвацца.

Пятро падумаў, што гэты практычны селянін і салдат мае рацыю: сапраўды, захапленне міфалогіяй дае яму нямала радасных хвілін і заўсёды неяк хараша настройвае. Як зараз вось — пасля таго як ён прачытаў дома пра Геракла і расказаў дзяўчатам пра Дафну.

Старшыня спыніўся ў канцы гарода, павярнуўся да Пятра з нахмурана-заклапочаным тварам:

— Вось табе яшчэ адзін прыклад. Анісімаў на нарадзе — помніш? — сказаў: убачу, дзе калгаснікі будуць араць на сабе,— галаву знясу старшыні таму...

Збоку ад іх, сядзіб за колькі, шэсць жанчын, па тры за пастронкам з аднаго і з другога боку ворчыка, цягнулі плуг, сёмая, высокая, згорбленая, здавалася, не проста арала — вяла плуг, а натужліва памагала — піхала яго.

Пятро помніў, што ён першы горача запляскаў словам сакратара райкома і быў здзіўлены, што старшыні калгасаў, якія сядзелі побач, не вельмі дружна падтрымалі яго. Узлаваўся тады: бач, самі морды паадрошчвалі, а няшчасныя ўдовы на сабе аруць.

— Правільна сказаў Анісімаў! Ты можаш так спакойна гаварыць? Ды ганьба нам!.. Мне здаецца, не па зямлі яны цягнуць плуг, а па сэрцы маім.

Грамыка павярнуўся, і вочы яго нядобра бліснулі.

— Табе здаецца... Лёгка вам з Анісімавым гаварыць! — І нечакана вылаяўся: — А што мне рабіць? Коней я не магу ўсім даць. Не выцягнуць яны, коні, і поле і сядзібы. Ды каб я хоць на дзень зняў іх з калгаснага поля — назаўтра быў бы на бюро райкома. Ды і сам я разумею: калгас — аснова. Але пакуль умацуем аснову гэтую, людзі павінны неяк жыць. Не даць ім прысеяць сядзібы? Але людзі павінны есці, каб працаваць. Рабіновіч параіў: няхай рыдлёўкамі капаюць. Дурань! На гэта трэба ў пяць разоў больш часу і поту. Можаш мяне цягнуць на сход, у райком, але я дазволіў па чарзе не выходзіць на работу і вось так ухадзіцца са сваімі гародамі. Пасеяць бульбу — дам коней.

Пятро маўчаў. Што скажаш? Не першы раз гэты хітрун прыціскае да сцяны так, што не ведаеш, у які бок крутнуцца, каб выкруціцца неяк — пабіць яго больш пераканаўчымі довадамі.

Па дарозе, што аддзяляе гароды ад поля, Пятро павярнуў направа, да аратых.

— Не пойдзем туды,— сказаў старшыня,— не будзем растраўляць баб.

— Баішся? — спытаў Пятро, на міг адчуўшы сваю перавагу — смелую рашучасць падысці да жанчын, пагутарыць, можа, нават памагчы.

— Я баюся? — Панас засмяяўся.— Ох, браткі-інтэлігенты! Сялянскія дзеці, а мужыка не разумеюць!

Жанчыны, убачыўшы, што да іх ідуць, спыніліся, выціралі твары хусткамі. Адна закрычала:

— Гэй, мужчыны, хадзіце сюды! Хоць дух ваш пачуем! Як пот ваш пахне!

— Яе Лісцік, відаць, нічым не пахне,— прабурчаў Грамыка.

Пятро таксама пазнаў жанчыну ў вылінялай мужчынскай майцы, з голымі рукамі, без хусткі; гэта яна крычала, удава Ліза, па-вулічнаму — Сарочыха, палюбоўніца старога лесніка.

Пэўна, нехта са старэйшых жанчын хацеў утаймаваць маладзіцу, бо Ліза гучна адказала:

— А хіба настаўнік не мужчына? Яшчэ лепш: чысценькі, свежанькі... Не адной жа доктарцы нюхаць яго.

— Вось чортава баба,— хмыкнуў Панас.— Зараз ты пачуеш ад яе...

— Трэба напісаць Сталіну, каб прыняў закон: удовам выдаваць мужчын па картачках.

— Ты і без картачкі знайшла,— сказала жанчына, што стаяла за плугам.

— Хіба я мужчыну знайшла? Лісцік.— Ліза голасна зарагатала.— Ды і той сухі.

Наблізіўшыся, Пятро паважна павітаўся. Жанчыны адказалі ветліва. Усе. Акрамя Лізы. Яна, здаецца, не адказала. Грубым жэстам падцягнула спадніцу, падол якой быў падаткнуты, яшчэ больш агаліла ногі, заляпаныя зямлёй па калені і мармурова-белыя, надзіва прыгожыя вышэй каленяў. І грудзі яе, поўныя, гэткія ж белыя, здавалася, вось-вось ад глыбокага дыхання пераваляцца цераз нізкі выраз майкі. Пятро сур'ёзна спалохаўся, што гэта можа здарыцца — так бессаромна яна выставіла іх, свае грудзі. Другія жанчыны скіравалі ўсю ўвагу на старшыню, бо ў кожнай свой клопат. А яна, Ліза, не зводзіла вачэй з Шапятовіча. Пятро не ведаў, куды дзявацца ад гэтых вачэй. Глядзець на яе голыя ногі, на грудзі яму было сорамна перад жанчынамі. Скажуць: во парторг вытарашчыў бельмы на голую бабу. Чаго добрага, яшчэ Сашы перададуць. Але нейкая дзіўная, проста магічная сіла цягнула глядзець на яе. У душы змяшаліся павага, захапленне, крыўда, боль... Захапленне сілай, прыгажосцю; боль — што ёй, жанчыне, якая магла б у красе спаборнічаць з тымі багінямі, прыходзіцца рабіць абразлівую для чалавека працу — замяняць каня. У гэты міг ён чамусьці даравў Лізе нават сувязь з лесніком. Бо колькі ў яе тае радасці ў жыцці? Але чаму яна так глядзіць? Быццам хоча ўдарыць ці ўкусіць. Быццам ён, Шапятовіч, вінаваты ва ўсіх няшчасцях, што зваліліся на яе галаву. Зайздрасць, што ён вярнуўся жывы, здаровы і Саша мае шчасце?.. На нейкі міг яму захацелася абняць яе, прытуліць і сказаць па-бацькоўску: «Не трэба злаваць на ўвесь свет. У цябе таксама будзе яшчэ шчасце. У цябе растуць дзеці...»

— Панаска, родненькі, трэба ж мне бульбачку ад сястры прывезці. Гэта ж дванаццаць вёрст.

— Заўтра я паеду ў раён і сам забяру тваю бульбу.

— Старшынька, калі ж тая мая чарга на каня?

— Я ж усім абвясціў.

— А каб жа мне, старой, хутчэй, у мяне ж планік на самай гары.

— Цётка Куліна, першага мая пасеем табе бульбу. Не гаруй.

— А ці нельга, Панаска, да Вялікадня? А то ж гэты май на Радуніцу якраз. А мне трэба ў лес схадзіць — да сына на магілку.

— Старшыня! А мне давай каня на Вялікдзень! Гэтыя ж багамолкі рабіць не будуць. А мне — усё адно! — гучна патрабавала Ліза.

— Грэх табе будзе, Ліза,— паківала галавой Куліна — высокая кастлявая старая, што стаяла за плугам.

— Грэх? А яму не грэх, Богу вашаму? — Яна пагразіла кулаком небу.— Не грэх, што забраў столькі мужчын? Навошта яны яму? Зямлю араць? Сена касіць? Дзяцей рабіць?

— Жахніся, маладзіца! Што ты плешчаш?

— Во дурная!

— Звар'яцела баба.

Жанчыны накінуліся на яе, і Ліза неяк адразу абмякла, здалася.

— Грэх... Ну, даволі вам плакаць перад старшынёй. Ён адзін вас усіх не прыгалубіць. Не надзейцеся. Запрагайцеся, кабылкі, у плуг самі.

Ліза раптам зноў павярнулася да Шапятовіча, сказала, саркастычна і як бы грэбліва скрывіўшы свае поўныя засмяглыя вусны:

— Ану, інцялягенты, падмяніце старых, дайце ім перадых. Хоць баразны дзве прайдзіце, паспытайце ўдовінага хлеба...

Нельга было адмовіць на такое запрашэнне. Ды Пятро зусім і не думаў адмаўляцца. Навошта? Ён нават узрадаваўся, што сустрэчу і размову з гэтымі жанчынамі можна вось так завяршыць — хоць трошкі памагчы ім, а не проста ветліва развітацца і пайсці далей, не выцершы нават кроплі поту з ілба ў той час, калі яны абліваюцца ім.

У Пятра адразу зніклі скаванасць, разгубленасць; перш ён стаяў, тарашчыў вочы на Лізіны ногі, слухаў размову жанчын са старшынёй і не мог ім сказаць ніводнага разумнага слова. А што скажаш? Гутарку пра міжнароднае становішча павядзеш, ці што? А тут весела засмяяўся, плюнуў у далоні, павярнуўся да Грамыкі:

— А што, Панас, узялі?

Грамыка плюснуў чорнымі вейкамі, крутнуў галавой. Пятро зразумеў яго без слоў: «Даведаецца Анісімаў, што мы не толькі не забаранілі, а самі цягалі плуг — будзе нам!»

— Ды чорт з ім, з Аніськам! Узялі!

Ліза таксама засмяялася:

— Правільна, Андрэевіч!

І тое, што яна назвала яго па бацьку, яшчэ больш падбадзёрыла Пятра.

Плуг не проста цягнулі за пастронкі, жанчыны зрабілі прыстасаванне: да пастронка прывязалі тры лямкі, абшытыя лямцам ці старымі ручнікамі. «Хамут» такі надзяваўся на плечы.

Ліза грубавата выпхнула з «вупражы» нестарую жанчыну, бадай, сваю аднагодку, але нейкую змарнелую, бледную, і перадала яе лямку Пятру. Грамыка стаў з другога боку.

Пацягнулі.

Кажуць, упачатку любая праца, самая цяжкая, здаецца лёгкай. Не, Пятро з першых крокаў адчуў, што праца гэтая вельмі цяжкая. Можа, ён залішне натужыўся? Ліза ішла лягчэй: раўней ступалі яе босыя ногі па размяклай зямлі, не чырванела ад натугі шыя.

Цяпер ён мімаволі глядзеў на яе шыю, на мармурова-белыя — аж вочы слепяць! — плечы. Найдасканалейшы бюст, злеплены найвялікшым майстрам — прыродай. Цяжкія, растаптаныя боты яго слізгалі па зямлі, і ён, салдат, збіваўся з кроку. Жанчына, якая ідзе за ім, пэўна, бачыць усё гэта. Пятро стараўся ісці раўней, але тады рабілася яшчэ цяжэй. Лямка балюча муляла шрам, і яму трэба было трымаць яе рукой, каб «хамут» не прыціскаўся да грудзей. А Ліза ішла, апусціўшы рукі, як у страі, здавалася, зусім лёгка. Гэтак жа лёгка ішоў Панас, злева і чуць наперадзе ад яго.

На другой баразне пот пачаў залiваць вочы. Пятро сцёр яго раз, другі рукавом гімнасцёркі. Вырашыўшы, што ва

ўсім вінавата зімовая шапка, на павароце шыбнуў яе пад старую грушу. Ліза ўбачыла гэта — засмяялася:

— Парыць, Андрэевіч?

Як на злосць, сонца, якое колькі дзён ужо рэдка цешыла сваім цяплом, выглянула з-за хмары і прыпякло. Не па-вясноваму — па-летняму.

Хутка Пятру здалося, што з яго суконнай гімнасцёркі вось-вось пацячэ — такая яна зрабілася мокрая, цяжкая. І вочы залівала потам яшчэ горш, так, што Лізіны плечы расплываліся ў нешта бясформеннае, жоўтае, і ён не думаў больш пра іх прыгажосць. Цяпер увесь свет страціў для яго сваё хараство і фарбы. У скроні стукала малаткамі, а боль аддаваўся ў рану.

Яшчэ ўпачатку, на першай баразне, Пятро расшпіліў усе гузікі. А як спыніліся, каб адпачыць, ён вырашыў скінуць гімнасцёрку. Але разам з гімнасцёркай сцягнулася і спадняя кашуля — мабыць, прыліпла, мокрая. Пятро збянтэжыўся, убачыўшы, як жанчыны глядзяць на яго, глядзяць не на твар, не ў вочы — на грудзі, на жывот. Ён не адразу зразумеў, чаму яны гэтак глядзяць, і, як хлапчук, сарамліва прыкрыўся гімнасцёркай. Асабліва дзіўна Ліза глядзела — з дабратой, ласкава, і вочы яе паступова як бы затуманьваліся слязьмі.

— Ну, мужчынкі, хопіць. Дзякуем,— сказала яна.

Яны спыніліся пасярод гарода, не давёўшы баразны да краю, і Пятро наіўна спытаў:

— Чаму?

— Рукі нам адсохнуць, калі мы на вас... араць будзем. Не ведалі мы. Даруйце...

Пятро ўсё зразумеў — усю чуласць і пяшчоту іх сэрцаў. У вачах яго калыхнулася неба, быццам упала на зямлю, і сонца разламалася на многа кавалкаў.

VIII

Нядзеля, але ў школе ішлі заняткі: быў Вялікдзень, а таму дзень абвясцілі рабочым — вялі барацьбу з рэлігіяй. Настаўнікаў радавала, што вучні даволі дружна з'явіліся на ўрокі, усяго які дзесятак дзяўчынак не прыйшло: у звычайны

будні дзень і то бывае больш прагульшчыкаў. Класныя кіраўнікі выхваляліся адна перад адной, у каго менш іх — «вялікаднікаў».

Настаўніцы былі ў добрым настроі, вясёлыя, узрушаныя. Але іх весялосць у гэты дзень раздражняла Шапятовіча. Ён ведаў: большасць з іх мясцовыя і, безумоўна, перад тым як пайсці ў школу, добра разгавеліся, ад некаторых нават трохі самагонам патыхае. А цяпер перад ім і дырэктарам выдаюць сябе за вялікіх атэістак.

А можа, ён злаваўся таму, што сам быў галодны — прыйшоў нашча? Напярэдадні садзілі бульбу, пасадзілі ўсё, да апошняй бульбіны, а іншыя запасы, што былі ў хаце, з'елі хлопец-араты і санітарка, якія памагалі ў працы; Саша шчодра пачаставала іх.

Жонка сказала раніцаю са смехам: «Нічога, Пеця, людзі добрыя. Накормяць». Аптымістка! Але думка, што нехта дасць ім, сям'і сакратара партарганізацыі, велікодныя яйкі і нейкі кавалак сала, можа, нават свянцонага, знарок,— такая думка абражала да душэўнай пакуты. І моцна сапсавала Пятру настрой. У настаўніцкай ён быў панура-маўклівы, у класах — няўважлівы і залішне добры: не пытаў, не ставіў адзнак, не распрацоўваў новага матэрыялу, даваў заданне — чытайце самі. Бачыў: вучні насцярожаны такой дабратой, робяць выгляд, што чытаюць, а на самай справе кожны з іх думае пра нешта сваё. Пра што? Немагчыма здагадацца, гэтак жа, як не толькі з іх, дзяцей, але ніхто з самых праніклівых дарослых, псіхолагаў ніколі не здагадаўся б, пра што думае ён, настаўнік, стоячы каля акна і гледзячы ў зарэчную далеч, дзе на ўзгорку сінее хвойнік. Паспрабуй — здагадайся, што ў гэты час ён думае пра помсту Медэі. Трагедыя Эўрыпіда нават у перакладзе па падручніку міфалогіі зрабіла незвычайнае ўражанне. Прачытаў уначы — доўга не мог заснуць. Раніцой расказаў жонцы легенду. Чакаў, што Саша адмахнецца ад яго новай казкі: «Глупства. Ніводная маці не заб'е сваіх дзяцей». Але яна, як ніколі раней, задумалася і згадзілася: «Ад рэўнасці жанчына ўсё можа зрабіць».

Гэта ўразіла яго яшчэ больш.

Уласна кажучы, не сама трагедыя, а Сашыны словы вярталі да думак пра Медэю, пра таямніцы жаночай душы. І яму палюбіўся гэты роздум пра тое, што, магчыма, недзе з

некім і здарылася тры тысячы год назад. Тры тысячы!.. Такая даўнасць неяк хораша адводзіць думкі ад надзённасці: пачынаеш забываць няшчырасць настаўніц, уласнае адчуванне голаду, пра сход у Панізоўі, які трэба заўтра правесці,— збяруцца людзі ці не?.. Але нішто не скарачала час, урокі цягнуліся як ніколі доўга. І, як ніколі раней, Пятро ўзрадаваўся, калі яны нарэшце скончыліся. Рушыў быў дадому. Але ў акне сельсавета ўбачыў адзінокую постаць Бабкова і павярнуў туды.

Іван Дзямідавіч сустрэў словамі:

— Хрыстос уваскрос, ліха на яго, а нам з табой клопат: чуе маё сэрца — не робяць нідзе. Бачыш? — Ён паказаў праз другое акно за раку.— У Грамыкі ўсе коні на лузе гуляюць. Хаця б загнаў куды ў кусты. Наскочыць Анісімаў — не мінуць нам бюро. Трэба, Андрэевіч, узяць нам каня ў гэтага куркуля ды паехаць па калгасах.

Пятро ўзлаваўся — незразумела чаму:

— Ды ну яго к чорту! Што дасць наша паездка? Калі не выйшлі з раніцы, то хто пойдзе цяпер, пасярод дня? Няўжо ты думаеш, што можна адным махам скончыць з верай?

Бабкоў уздыхнуў:

— Вайна і тут шкоды нарабіла. Да вайны мы ў любое папоўскае свята нядзельнікі рабілі. Усе выходзілі — ад малога да старога.

Пятро не вельмі паверыў у гэта, бо даўно ўжо прыкмеціў, што старшыня сельсавета, як ніхто іншы, шчыра перакананы, што да вайны ўсё было лепшае: партработа, гандаль, антырэлігійная прапаганда, нават людзі былі лепшыя, а цяпер — усё не так, усё папсавана вайной, і людзі ў тым ліку. Гэтую яго рысу Саша неяк растлумачыла проста і па-жаночы мудра:

— Да вайны чалавек меў шчасце, сям'ю. А цяпер што ў яго асталося? Адны ўспаміны.

Сапраўды, Бабкоў жыў успамінамі. Мабыць, адчуўшы, што Пятро сумняваецца ў верагоднасці яго слоў, стары пачаў горача расказваць, як яны працавалі да вайны і як усё хораша ішло — як па масле.

Пятра пачало раздражняць бабкоўскае захапленне ўсім даваенным, гэтак жа, як раздражняла ханжаства настаўніц.

Ён знарок, на злосць старому, пачаў пярэчыць: усё было зусім не так. Бабкоў узлаваўся. І яны трохі не пасварыліся. Перашкодзіў Грамыка. Прыйшоў вясёлы, з хітрымі смяшынкамі ў вачах і запрасіў іх да сябе на абед.

— Пайшлі, хлопцы, пацешым душу на бабскае свята. Наямося да новага ўраджаю. Цешча бычка зарэзала. Ну, і ўсё другое, як мае быць на Вялікдзень. Нават пляшку недзе дасталі, чортавы бабы, неразліўной, чыстай маскоўскай.

Бабкоў адразу згадзіўся.

Пятра гэта здзівіла і ўзлавала. Ён добра ведаў слабасць старога: чарка для яго — адзіная і наймацнейшая спакуса. І, аднак, трэба ж мець нейкі прынцып! Толькі што рваўся ў калгасы, баяўся Анісімава, і вось — ураз пра ўсё забыўся. У яго, Пятра, ад напамінкаў пра мяса і яйкі таксама забурчала ў жываце і пагнала сліну. Але ўсё-такі нельга забывацца, што ты не проста настаўнік, а партыйны кіраўнік, выхавацель і дзяцей і дарослых. Што яны падумаюць?

— Падвядзеш ты, Панас, пад манастыр і нас і сябе. Раззвоняць: камуністы Вялікдзень праўлялі. Крый божа, дойдзе да Анісімава... ён з нас спусціць стружку.

Казаў, а на душы было пагана, бо адчуваў, што словы яго няцвёрдыя: урэшце і ён не вытрывае перад такой спакусай — гэтак паабедаць! Таму выходзіць, што ўшчувае ён няшчыра — ці то каб паказаць сябе перад таварышамі па рабоце лепшым за іх, ці то — каб застрахавацца на ўсякі выпадак. Хіба гэта не такое ж ханжаства, як у тых настаўніц? Хіба не лепш згадзіцца адразу, як Бабкоў? Усё адно недзе трэба есці, не галадаць жа ў знак пратэсту супроць Вялікадня.

— Ніхто не будзе званіць, Андрэевіч. Не бойся. Не думай, што людзі не разумеюць. Ды ім самім Бог — для прыліку. Хіба такія, як цешча мая, шчыра вераць? А так... Чуў, што Лізавета казала? Але хочацца людзям, каб хоць адзін дзень мець свята...

— Будзе Першамай.

— Мы з табой і на Першамай не дамо пагуляць. Аб’явім рабочым днём...

— Аб’явім, а выконваць будзем, як сёння. Чаго варта пастанова, за якую прагаласавалі? Ніводнага чалавека на полі...

— Хаця б коней куды загнаў далей ад дарогі,— нечакана падтрымаў Бабкоў.— Паедзе хто з раёна — адразу ўбачыць, што ў полі нікога...

Грамыка неяк дзіўна ўсміхнуўся, крутнуў галавой.

— Ох, умеем мы ад саміх сябе хавацца! Коням таксама трэба хоць адзін дзень свята, яны з пастронкаў не вылазяць.

Пятро зразумеў, што першай фразай Грамыка адказаў не Бабкову, а яму — на яго ваганні, на яго спробу прыкрыць слоўнай заслонай згоду паабедаць. Гэта кранула за жывое. Што цяпер лепш — катэгарычна адмовіцца ці рашуча згадзіцца? Тое, што хітрун гэты бачыць, як кажуць, наскрозь і глыбей, чытае нават тыя думкі, якія сапраўды часам сам ад сябе хаваеш ці, ва ўсякім разе, не адразу даеш ім права ўплываць на рашэнні,— прымусіла адкінуць прэч усялякую дыпламатыю і агаворкі:

— Пайшлі. Было не было. Бюро нам усё адно не мінуць. Не за гэта, дык за другое.

Пятра бянтэжыла, што дома ў Грамыкі сямідзесяцігадовая цешча, якая, чаго добрага, яшчэ пачне «хрыстосавацца», і дзеці — школьнікі, сын і дачка. Але Панас і жонка яго Гаша, увішная і па-сялянску вельмі практычная, усё прадугледзелі: ні старой, ні дзяцей у хаце не было. Але былі ўжо там Саша з Ленкай і жонка Бабкова з сынам ад першага мужа, што загінуў у партызанах, у атрадзе Івана Дзямідавіча.

Жанчыны памагалі гаспадыні збіраць на стол, хоць там стаяла ўжо столькі смакаты, што ў галоднага Шапятовіча ажно заныла ў жываце. Хутчэй бы за стол!

Ды раптам на вуліцы загурчаў матор, фыркнуў, чмыхнуў, заглух. Каля хаты спыніўся «віліс».

— Анісімаў!

На нейкі момант усе яны — і мужчыны і жанчыны — анямелі, застылі ў недарэчных паставах, магчыма, у больш ненатуральных і смешных, чым гараднічы, яго сям'я і ўсё акружэнне ў фінале «Рэвізора». Ніхто не ведаў, што рабіць.

Нарэшце Грамыка скамандаваў шэптам, як у начной атацы:

— За мной! — І гэтак жа, як на фронце, прыгнуўшыся, шмыгнуў у дзверы.

Бабкоў — за ім. Каманда і яе выкананне былі такія рашучыя, што Пятро таксама падначаліўся і выскачыў следам за імі ў недабудаваныя сенцы.

За дзвярамі стаяла лесвіца на гарышча. Грамыка са спрытам ката, за два бясшумныя скокі, апынуўся там, у падстрэшшы сваёй новай хаты. Нязграбна палез па лесвіцы і Бабкоў, шэптам мацюкаючыся. І толькі тады Пятро зразумеў сэнс Панасавай каманды. І спыніўся... Гэтак ганебна, па-дзіцячы хавацца ад свайго сакратара райкома? Зрабілася і сорамна і крыўдна. Пятро з адчайнай рашучасцю выйшаў у двор. На фронце гэта называлася «прымаю агонь на сябе». Але там быў вораг. А тут... Угледзеў Анісімава — знікла рашучасць. Што сказаць? Выдаць іх, Бабкова і Грамыку? О не! Гэта была б здрада.

Сакратар райкома стаяў каля «варот» — дзвюх жардзінак, што адгароджвалі вуліцу ад двара, уважліва разглядаў аснову будучых сапраўдных варот — свежаабчэсанае дубовае шула. Ён не спяшаўся заходзіць у хату, спакойна чакаў, што нехта выйдзе. Навошта няпрошаным госцем урывацца ў чужую хату? Але калі ўбачыў Шапятовіча, то адразу страціў свой спакой. Натапырыўся, зрабіў крок наперад і застыў у такой паставе, быццам падрыхтаваўся для ўдару; сашчапіў пальцы рук і выкручваў так, што трашчалі суставы. Усе ў раёне ведалі гэты анісімаўскі жэст і жартавалі: «Ломіць пальцы — чакай буры».

Нізкі, шчуплы сакратар у той міг чамусьці здаўся Пятру асілкам, карчом, вуглавата-калючым. Калючы быў праніклівы погляд яго кругленькіх шэрых вачэй, а коратка падстрыжаныя, пад бокс, сіваватыя валасы — звычайна — лагодны вожык, нейкі хлапчукоўскі, такі, што часам у добрым настроі хацелася яго пагладзіць,— цяпер здаваліся калючымі, як іголкі дзікабраза.

Учарашні салдат, якога доўга прывучалі да пакорлівасці і бездакорнага падначалення, Пятро ўвогуле баяўся начальства, ва ўсякім разе, губляўся перад ім. Але калі яго выбралі сакратаром партарганізацыі, ён доўга і настойліва пераконваў сябе, што яму няма чаго баяцца Анісімава, старэйшага таварыша, партыйнага кіраўніка, які б той ні быў круты характарам. Яго злавала, што другія гэтак баяцца Анісімава і нават не хаваюць сваёй боязі.

Але перад такім натапыраным Анісімавым і ён збаяўся.

Сакратар крыва ўсміхнуўся і спытаў з едкім сарказмам:

— Што, Шапятовіч, качаем яйкі?

Варта было і яму адказаць жартам, але да гэтага ён дадумаўся пасля — што жарт мог бы хоць трохі ўлагодзіць сакратара, змякчыць. А ён пачаў «выкручвацца» на поўным сур'ёзе:

— Не. Я толькі з урокаў. Шукаю Грамыку.

— Дзе ж ты яго знайшоў? — Анісімаў ступіў бліжэй, тварам у твар, вочы яго, злосныя і насмешлівыя, здавалася, прасвечвалі наскрозь і ўсё бачылі, усё чыталі, а таму Пятру стала страшна глядзець у іх, у гэтыя вочы.

— Не знайшоў. Няма. Дома яго няма.

— Можа, памагчы знайсці? А? Я маю вопыт у шуканні старшынь.

Пятро пахаладзеў. Не ад боязі, што сакратар знойдзе Грамыку і Бабкова. Не, на гарышча ён не палезе. А калі зойдзе ў хату, убачыць жонак іх — Сашу і Соню, яго, Пятрова, мана стане відочная. Ды яшчэ накрыты стол... Ці дадумаліся жанчыны хоць прыбраць са стала? Усё адно, калі нават і прыбралі, дурань і той зразумее, што старшыні схаваліся і што збіраліся яны тут з жонкамі і дзяцьмі не дзеля абмеркавання, як падняць людзей на работу, і не дзеля палітвучобы. Як гэта агідна — хлусіць! Але хто тоне — хапаецца за саломінку. Толькі б не быць выкрытым тут жа! А таму адна хлусня цягне другую.

— Жонка кажа: у поле пайшоў...

— У поле? Ды няўжо? Дзіўна. — І пацёр далоняй аб далоню так, што яны заскрыпелі, як здубелая скура. — Колькі ж у яго людзей у полі? Плугоў? Колькі ўсяго людзей працуе ў калгасах? Дзе што робяць? Таварыш сакратар партарганізацыі!..

— У мяне былі ўрокі. Я хацеў узяць каня і... праехаць паглядзець...

— Усё-такі хацеў? Ты глядзі, які ініцыятар! Гарыць чалавек. А на што вы хацелі паглядзець? На пустое поле? — Анісімаў адступіў на два крокі, назад да шула, у вачах пагаслі іскры сарказму, але затое разгарэўся гнеў; лоб і вусны пабялелі, а шыя налілася крывёй.— Вы каму, Шапятовіч, тлуміце галаву? Сакратару райкома? Вы добра ведаеце, што ні ў адным калгасе няма ў полі ніводнага плуга, ніводнага

чалавека. Вы забыліся на рашэнне райкома! Я напомню вам яго! — Ён дастаў з кішэні гімнасцёркі гадзіннік — цыбуліну без ланцужка, глянуў на яго.— К шасці — на бюро! Усе старшыні калгасаў! Вы! Бабкоў!

Пятро не паспеў нічога адказаць, як Анісімаў апынуўся ў машыне і аблезлы, аблеплены гразёй «віліс» сарваўся з месца. Цяпер было не да абеду. Да шасці аставаліся нейкія чатыры гадзіны, а трэба аб'ехаць пяць калгасаў за тры-чатыры і нават за шэсць кіламетраў, а потым дабрацца яшчэ да райцэнтра.

Здаецца, ніколі яшчэ ён, Шапятовіч, не адчуваў сябе так пагана: быццам сам сабе напляваў у душу, сам сябе прынізіў, абразіў вымушанай хлуснёй, вучнёўскім спалохам. А хто вінаваты? Яны — гэтыя старыя зайцы! Упершыню ён павысіў голас на іх. Старшыні вінавата маўчалі, бо ведалі, што самае цяжкае выпала на яго — «прыняць агонь на сябе». Але не змаўчала Саша:

— Чаго ты разышоўся? Спалохаўся? Сам ты горш за зайца. Паглядзі на сябе ў люстэрка — ажно збялеў. Ці выслужыцца так хочаш?

Жончыны словы распалілі яшчэ больш.

— Я ў твае акушэрскія справы не лезу! Не ўмешвайся і ты ў мае! Больш апалітычнага чалавека, як ты, я не ведаю! Дзіўлюся, як ты ў партызанах апынулася.

— Ах, які палітык! Які змагар! — Пятра надзвычай уразіла, што Саша прыжмурылася гэтак жа, як Анісімаў, і такія ж саркастычна-гнеўныя іскрынкі скакалі ў яе вачах.— Выходзіць, адзін ты свядомы, а мы — сляпыя кацяняты, бяздумна ідзём за табой, свядомым! — І не вытрывала — сарвалася, крыкнула: — Ты сваіх баб мацаў, калі другія ішлі на смерць! Герой спаднічны!

Такой абразы ён ад яе яшчэ не чуў. Каб пры людзях... Пятро захлынуўся крыўдай. Хіба ён не ішоў на смерць? Хіба не ён двойчы прастрэлены?

Немаведама, што яны маглі б нагаварыць адно аднаму, каб не Гаша: жанчына неяк хітра і ўмела «патушыла агонь», развяла іх.

Грышка, Грамыкаў сын, з сябрамі прыгнаў з поплаву лепшых коней. Аднаго асядлалі, сядло было хоць старое, падранае, але сапраўднае, кавалерыйскае, на другога каня

ўскінулі мяшок з сенам. Каня з сядлом Грамыка гасцінна і ветліва, з адчуваннем сваёй віны, прапанаваў Пятру, і ён, нязграбна патанцаваўшы на адной назе, узабраўся на яго пад кплівыя ўсмешкі вучняў. Усмешкі, што дробачка солі на свежую рану.

Раздзяліўшы калгасы, паехалі шукаць старшынь. Знайшлі толькі аднаго — Фёдара Балотнага, старшыню «Ударніка». Між іншым, толькі ў яго група моладзі рабіла ў полі — садзіла бульбу, і сам ён быў з ёй, развозіў і раскідаў гной.

Да райцэнтра ехалі на фурманцы. Паганяў Панас. Часта цмокаў, нокаў, але лейцы тузаў неяк так, што трафейная кабыла — яго гонар і любоў — пасля такога тузання не рвалася ўперад, а, наадварот, запавольвала бег, пераходзіла на развалістую хаду, задаволена фыркаючы. Гэтая чарговая Панасава хітрасць злавала Пятра. Але яшчэ больш раздражняла і адначасна неяк дзіўна раздвойвала пачуцці, разбівала настрой і пэўны парадак думак тое, як Грамыка расказваў Балотнаму пра сваю хованку. Расказваў весела, знарок выстаўляючы сябе ў недарэчна-смешным выглядзе. Нібыта ён на лесвіцы зачапіўся за цвік, а Іван Дзямідавіч піхнуў яго ў мяккае месца галавой і вылаяўся так, што не толькі, відаць, пачуў Анісімаў, але пачулі на другім канцы вёскі.

— І я, брат, як той снарад з марціры, узляцеў на гарышча, троху не разбіў ілбом комін.

Балотны рагатаў. Гэты стары — пад шэсцьдзесят год, беспартыйны — не баяўся ні Анісімава, ні бюро. Увогуле, ён, відаць, нікога не баяўся; упаўнаважаных звычайна спакойна выслухоўваў, а рабіў па-свойму. Калгас яго быў калі не лепшы, то, ва ўсякім разе, не горшы за іншыя. Але крытыкавалі Балотнага на кожным пленуме, на кожнай нарадзе. Неяк так павялося, што амаль кожны раённы работнік лічыў сваім абавязкам не толькі пакрытыкаваць старшыню «Ударніка», але і высмеяць. Балотны моўчкі слухаў, употай курачы з рукава (курыў бясконца), пасля выступаў, прызнаваў крытыку, прыніжаў сябе: стары ён, дурны, малапісьменны, і прасіўся, каб вызвалілі. Анісімаў тут жа «разносіў» яго за «дэмабілізацыйны настрой». Аднак калі неяк на бюро нехта прапанаваў задаволіць просьбу Балотнага, сакратар райкома асек разумніка: «Ты пойдзеш на яго месца?»

Пятро паважаў Балотнага гэтак жа, як і Грамыку, і заўсёды ў душы пратэставаў, калі кожны смаркач, які па гадах не толькі ў сыны — ва ўнукі яму падыходзіць, пачынаў кпіць са старога, здавалася, бездапаможнага, затлумленага.

Ажно не, выходзіць, не такі ён просценькі, гэты Федзька Балотны, як кліча яго Бабкоў. Бач, разрагатаўся, як маладзён які!

— Дык вы так і не разгавеліся?

— Мы з Іванам Дзямідавічам пасля з гора ды са страху прапусцілі па чарцы і аблупілі па яйку. Нават у біткі згулялі. Я разбіў яго. Старое. Ха-ха...

— А халера на вас! — залівaўся Балотны.

— А вось Пятро Андрэевіч — нашча.

— Дык яно ж па справядлівасці: сакратару не паложана... А мы — несвядомыя.

— Як вы пасля бюро будзеце ржаць — я пагляджу,— хмура кінуў Бабкоў.

— А што мне бюро, Іван Дзямідавіч? Бульбу ў мяне садзяць. У біткі не гуляюць.

— Стары балабол!

— Што стары, то стары, гэта ты праўду сказаў. Але і ты за дзеўкамі ўжо даўно не бегаеш. Праўда, у цябе жонка маладая...

Бабкоў у адказ вылаяўся. Ён нерваваўся — баяўся, што на бюро «запішуць», а ў яго ўжо і так ёсць дзве вымовы.

Пятра мала хвалявала, што могуць запісаць. Няхай запісваюць, што хочуць. Хоць завошта? «За хлусню тваю ганебную, за бязвольнасць. Мог жа не спакушацца, не ісці... Трэба да канца быць прынцыповым і цвёрдым, як належыць сапраўднаму бальшавіку! Ты ж пайшоў за адсталымі настраямі. Цябе павёў страўнік, а не галава, не розум — вось і расплачвайся...»

Але думкі такія пастпова адыходзілі некуды на задні план, зрэдку толькі ўсплывалі, а блізка — у сэрцы, у галаве — няспынна кіпела, хвалявала, пякло, засмучвала іншае: сварка з Сашай. Што здарылася? Нават добра не мог прыгадаць, што ён такое крыўднае сказаў, каб Саша гэтак абурылася. Што яна апалітычная? Але ж хіба можна за такое, здаецца, бяскрыўднае слова так абражаць, крычаць пры людзях пра яго даўні грэх?

Абраза гэтая асабліва балючая, бо вельмі ж нечаканая, кантрастная: вельмі хораша ім было апошні тыдзень, так хораша, што ён, Пятро, адчуваў сябе на сёмым небе. Абое яны як бы аднавіліся пасля аднаго вечара, адной размовы, і каханне іх разгарэлася з новай сілай.

Як звычайна, ён позна заседзеўся за гісторыяй. Саша лягла рана. Здавалася, што яна даўно спіць. Ды раптам гарачыя рукі абвілі яго шыю. Пятро нават не пачуў, калі жонка злезла з ложка, падышла да яго.

Ён пацалаваў яе руку.

— Ты не спала?

— Не.

— Што табе не спіцца сёння?

— Я думала.

— Пра што?

— Пра нас. Я хачу табе нешта сказаць.

— Прыемнае ці непрыемнае?

— Не ведаю. Як каму.

— Не муч загадкамі.

Аднак яна доўга маўчала, як бы не адважваючыся сказаць адразу, і ў Пятра нядобра сціснулася сэрца: няўжо зноў што-небудзь такое?

— У нас будзе дзіця.

Нічога асаблівага: дзіця не першае, жылі яны так, што гэтага трэба было чакаць, неаднойчы гаварылі, што адно дзіця — не сям'я. Але ўсё адно нечаканае Сашына паведамленне неяк дзіўна ашаламіла яго — устрывожыла і ўзрадавала. Сэрца — як сарвалася з месца. Слухаючы бурны водгук свайго сэрца, Пятро не адразу знайшоў, што адказаць.

— Ты не рады?

Ён зразумеў, што паводзіць сябе недарэчна. Падхапіўся, прытуліў жонку да сябе, пацалаваў.

— Што ты! Я вельмі рады.

Яна адвяла рукамі яго галаву, пільна паглядзела ў вочы:

— Толькі не мані. Я хачу ведаць...

— Сашок, мілая! Як ты можаш? Зноў ты думаеш пра мяне бог ведае што!

— Не баішся, што дзіця перашкодзіць табе вучыцца?

— Не баюся. Цяпер мне нішто не перашкодзіць!

— О, ты не ведаеш, што такое малое дзіця! У адным пакоі... Без нянькі — нельга, узяць няньку — яшчэ больш тлуму. І расходы...— Саша ўздыхнула.

— Дробязі цябе турбуюць. Аўчаровы пабудуюць сваю хату — зоймем іх пакой. І не заўсёды ж нам будзе так цяжка!

Яна прыхінулася да яго, памаўчала, потым сказала вельмі ласкава:

— Не бойся. Я ўсё вазьму на сябе, абы ты вучыўся.

З таго вечара пачалося. Праводзіў урок — і думаў пра Сашу. Ішла яна ў другую вёску — ён ішоў насустрач. Не бачыць яе дзве-тры гадзіны была пакута. І, наадварот, была асалода — сядзець у кабінеце старшыні сельсавета і хоць за сцяной, у медпункце, чуць яе голас. Дома ён не даваў ёй прынесці вядра вады. Саша смяялася з такой празмернай клапатлівасці.

І вось — зноў. Калі ж яна шчырая? Ці не прымушае яна сябе быць добрай і закаханай? Не, так прытварацца нельга! Саша ва ўсім натуральная — у каханні і нянавісці, у чуллівасці і злосці. Урэшце, сам ён — добрая цаца, першы пры людзях груба накінуўся на яе: не вучы, маўляў, мяне і ўвогуле не для твайго жаночага розуму гэтая справа. Натуральна, што жанчына, ды яшчэ ў такім стане, не магла стрываць.

Дамастроевец! Феадал!

Так было ўжо неаднойчы: пасля нядоўгага, але пакутлівага роздуму, які звычайна пачынаўся самым гнеўным абвінавачваннем жонкі і клятвай, што цяпер, пасля такога, ён ні за што першы не пойдзе на прымірэнне, Пятро, дэталёва праанлізаваўшы прычыны сваркі, урэшце прыходзіў да высновы: вінаваты ён сам. Ад чаго так здарылася? Ад слабасці, бязвольнасці ці, наадварот, ад сілы — ад сілы яго кахання?

Ва ўсякім разе, калі і тут, лежачы побач з Бабковым на возе, на пахучым сене, Пятро прыйшоў да думкі, што вінаваціць трэба не Сашу, а сябе, яму адразу зрабілася лягчэй.

Перастала раздражняць вясёлая балбатня Грамыкі і Балотнага. Услухаўся ў яе — і пачаў патроху «падыгрываць» Панасу, які кпіў з панурага Івана Дзямідавіча.

У райкоме, акрамя вартаўніка — бязногага інваліда, не было ніводнай душы.

— Усе ў калгасах. Анісім Пятровіч усіх паслаў. З усіх устаноў.

Гэта трохі здзівіла: у іх калгасы, за нейкія дзесяць — пятнаццаць кіламетраў ад райцэнтра, чамусьці амаль к вечару не дабраўся ні адзін упаўнаважаны.

Пятро адразу падумаў, што ніякага бюро не будзе, што самае большае — вернецца Анісімаў і ўчыніць ім «разнос». Ён сказаў пра гэта «сябрам па няшчасцю». Бабкоў павесялеў ад такой перспектывы: адзін Анісімаў нічога не запіша, а словамі няхай разносіць колькі хоча — не прывыкаць.

Мінула шэсць гадзін... Сем... Стрэлкі ходзікаў у прыёмнай папаўзлі далей. Зайшло сонца. Пачало змяркацца. Спахмурнеў Балотны, скручваў з кожным разам усё таўсцейшыя цыгаркі з такога пякучага самасаду, што Пятру, які не курыў, дым раздзіраў лёгкія; прыпальваў новую цыгарку ад свайго ж недакурка. Больш злосна жартаваў Грамыка. Адзін Бабкоў весялеў. Яны як бы павольна мяняліся ролямі: цяпер ужо Іван Дзямідавіч бяскрыўдна кпіў з Панаса, прыгадваючы «тую смакату», што асталася на стале ў яго хаце.

— Бабы нашы ласуюцца недзе, чортавы балаболкі.

— Ты думаеш, адны? З маладымі хлопцамі. Трэба ж тваёй Соні разгавецца. Напасцілася з такім старым мяшком.

— Цьфу... твою маць! Ты і пажартаваць па-чалавечы не можаш! — узлаваўся Бабкоў: не любіў, калі напаміналі пра розніцу ў гадах яго і жонкі.

— Значыцца, пацэліў у слабое месца, калі злуеш,— паспрабаваў падхапіць жарт Балотны. Але далей не пайшло — не той настрой.

Пятра проста абражала такая няўвага сакратара райкома да іх, і ён, галодны, змораны, расстроены ўсімі нягодамі дня, перажываў надзвычай балюча. Іх жа магло прыехаць ажно восем чалавек — палавіна партыйнай арганізацыі. Што ж гэта за метад выхавання людзей?

Прапанаваў паехаць назад, дадому. Але падтрымаў яго адзін Грамыка: Бабкоў і Балотны, на здзіўленне яму, запярэчылі:

— Пачакаем. Анісім любіць праводзіць бюро сярод ночы.

Бабкоў яўна выпрабоўваў лёс: пранясе ці не пранясе навальніцу над яго сівой галавой? Наліха яму, каб кінулі пасля яшчэ адзін камень — уцёк ад бюро.

Шапятовіч зноў пачаў званіць на кватэру Анісімаву, старшыні райвыканкома Лешчуку, Лялькевічу. Трэці раз.

І на гэты раз Лялькевіч адказаў — толькі што вярнуўся з паездкі па раёне.

Заікаючыся ад хвалявання — так «узвінціў» сябе абурэннем, Шапятовіч пачаў тлумачыць сакратару, чаму яны тры гадзіны сядзяць у райкоме.

— Чакай, Пятро Андрэевіч, зараз сам прыйду.

З'явіўся мінут праз пяць.

Пятро ўбачыў яго, худога, у запыленых розных чаравіках: на здаровай назе навейшы, на пратэзе — стары, і чамусьці прыгадаў, як галодна ён каўтнуў сліну, калі Саша смажыла яечню. Таму, відаць, і пачаў з горкага прызнання:

— Але, я быў галодны. І не хаваюся: ішоў да Панаса паабедаць. Дык што — распяць мяне трэба на крыжы за гэта, як Ісуса? А мне напляваць, што цешча яго верыць у Бога. Абы, не шкадуючы, дала сала і яйкі!..

Лялькевіч не адразу зразумеў, што да чаго. Ведаючы Анісімава, ён здагадваўся, завошта той выклікаў іх сюды. Але Шапятовіч яўна пачаў не з таго.

Грамыка, баючыся, мабыць, што малады і наіўны сакратар іх у запале раскрые, як яны хаваліся ад Анісімава, перапыніў Пятра:

— Уладзімір Іванавіч, скажу праўду: я дык свядома даў адпачынак людзям і коням, бо ведаў, што больш патраціш энергіі, чым будзе тае працы ў такі дзень. Хіба так трэба змагацца з рэлігіяй?

— Захапіў вас Анісімаў за сталом?

Грамыка засмяяўся, па-змоўніцку міргануўшы Пятру:

— Не, не захапіў. Але вам прызнаемся: збіраліся пакарыстацца набожнасцю маёй цешчы.

Лялькевіч таксама засмяяўся:

— Чэрці...

І было гэта «чэрці» такое добрае, такое чалавечнае, што адразу ўсім стала хораша і весела.

— Ну, вось што... Ганіце назад да цешчы. Я з Анісімам Пятровічам дамоўлюся. Але пастарайцеся, каб заўтра

людзі былі ў полі. Хацеў я запрасіць вас на чай, але перадумаў: прыедзе Анісімаў — загляне і прыгадае вам Вялікдзень, сапсуе настрой. Ды ў цешчы, пэўна, ёсць штосьць больш істотнае за чай. А?

У адказ яны ўсе чацвёра зарагаталі.

Потым Пятро з раўнівай зайздрасцю падумаў, што, выходзіць, можна з людзьмі гутарыць вось так, як Лялькевіч, і яны, людзі, не зробяцца ад гэтага горшыя.

IX

У самую вялікую вёску — Панізоўе — пайшлі самі, Шапятовіч і Бабкоў. Вёска цяжкая — бедная. Але ёсць у ёй такія «элементы», як называў іх Іван Дзямідавіч, на якія можна націснуць і падцягнуць падпіску, даць працэнты, а галоўнае — узяць наяўнымі, на што райком і райвыканком звярталі асаблівую ўвагу. Заданне далі на сельсавет такое, што ўсе дваццаць чалавек, сабраныя на інструктаж, уздыхнулі, як у адны лёгкія, пачуўшы пра суму. Але толькі ў полі Бабкоў даў волю абурэнню і смачна праскланяў раённае начальства за такую бяздумную кантрольную лічбу.

Адзін з «элементаў» — поп. Да яго першага і пайшлі. Зайшлі з тылу, ад рэчкі, праз гарод; Іван Дзямідавіч ведаў усе сцяжыны. І захапілі святога айца знянацку — у тую хвіліну, калі ён высвятляў свае, відаць, даволі складаныя адносіны з пападдзёй. З хаты, моцна струхлелай, недагледжанай, адразу відаць, што ў жыльцоў не свая яна — чужая, вылятала прыглушаная, але даволі гучная, каб пачуць у двары, лаянка. Ды такая!..

— Пайшла ты са сваёй сястрой...— І мужчынскі бас так далёка паслаў абедзвюх жанчын, што Шапятовіч войкнуў ад нечаканасці.

— А пацалуй ты нам...

Бабкоў схапіўся за жывот, скурчыўся ад смеху.

— Во гэта даюць святыя людзі! Ну, цяпер я з іх выцягну пару кругленькіх.

Мабыць, іх угледзелі, бо лаянка сціхла. Нешта грукнула, ляпнулі дзверы, пачуліся крокі ў сенцах. Не паспелі яны

ўзысці на ганак — дзверы шырока адчыніліся, і поўная, але прывабная з твару кабета, апранутая проста, аднак па тым часе даволі нябедна і з густам, сустрэла іх ветлівай усмешкай:

— Іван Дзямідавіч!.. Калі ласка... Заходзьце.— І, праводзячы ў хату нечаканых гасцей, прасіла прабачыць: — Толькі не прыбрана ў нас. Айцец Міканор з горада прыехаў пад раніцу, дык адпачывае ўсё яшчэ.

Сапраўды, поп сядзеў на незасланым ложку і, чырванеючы ад натугі, нацягваў цесны бот. Нацягнуў — падняўся, расчасаў пяцярнёй чорную ўскудлачаную грыву і стаў нападобны на старога рускага купца — у ботах, шырокіх нагавіцах, доўгай непадпяразанай белай кашулі. Але больш, чым па адзенні, падобны быў з твару: апухлы, пакамечаны, вочкі заплылі перапойнай цвіллю. Адразу відно, што служка Бога ніяк не праспіцца, не апрытомнее ад паслявелікоднага пахмелля.

Бабкоў, весела паціраючы кантужаную руку, падміргнуў Пятру: бачыш, які праведнік?

У сваю чаргу поп з пападдзёй таксама пачалі перагаворвацца паміж сабой мірганнем.

Старшыня перахапіў гэтыя сігналы, уміг расшыфраваў іх.

— Нічога не будзе, айцец Міканор! Мы людзі грэшныя, і са святымі за стол садзіцца нам нельга.

— Іван Дзямідавіч, мы таксама людзі грэшныя, да прасціць нас Бог.— І поп размашыста перахрысціўся на кут, завешаны абразамі, перад якімі гарэлі дзве лампадкі.— А можа, возьмем па маленькай? Весялей справа пойдзе.

Пятру чамусьці нясцерпна захацелася зарагатаць, але, разумеючы, што гэта непрыстойна, ён натужліва стрымліваўся. А тут яшчэ гэты чорт Бабкоў! Колькі Пятро працуе з ім разам, а не ведаў, што стары такі гумарыст.

— У нас і так весела ідзе. Дзякуючы вашым малітвам. А малітвы вашы, між іншым, далёка чуваць.

Поп бліснуў на жонку позіркам-маланкай; каб позірк мог спапяліць, то ад пападдзі, напэўна, застаўся б адзін успамін. Яна запунсавелася, адступіла за шырмачку, якая адгароджвала тое месца хаты, што адводзілася пад кухню.

Каб не пырснуць смехам, Пятро адвярнуўся і пачаў разглядаць абразы і ручнікі на іх з прыгожай вышыўкай.

А Бабкоў тым часам вёў наступленне на папа:

— Агітаваць вас не трэба, айцец Міканор. Чалавек вы свядомы. Газеты чытаеце. Радыё слухаеце.— Іван Дзямідавіч кіўнуў на нямецкі прыёмнік, што стаяў на стале, пад абразамі.

— Няма батарэй. Анямела мае радыё. Папрасіце Атрошчанку, каб прывёз.

— Гэта мы зробім.— Бабкоў дастаў з кірзавай сумкі падпісны ліст, разгарнуў яго на стале, пасля выцягнуў бутэлечку з чарнілам, ручку.— Ітак... айцец Міканор. На богаўгодную справу. На аднаўленне ўсяго, што разбурылі праклятыя фашысты. Пазычым дзяржаве.

Старшыня сельсавета памакнуў пяро і нацэліўся пісаць.

Поп пачухаў патыліцу, пашкроб у барадзе. З-за шырмы зіркалі прыгожыя вочы пападдзі, зноў пасылалі нейкія сігналы, але расшыфраваць іх Пятро не мог, а Бабкоў утаропіўся ў чыстую паперу і цярпліва чакаў, магчыма, з своеасаблівай прымхлівасцю: як пачнецца — з лёгкай рукі ці не?

— Канечно, на такое дзело... яно трэба... Не шкадуючы, канечно... І таму я так думаю...— Пятро ўбачыў, што пападдзя паказала з-за шырмы левую руку ■ усімі пяццю растапыранымі пальцамі і два пальцы на правай.— Нашай праслаўленай у подзвігах ратных дзяржаве і правіцельству, Богам ухваленаму...— Гэта ён сказаў урачыста, працягла, трохі нараспеў і, мабыць, зразумеўшы сігнал пападдзі, закончыў скорагаворачкай: — Рублікаў семсот, Іван Дзямідавіч...

— Гэ, святы ойча! — узлаваны, што пачынаецца нялёгка, Бабкоў кінуў на стол вучнёўскую ручку, пасадзіў на белай скацерці кляксу. («Гэта ён дарэмна»,— падумаў Пятро.) — Так мы з вамі па-добраму не дагаворымся. У акупацыю вы былі большы патрыёт. Калі партызаны збіралі на танкавую калону, колькі адвалілі?

— Адзінаццаць тысяч, Іван Дзямідавіч,— не без гонару паведаміў айцец Міканор.

— Во гэта было па-нашаму!

— Не той збор цяпер, Іван Дзямідавіч.

— Не прыбядняйцеся. Дурняў яшчэ хапае.

— Нехарашо так аб веруючых...— з дакорам паківаў галавой поп.

Пятро падумаў, што і сапраўды Бабкоў перасольвае, што грубасцямі сваімі ён не дасягне мэты. Наадварот, можа нашкодзіць. І паспрабаваў змякчыць:

— Пачуцці веруючых мы паважаем. Але і веруючыя не павінны стаяць убаку ад таго, чым жывуць усе савецкія людзі.

Поп, як бы адчуўшы, што сакратар па маладосці сваёй менш настойлівы і больш далікатны, падатлівы, уміг пераключыў усю ўвагу на яго:

— Мы, царкоўнаслужыцелі і паства наша, не аддзяляем сябе ад народа ўсяго,— амаль афіцыйна абвясціў ён і адразу ж пра другое: — Чуў я, малады чалавек, што вы сур'ёзна гісторыю народаў і правіцеляў вывучаеце. Пахвально. Спадзяюся, што з гісторыі культуры вы ўзналі, якую ролю іграла рэлігія ў прагрэсе чалавецтва.

«Ого, адукаваны поп!» — з гумарам падумаў Пятро. І адказаў:

— Не заўсёды. Інквізіцыя, калі паліла на кастрах...

— Праваслаўная царква ніколі не мела такога ізуверскага органа.

Мабыць, і пападдзя адчула нейкую слабінку, бо выйшла з-за шырмы з прыветлівай усмешкай, «зайшла» з другога боку:

— Нам прыемна пазнаёміцца з вамі бліжэй. Жонку вашу, Аляксандру Фёдараўну, мы добра ведаем. Ах, якая жанчына! Золата! Такую жонку на руках трэба насіць.

Пятру чамусьці прыгадалася сутычка з Сашай у Грамыкі. Тады ён вырашыў па дарозе ў раён, што сам вінаваты, і, вярнуўшыся з райкома ў добрым настроі — пасля размовы з Лялькевічам,— першы пайшоў на прымірэнне. Цяпер — упершыню! — было непрыемна чуць пахвалу жонцы.

«Усе яе хваляць, нават папы». І ўспомніў свой папрок, які кінуў ёй тады,— у апалітычнасці. Не хацелася, каб Саша для ўсіх была аднолькава добрая. А тут яшчэ Бабкоў, чорт стары, звычайна сам «мяккацелы», сёння рашучы і ўедлівы.

— Дык што, Пятро Андрэевіч, будзем весці дыспут пра рэлігію ці рабіць падпіску? У Панізоўі сто восемдзесят двароў.

Пятро зразумеў — кідае папрок: маўляў, добранькія вы са сваёй жонкай, вас нават папы хваляць, а мяне ўсе лаюць. Ты вучоныя размовы заводзіш, а мне трэба хоць пару тысяч вырваць. І Пятро «ашчацініўся», пачаў дзейнічаць з бабкоўскай рашучасцю:

— Ну, вось што, грамадзяне Прывалавы, сапраўды няма нам чаго анцімоніі разводзіць. Мы працуем па плане. У нас план... Не як у вас — колькі бог на душу пакладзе... І па нашым плане... Карацей кажучы: пяць тысяч!

— Што вы, што вы! — спалохана замахаў рукамі айцец Міканор.

— Божачка! Ды ў нас такіх грошай ніколі не было! — заенчыла нападдзя.

Здзівіўся нават Бабкоў: ішлі сюды, дамаўляліся — з папа не менш за дзве, таму пачаць з трох. Але пра пяць не было і размовы.

— Не думайце, што нам невядомы вашы даходы. Дрэнныя мы былі б кіраўнікі, каб не ведалі...

— А мы нічога не хаваем, усё падлічвае царкоўны савет, і любы прыхаджанін...

— Айцец Міканор! Не расказвайце нам казкі! — весела гукнуў Бабкоў.— Чатыры! Палавіна наяўнымі! — І зрабіў выгляд, што заносіць лічбу ў падпісны ліст.

Поп кінуўся да стала, каб спыніць старшыню, бо што запісана пяром... Пападдзя не паспела даць сігналы, і ён, добры з пахмелля, захоплены знянацку, трохі спалоханы, што пачулі ад яго, служкі Бога, такія непрыгожыя словы, выгукнуў сам:

— Тры!

А Бабкову толькі гэта і трэба! Ён тут жа, моцна націскаючы пяро, каб лічбы выйшлі тоўстыя, тлустыя, каб кожнаму кідаліся ў вочы — во з якой сумы пачаўся ліст! — запісаў тры папоўскія тысячы, але сказаў, цяжка ўздыхнуўшы:

— Эх, што з вамі зробіш! Але — наяўнымі, айцец Міканор.

— Не магу цяпер усё. Паверце. Палавіну хіба.

Праніклівая, хітрушчая пападдзя зразумела, што яны задаволены — Бабкоў і Шапятовіч, бо паглядзела на свайго «благавернага» з нянавісцю і, гнеўна пачырванеўшы,

знікла за шырмай, ляпнула дзвярамі. Куды падзеліся яе ветлівая гасціннасць, прывабныя ўсмешкі.

Але чорт з ёю, з пападдзёй! Выйшлі яны на вуліцу пераможцамі! Ішлі, прыгадвалі, як «апрацоўвалі» папа,— смяяліся.

Ды раптам Іван Дзямідавіч нібы язык адкусіў: на паўслове сціх, папярхнуўся смехам. Яго маршчыністы, смешнадобры, калі вясёлы, твар зрабіўся як з граніту — шэры, халодны. Нервова заплюскала вейка.

— Хадзем-кась во сюды,— паказаў ён на вялікую, на тры акны, пад гонтавым дахам хату. Яна хоць і была навейшая і лепшая з тых, што ўцалелі ад пажару, але стаяла нейкая здзічэлая, пустая, як бы нялюдская, суседнія хаты з абодвух бакоў адсунуліся ад яе, і на шырокіх пляцах паміж імі і ёй ніхто не будаваўся. І яшчэ адно: стаяла хата голая, ні двара, ні хлява, ні адрыны навокал — нічога, што аздабляе сядзібу, надае ўтульную жытласць.

Пятро ведаў: хата належыць сям'і паліцая Антоненкі. З Панізоўя было некалькі паліцаяў, з другіх вёсак — ніводнага. Можа, праз гэта Бабкоў не любіў Панізоўе. Пятро неаднойчы чуў ад яго: «Паліцэйскае кубло! Зладзюгі!»

Двух паліцаяў забілі партызаны, трох судзілі. А гэты, Антоненка, уцёк. Але, відаць, не за тое, што ён недзе жывы, непакараны, людзі мелі да яго такую нянавісць. Да сем'яў другіх адносіліся па-рознаму, але ніводная не была ў такой ізаляцыі, як Антоненкава, ніводнай так не цураліся — як ад заразных якіх, адхіналіся, адгароджваліся. Дзеці і тыя не гулялі з дзецьмі паліцая, у школе за адну парту з сынам яго адмаўляліся сесці.

Саша аднойчы расказвала:

— Сёння ў Антоненкавых была. Суседзі сказалі: хлопец з горлам ляжыць. Баялася, каб не дыфтэрыя часам. Не, ангіна. Дала стрэптацыд. Разумею, што дзіця не вінаватае, не адказвае за бацьку. А ўсё адно: пабыла ў хаце — і ўвесь дзень хаджу з такім адчуваннем, быццам датыкнулася да нечага брыдкага. Чаму ў яго столькі было лютасці да людзей? Ніхто ж яго не крыўдзіў, не раскулачваў, нічога...

Яшчэ больш, чым знадворку, уразіла хата ўсярэдзіне.

Вялікая і пустая, як стадола. Нават ложка не было. Стол грубы, з негабляваных дошак, на козлах, ды ўслон — доўгі,

стары, адглянцаваны да бляску; пустая паліца на задняй сцяне, пад ёю — маленькая, счарнелая ад вільгаці лаўка, на ёй — драўлянае вядро. І ўсё.

Хата не атынкована, між пачарнелых, патрэсканых бярвенняў вытыркаў мох, і гэта яшчэ больш надавала здзічэласці, першабытнасці. Аб наяўнасці жыцця і людзей, бадай, сведчыла адна печ, свежапабеленая, відаць, перад Вялікаднем. Напэўна, каля яе і на ёй, на гэтай печы, ішло ўсё жыццё. Бо і цяпер, хоць на дварэ шумела вясна, квітнеў май, двое хлапчукоў, год пад дзесяць і сем, ляжалі на печы і, як звяркі, цікаўныя і спалоханыя, пільна сачылі за кожным рухам Бабкова і Шапятовіча. А ніжэй, на ляжанцы, абкруціўшы галаву нейкай бруднай анучай, сядзела, як здзічэлая сава, старая — сівая, з чырвонымі запалёнымі вачамі, у лахманах.

Увайшоўшы ў хату, Бабкоў не павітаўся, як звычайна. Пятро таксама змаўчаў. І ім ніхто не сказаў ні слова. Толькі маладзейшая гаспадыня, паліцаева жонка, кабета высокая, буйная, але худая — адны маслы тырчалі,— змахнула з услона фартухом пыл, як бы запрашаючы сесці. Ды яны не селі. Стаялі. І яна стаяла каля печы, скрыжаваўшы на грудзях рукі. Чакала, што скажуць.

— Падпішыцеся на пазыку! — не сказаў, не папрасіў, а загадаў Бабкоў.— Трэба адбудоўваць тое, што спаліў ваш бандзюга.

«Сава» насцярожана ўстрапянулася, узняла галаву. Вусны паліцаіхі скрывіліся ў дзіўнай ухмылцы:

— А вы яго знайдзіце і падпішыце.

Бабкова ажно перасмыкнула ўсяго ад такой нахабнасці, ён тузануўся адразу ўсім целам, махнуў рукамі, закрычаў:

— Зловім! І падпішам! Прыгавор! Толькі нагамі дрыгне ў пятлі! Тут жа, на вуліцы, і павесім, сабаку! Перад усім народам!..

На печы заплакаў малы:

— Мамка, я баюся!

Пятра скалануў гэты плач, шкада стала дзяцей. Падумаў, што ім, прадстаўнікам улады, нельга так гаварыць пры дзецях.

Амаль загадаў Бабкову:

— Іван Дзямідавіч! Прытрымайце нервы!

І той схамянуўся. Сказаў хлапчуку:

— Не бойся, дзетка, ніхто цябе не кране! Мы — не такія!.. Гэта твой бацька дзяцей страляў!

— Не страляў ён дзяцей! Не страляў! — раптам прастуджаным, ахрыплым голасам гукнула старая. Быў яе крык такі неспадзяваны, што Шапятовіч аж уздрыгнуў.

— Страляў! — зноў сарваўся стары партызан.— Увесь атрад іх быў у тую ноч. Дзяцей Рыгора Сівалоба ён... ваш... застрэліў. Усе на судзе пацвердзілі!

— Не! Не! Не! — упарта і страшна адмаўляла маці забойцы.

Магчыма, яна доўга пераконвала сябе ў гэтым. Можа, кроў дзяцей не давала ёй сну і спакою.

Старая гэтая, у якой, відаць, памуцілася ў галаве, і наогул уся сцэна зрабілі на Шапятовіча вельмі цяжкае ўражанне. Ад размовы пра забойства дзяцей на хвіліну нават зрабілася як бы млосна — закружылася ў галаве.

— Іван Дзямідавіч, пайшлі.

— Ды не, яны падпішуцца! — пераканана заявіў Бабкоў і сеў на ўслон, пачаў расшпільваць сваю палявую сумку.— У іх, гадаў, золата закапана. Ён усе яўрэйскія дамы аграбіў, калі няшчасных на смерць пагналі. І дом гэты з мястэчка перацягнуў. Канфіскаваць даўно трэба! Колькі разоў казаў пракурору. Людзі ў зямлянках жывуць... Не менш тысячы і — усе наяўнымі! Душа з іх вон! Ясна? — звярнуўся ён да маладзіцы.

Яна зноў скрывілася — перакасіўся твар ад усмешкі ці ад нервовага спазму, але Пятру чамусьці здалося, што ўсмешка гэтая не пакутлівая, а здзеклівая.

— У мяне капейкі за душой няма.

— Тыдзень назад краму ў Прылуках абрабавалі. Дык я баюся, што палавіна дабра таго ў цябе закапана.

— Пашукайце!

— Пашукаем! І знойдзем! Гэта іх работа... твайго!.. Ён далёка не пайшоў, тут, шыбенік, валацуга, блукае. Даблукаецца! Вяровачка даўно плача па ім!

— Мамка!

— Цыц! Дык злавіце яго!

— Зловім!

— Не страляў ён дзяцей! Не! Не!

— Суд разбярэцца.

— Ну, дык я чакаю! Чуеш? — Бабкоў пагрозліва стукнуў кулаком па стале.

— Іван Дзямідавіч!

Звычайна далікатны і ветлівы з ім, Пятром, Бабкоў зноў груба адмахнуўся:

— Не мяшайся, сакратар! Тваё дзіця жывое.

Старая раптам спаўзла з ляжанкі, пашкрэбала да дзвярэй, кульгаючы, цягнучы за босай, з вузлаватымі пасінелымі пальцамі правай нагой левую, абкручаную бруднымі анучамі. Яны са здзіўленнем і неразуменнем паглядзелі ёй у спіну. Што з ёю? Жывот схапіла, ці што? Ці пратэстуе так? У качарэжніку захапіла качаргу. Навошта?

Нявестка паціснула плячамі, растлумачыла:

— Не ў сваём вуме яна. А мне ж трэба даглядаць, карміць. А з чаго? Я, можа, сама сто разоў пракляла яго, хоць ён і бацька дзяцей маіх.

— Калі хадзіла пры немцах паняй, тады не кляла...

— Калі я хадзіла паняй? Ён ездзіў, самагонку глушыў, з дзеўкамі гуляў, а я на зямлі душылася, як ачумелая. Багацце капіла. Разбагацела! — Яна ўсміхнулася ўжо зусім інакш, не крывячыся так, з горкай насмешкай з свайго лёсу.

— На крыві людзей багацела!

— Я не ведала. У сваім сяле ён нікога не чапаў.

— Не ведала! Цяпер вы ўсе не ведаеце.

Бабкоў як бы трохі супакоіўся і, мабыць, зразумеўшы, што наяўнымі тут не возьмеш, напісаў у лісце тысячу рублёў, сказаў:

— Распішыся.

Яна паківала галавой:

— Не буду я распісвацца.

— Чаму гэта ты не будзеш распісвацца? — зноў узлаваўся старшыня.

— Не буду. Чым я выплачу? Каб мне потым і гэта прылялілі: падпісалася, а плаціць не хоча.

— Круцішся, як змяя...

І тут увайшла старая...

У нявесткі адразу вырвалася спалоханае, узлаванае:

— Мама! — Але яна тут жа схамянулася, спытала са здзіўленнем: — Дзе гэта вы?..

Старая несла ў руцэ пачак трыццатак. Яна паклала іх на стол, коратка сказала:

— Во.

Грошы былі новенькія, непакамечаныя, але ажно цвілыя ад доўгага ляжання ў сырым месцы. Усё гэта было так нечакана, што нават Бабкоў разгубіўся і доўга ўтрапёна глядзеў на чырвоныя паперкі з партрэтам Ільіча ў авале. Мабыць, як і Пятро, ён не ведаў, што рабіць: палічыць іх, узяць, не лічыўшы, ці наогул не браць? Няцяжка здагадацца, адкуль яны, гэтыя грошы. Але якія думкі пранесліся, магчыма, сапраўды праз хворы мозг маці здрадніка, забойцы? Аднавяскоўцы ведалі: яна несла віну за злачынствы сына, бо ўсё жыццё была сквапная, неразумна ашчадная, прывучала дзяцей красці ў суседзяў яблыкі, гуркі, бульбу. І вось — вынік: сын ад дробных краж дайшоў да забойства дзяцей. Што ёй хацелася цяпер, аддаючы грошы? Можа, здалося, што гэтак яна ўлагодзіць Івана Дзямідавіча, яго гнеў і нянавісць? Можа, падумала, што ахвяраванне на агульную карысць паможа ёй замольваць грахі ўласныя?

Узлезла на ляжанку, згорбілася і зноў паўтарала:

— Не забіваў Федзя дзяцей. Не! Не! — быццам хацела пераканаць самую сябе.

Бабкоў скамячыў грошы, сунуў іх у сумку і шпарка рушыў да дзвярэй. На вуліцы пачаў плявацца.

— Бачыў асінае гняздо? Я даўно казаў: трэба вобыск зрабіць! У іх і ў другіх такіх. Бачыў — грошы пацвілі! Я ўпэўнены: там тысячы закапаны ў зямлі. І не адны грошы, май на ўвазе... Дык не ж! Дзе не трэба, у нас трымаюцца за закон. Цяпер я гэтымі грашамі ў морду тыцну і Булатаву і пракурору.

Але нервовы ўзрыў, успамін пра сям'ю ў такой акалічнасці — у хаце забойцы — знясілілі старога хворага чалавека. Хвілін праз колькі Бабкоў, які толькі што гарэў і кіпеў, зрабіўся маўклівы, сцішаны, змарнелы і абыякавы да ўсяго, у тым ліку і да выканання плана пазыкі. За пазыку ён агітаваў нехаця, фармальна. І Пятро мусіў узяць ініцыятыву на сябе, хоць і адчуваў, што робіць ён гэта горш за Бабкова: не ўмее,

асабліва з жанчынамі, пагаварыць гэтак проста, з жартамі, з прымаўкамі. Тлумачыў значэнне пазыкі грунтоўна, але залішне сур'ёзна, афіцыйна. Сам адчуваў, што гэта кепска, але інакш не выходзіла. Што скажаш чалавеку, калі ў адказ на прапанову пазычыць дзяржаве ён тут жа просіць пазычыць яму, каб дабудаваць хату, вывесці дзяцей з земляной нары на святло? А просьбамі такімі засыпалі: лесу, пазыкі, хлеба, апраткі для дзяцей. І гэта яшчэ больш прыгнятала, знясільвала Бабкова, збівала з панталыку Шапятовіча, зводзіла на нішто яго прапаганду.

Аднак падпісваліся. Трэба — значыцца, трэба. Людзі разумелі гэта, і некаторыя як бы шкадавалі іх, прадстаўнікоў улады. Справа іншая, што наяўнымі амаль ніхто не ўносіў.

Удава адна, Марына Старосціна (Шапятовіч яе добра ведаў, бо яна была дэпутатам Савета і разы два з'яўлялася на сесію), адразу весела спытала:

— А на колькі трэба?

— Колькі можаце.

— Я магу, колькі хочаце. Дзвесце, пяцьсот, тысячу...

— Дзе ты возьмеш тысячы гэтыя? — хмура спытаў Бабкоў.

— Іван Дзямідавіч! — пляснула жанчына ў далоні.— Ды няўжо ж вы думаеце, што я заўсёды такая бедная буду? Я разбагацець хачу!

Пятро пахваліў яе, калі выйшлі:

— Каб усе такія былі.

Бабкоў усміхнуўся яму, як блазнюку:

— А карысць якая? Стары Пракоп Нізавец, які так адмаўляўся, свае пяцьдзесят рублёў сам прынясе, бо ведае: падпісаўся — плаці. А ў гэтай балаболкі што ты возьмеш? Ды ў яе ніколі капейкі за душой не было... І невядома, калі будзе...

Пятро зразумеў, што праца іх, такая пакутлівая, напалавіну марная. А каб мець хоць які вынік, то калі не яму, дык Бабкову, актыву прыйдзецца не раз яшчэ рабіць вось такі падворны абход і размаўляць, магчыма, не так далікатна, а больш катэгарычна: падпісаўся — плаці.

На змярканні, гадзіны праз чатыры абходу, Пятро адчуў сябе такім спустошаным, змарнелым, што пачаў з жахам думаць, што трэба яшчэ заходзіць да некага ў хату, а яшчэ

горш — лезці ў зямлянку, бачыць галодныя позіркі дзяцей, выслухоўваць скаргі жанчын... А пасля ўсяго гэтага ўпрошваць падпісацца на пазыку. Адчуваў ён сябе, мабыць, горш, чым Бабкоў. Той неяк пачаў патроху «зараджацца». А Пятро больш не вытрываў:

— Хопіць, Іван Дзямідавіч. Не магу.

Стары зразумеў.

— Ды і хопіць. Але зойдзем вось да апошняга — да Прышчэпы. Крыкун. Чортаў сын. Але жыве нішто, пчол мае. І на яго як калі які вецер падзьме.

Зайшлі.

Рыгор Прышчэпа сустрэў іх даволі непрыветліва — у дрэнным настроі быў чалавек. Мала што магло здарыцца перад іх прыходам: пасварыўся з жонкай, з суседам... А можа, і больш сур'ёзная прычына была: балела рука — тая, якую санітар закапаў недзе ў польскай зямлі, каля Віслы, і якой так не хапала яму цяпер, у гэтую першую мірную вясну, калі трэба араць і сеяць.

У саміх іх — у Шапятовіча і Бабкова — настрой быў не лепшы, а таму самае разумнае для іх было — трымацца добрай мудрай парады: не чапай, не лезь у душу, пакінь чалавека ў спакоі, калі яму свет белы не мілы. Дык не ж — і яны «завяліся», як бяздумныя машыны.

Прышчэпа адразу адсек, з першых слоў:

— Капейкі не дам!

Іх здзівіла і абурыла: чаму такая катэгарычнасць? Табе ж памагаюць. Бабкоў проста так і сказаў. Атрымалася груба — нібы пагроза: як ты да нас, так і мы да цябе; не падпішашся на пазыку — не спадзявайся на дапамогу. Гэта яшчэ больш узлавала інваліда:

— Па вашай помашчы даўно б ногі працягнуў!

Пятро паспрабаваў змякчыць, падвесці спакваля, дыпламатычна:

— Мы вас не прымушаем. Добрая воля кожнага. Але скажу шчыра, Рыгор Макаравіч, здзіўляе нас: вы, салдат, герой, жыцця не шкадавалі за Радзіму, кроў пралілі,— раптам як адсталы які-небудзь элемент... У той час, калі ўвесь народ... Успомніце, што сказаў перад выбаршчыкамі правадыр наш...

Можа, не варта было нагадваць яму пра кроў, якую ён праліў... А лепш за ўсё — трэба было ветліва развітацца і пайсці, раз чалавек у такім узбуджаным стане, такі нервовы.

Прышчэпа «ўзарваўся» і... страціў кантроль над сваімі словамі:

— Пайшлі вы... са сваім правадыром!..

Шапятовіч і Бабкоў на міг аслупянелі. Не былі яны дагматыкі, жылі з народам і чулі шмат што — незадавальненне, скаргі... Але такое... Каб хтось замахнуўся на яго!.. Не! Ніхто ніколі!

— Цыц, сукін сын! Ты на каго так, недабіты ты фашыст? На каго? — закрычаў Бабкоў, і Пятро не паспеў угледзець, як яны счапіліся загрудкі, два інваліды, партызан і франтавік.

— Гэта я фашыст? Ды я... за такія словы! Кім я недабіты? Табе памяць адняло — хто мяне біў? — І Прышчэпа добратакі тузануў старшыню сельсавета куксай.

Пятро кінуўся разводзіць іх.

У хаце, ахутанай змрокам, калі яны ўвайшлі, здавалася, нікога не было, сустрэў іх амаль на парозе сам гаспадар. А тут закрычала дзяўчынка:

— Тата! Не трэба! Татачка, родненькі!

Аднекуль з печы пачуўся прастуджаны, хваравіты голас:

— Грышка! Гора ты маё! Дзяцей пашкадуй. Во дурны, во дурны! А Божачка! Даруйце вы яму, людзі добрыя.

Шапятовіч схапіў Бабкова за плечы, адарваў ад Рыгора, якога ў сваю чаргу цягнула дачка, Пятрова вучаніца.

Але Бабкоў таксама раз'ятрыўся:

— Я табе пакажу! Ты папомніш!.. Я табе хаплю загрудкі!

Пятро выпхнуў яго на двор, але стары не сунімаўся, грымеў на ўсю вуліцу:

— Я яму пакажу! Бандзюга! Фашыстоўскі вырадак! Мы яшчэ высветлім, як ты руку страціў. Можа, самастрэл, сукін сын, зрабіў, а цяпер носішся са сваёй куксай?!

— Ды сціхніце вы, Іван Дзямідавіч! Людзі чуюць.

— Няхай чуюць! А ты што? Хочаш скрыць ад людзей, як бандыт хапае загрудкі старшыню сельсавета? Шчасце яго, што я забыўся на пісталет, а то стукнуў бы, падлюгу...

— І што было б?

— А мне напляваць, што было б! Але каб усялякая сволач хапала загрудкі... Ну не! Лепш у турму пайду.

— Ды невядома, хто з вас схапіў першы.

— Ну, ты гэта кінь! Прымірыцель! Ты чуў, што ён сказаў?

Пятро стараўся гаварыць спакойна, напаўголаса, трохі не шэптам, каб прымусіць і Бабкова збавіць тон, не крычаць. Гэта не адразу ўдалося. Доўга ён яшчэ «грымеў». Каб не ісці па вуліцы, дзе ў вясновы вечар было нямала людзей, Пятро завярнуў у першы неабгароджаны падворак. Ішлі напрасцяк праз агароды па свежай раллі, пакуль не выйшлі на поплаў.

Бабкоў раптам зусім сціх. У яго пайшла з носа кроў — ці то ад стомленасці, ці то ад нервовай узбуджанасці.

— Ну, во... бачыш? — прахрыпеў ён з крыўдай, як хлапчук, якому расквасілі нос.— Прымірыцель!..

Іван Дзямідавіч злосна абшморгваў з альховых кустоў маладое ліпучае лісце, прыкладваў да носа. Пятро не адразу здагадаўся, што ў старога няма нават насавой хустачкі. Прапанаваў сваю. Той узяў.

Падышлі да рэчкі. Бабкоў спусціўся да вады, каб умыцца. Пятро прысеў на беразе, на грудку. Потым лёг. І адчуў такую стомленасць, што на нейкі міг калыхнулася зямля і закружылася зорнае неба. Не ўсё неба — зоркі, тыя, што загарэліся ўжо. Нарэшце і яны сталі па сваіх месцах і пачалі весела міргаць. Пятро сумна ўсміхнуўся ім, зоркам, і заплюшчыў вочы.

Плёскала вада. Крумкалі недзе лягушкі, не вельмі яшчэ зладжана і назойліва, як бы пасля зімовай спячкі спрабавалі галасы. Яшчэ далей «драў дранку» дзяркач. Але ўсе гэтыя звыклыя гукі зямлі і ночы не парушалі вялікай цішы сусвету.

Пятро пачаў думаць аб невымернасці сусветнай прасторы, аб тым, што не толькі ён і ўсе людзі, усё чалавецтва, але нават уся планета наша — пылінка ў бездані космасу.

Ён навучыўся ў цяжкія хвіліны думаць пра абстрактныя рэчы, гэта хораша супакойвала, настройвала на гэткі — часам высокафіласофскі, часам прыземлена-гумарыстычны — лад. Але тут не атрымалася: у цэнтры сусвету, які ён хацеў уявіць, працягвалі нязрушна стаяць людзі — тыя, з якімі сустрэўся за дзень, і наперадзе гэтых людзей — чалавек, што трапіў на вочы апошні,— Рыгор Прышчэпа. Не, не

Рыгор — дзяўчынка, яе крык: «Тата! Не трэба! Татачка, родненькі!» — засланяў і запаўняў сусвет, усю галактыку.

Пятро расплюшчыў вочы. На небе можна было ўжо разгледзець цьмяны шлейф Млечнага Шляху — зорны мост. Ён прыгадаў свой мост. Падумаў: «Што мяне трымае тут? Што прывабіла? Гісторыя? Але каб вывучыць яе, зусім не трэба хадзіць з Бабковым збіраць падаткі, падпісваць на пазыку. Цяпер будуецца столькі мастоў. Я даўно мог быць на адной з гэтых будоўляў. Няхай ён не мой, але ўсё адно мост. Не зорны, не ўяўны. Сапраўдны, па якім пойдуць людзі на другі бераг. А што я тут збудую?»

Бабкоў сеў побач, заціснуўшы мокрай хустачкай нос. Можа, ад таго, што нос заціснуты, дыхаў цяжка — выдыхаў паветра астматычна, са свістам.

Не павярнуўшы галавы і зноў заплюшчыўшы вочы, Пятро спытаў:

— Што ты думаеш рабіць?

— З ім? З контрай гэтай? Заўтра ж пазваню Булатаву, ён з ім пагаворыць...

Пятро памаўчаў... Зноў «убачыў» і яго, інваліда, і дачку, вучаніцу пятага класа, «угледзеўся» ў іх больш пільна.

«Колькі ў яго яшчэ дзяцей? Запытаць заўтра ў Галі. І — на што хварэе маці?»

Жонкі Прышчэпавай ён не ведаў, і на яго глядзелі нейкія абстрактныя жаночыя вочы, сумныя, спакутаваныя. Ад позірку гэтых вачэй зрабілася страшна. Ён рыўком падняўся, голасна сказаў:

— Не ўратавалі Запечку. Пасадзім Прышчэпу. Асірацім яшчэ адну сям'ю. Мала іх, сірат?!

Дзіўна — Бабкоў не адказаў. І цяжка дыхаць перастаў. Як бы замёр. Доўга маўчаў.

— Іван Дзямідавіч!

Стары хрыпла вылаяўся:

— Пайшоў ты!.. Думаеш, у мяне сэрца няма? Яно — як вугаль, але жывое яшчэ! Не камень! Во... б'ецца і баліць... Баліць за ўсё! І за сірат! — І нечакана, без усялякага лагічнага пераходу, прапанаваў: — Хадзем нап'ёмся.

— Дзе?

— У Капыла. У гэтага гада вёдры самагонкі.

* * *

Пятро піў і... не п'янеў, ва ўсякім разе, не весялеў, як звычайна, а, наадварот, рабіўся ўсё больш пануры, злосны. Ён, як і многія другія, недалюбліваў сакратара сельсавета. Ідучы сюды, выказаў Бабкову гэтую сваю антыпатыю да чалавека, да якога яны так нечакана рашылі завітаць знянацку ў госці.

Іван Дзямідавіч адказаў:

— Думаеш, я люблю яго?

— На чорта ж мы трымаем такога ў сельсавеце?

— Я да цябе яшчэ хацеў турнуць, але ў раёне сказалі — не чапаць. Работу ён ведае. І людзей. Даваенны кадр.

Пакуль не садзіліся за стол, Пятро проста іранічна пасміхаўся з ліслівай і яўна фальшывай Халімонавай радасці з прычыны «такіх дарагіх гасцей», з яго мітуслівых завіханняў па хаце, сыканняў на жонку, на дачку: хутчэй на стол! А выпілі па першай, па другой, не па чарцы — па шклянцы, і не самагонкі, а разбаўленага спірту, і вось найшла на яго гэтая панурасць.

Раздражняла ўсё: назойлівыя запрашэнні гаспадара «пакаштаваць сальца, мядку», страў, якіх ён, Пятро, даўно не бачыў,— сала, кілбаса, яйкі, тварог, пахучы чысты хлеб у гэтую галодную вясну, калі большасць людзей не маюць бульбіны; фікусы з двух бакоў стала, што выраслі да столі, як лес,— сядзелі, як у джунглях; гара вышываных падушак на нікеляваным ложку; новыя шпалеры, якімі, відаць, зусім нядаўна абклеілі сцены гэтай чыстай палавіны хаты; фатаграфіі на сценах, мноства фатаграфій. Раздражнялі нават партрэты генералісімуса. Іх было ажно два: вялікі плакат на ўвесь прасценак паміж вокнамі і зашклёны, у дубовай рамцы, у куце — на тым месцы, дзе звычайна ў сялянскай хаце вісяць абразы.

Пятро з'еў скібку хлеба, кавалак вельмі смачнай кілбасы і... адчуў, што больш не можа есці — не лезе ў горла. І тады раздражнёнасць пачала перарастаць у нешта страшнае, чаго ён нават сам спалохаўся,— у нейкае дзікае буянства. Захацелася раптам перакуліць стол, паламаць фікусы, нават больш таго — сарваць гэты партрэт, што вісіць замест абразоў. Усялякае на яго находзіла, але такога яшчэ не было.

Халімон Капыл як бы адчуваў яго настрой і ўлашчваў: няспынна запрашаў есці, піць.

— Пятро Андрэевіч, што гэта вы грэбуеце нашым сялянскім пачастункам?

— А я што — пан?

— Ну, вы анцылягентны чалавек.

— А дачка ваша?

— І то праўда. Вырасла наша сялянская анцылягенцыя дзякуючы роднай нашай уладзе. Маруся! Паўхаджвай за сваім таварышам па рабоце.

Маруся — Марыя Халімонаўна, настаўніца іх школы, хімію і батаніку вядзе. Пераспелая дзеўка, гады на два старэйшая за Пятра. Працавітая і строгая, вучні яе баяцца, на ўроках яе — найлепшая дысцыпліна. Строгая і ва ўсіх іншых адносінах: самыя заядлыя пляткаркі не маглі сказаць, як пра другіх, што яна «круціла» з партызанамі ў акупацыю ці з нашымі афіцэрамі, калі фронт блізка стаяў. І цяпер нікога ў яе няма. Дэмабілізаваныя сяржанты «страляюць» за настаўніцамі, нават не за маладымі — за ўдовамі. Да яе ж чамусьці не заляцаецца ніхто. Непрыгожая? Не, не сказаць. Праўда, вельмі ж падобная на свайго бацьку; можа, таму для тых, хто ведае кульгавага, нехлямяжага, заўжды непаголенага Капыла, знікае, траціцца жаноцкасць яго дачкі. Бывае такое.

Іх нечаканае і позняе з'яўленне Марыя Халімонаўна сустрэла іранічнай ухмылкай. Пятро зразумеў — падумала пра яго: «Ці не кожны дзень ты, наш ідэйны сакратар, вось гэтак завяршаеш сваю грамадскую работу?» Яму было ўсё адно: «Чорт з табой, думай, што хочаш».

На загад бацькі хутчэй сабраць на стол «для дарагіх гасцей» адказала нехаця, рабіла ўсё знарок павольна — паказвала свой гонар і строгасць. Але за стол села — за гаспадыню, бо старая не села, знікла, схавалася, быццам і няма яе ў хаце.

— Праўда, Пятро Андрэевіч, што гэта вы... нейкі сёння... не ў гуморы. Давайце вып'ем за нашу настаўніцкую прафесію. Хто не ведае — думае, што яна лёгкая.

Марыя Халімонаўна, паважна ўсміхаючыся, узяла цёмную доўгую пляшку, каб наліць яму і сабе. Але бацька перапыніў яе:

— Чакай, Маруся, да гэтай чарга дойдзе. А цяпер вось гэту. Як сляза! Чысценькі... рацыфікат...

— Капыл хоча, каб мы хутчэй — «з капылоў»,— пажартаваў Пятро сур'ёзна, без усмешкі; пра гэта ён падумаў раней.

Капыл і Бабкоў зарагаталі.

Іван Дзямідавіч, выпіўшы, адразу аджыў, павесялеў, забыўся на ўсе непрыемнасці дня.

Пятро зайздросціў яму.

— Пі, Пеця! Не шкадуй. У Халімона гэтай атруты хопіць! Забыўся, пра што дамаўляліся?

— Пра што?

— «Накапыліцца». Ха-ха...

— Ну што ж... Давай «накапылімся».

Гаспадар засакатаў, запырскаў ліслівым смехам, а дачцэ яго гэта яўна не спадабалася — яна скрывіла тонкія вусны, зняважліва хмыкнула.

— За хімію, Марыя Халімонаўна. Без хіміі было б сумна жыць.

Яна глядзела на яго насцярожана, з падазронасцю — ці няма тут якога падэсця? Відаць, не адразу зразумела, што ён мае на ўвазе.

Пятро, чакаючы з узнятай шклянкай, растлумачыў:

— Чым было б павесяліць душу, каб не хімія?

— От праўдачка ваша,— сакатаў стары Капыл.

Марыя Халімонаўна ўсміхнулася, прыветліва чокнулася. Пятро залпам выпіў паўшклянкі спірту, неразбаўленага. Абпёк горла. Як сляпы, пачаў мацаць па стале конаўку з вадой. Марыя Халімонаўна сунула конаўку яму ў руку. Ён прагна выпіў ваду.

— Капустай закусвайце, капустай.— Яна шчодра наклала яму з глінянай міскі ў пажаўцелую ад часу талерку капусты.

Пятро пачаў есці, і — капуста спадабалася яму, зноў адчуўся голад. Капуста прыпраўлена цыбуляй, скрылькі цыбулі сакавітыя і надзіва салодкія. Ён паволі выбіраў іх відэльцам.

— Ды бярыце ж вы сала, кілбасу, Пятро Андрэевіч.— Марыя Халімонаўна сама, сваім відэльцам, наклала яму гару

рознай закускі. І тады яго зноў апанавала злосць. Ён баяўся падняць галаву, каб не выдаць сябе, такога свайго стану. Пачаў нехаця есці, але больш налягаў на капусту. А тут, як на тое, гаспадар пачаў скардзіцца, што Федзька Балотны, старшыня калгаса, чапляецца да яго: сядзібу перамераў, лішнія соткі знайшоў, пяць сотак нейкіх, пагражае абрэзаць.

«Які ён вам Федзька? Ён — Фёдар Іванавіч Балотны, стары, паважаны і прынцыповы чалавек!» — хацелася крыкнуць Пятру. Але сцярпеў. Хрумстаў, як конь, капусту.

— Я спіны не разгінаю, яна вось таксама. За тры кіламетры штодня на работу ходзім. Аднаго абутку таго колькі стопчаш па гразі ды па пяску. Гэта яе настаўніцкія соткі. Што ж, выходзіць — будзем абразаць нашу анцыялягенцыю?

— Разбяромся, разбяромся, скажам гэтаму Балотнаму, чорту,— лагодна бубніў Бабкоў.

Пятро зразумеў: стары хітрун ведае цану капылоўскім скаргам, але, як добры госць, гладзіць гаспадара па шэрсці.

Яна, Марыя Халімонаўна, здзекліва хмыкнула:

— Сапраўды «балотны чорт»!

Пятро паглядзеў на яе, падумаў: «Што? Не ўдалося купіць яго?»

Яна расчырванелася, вочы заблішчалі. І ўпершыню Пятро ўбачыў, што пры непрыгожым капылоўскім твары ў яе прыгожая шыя, белая-белая, пяшчотная, і грудзі — поўныя, ажно распіраюць кофтачку. І ён пачаў з п'янаватай бесцырымоннасцю глядзець на яе грудзі.

Усё больш нахабнічаў стары Капыл — не прасіў, ужо амаль патрабаваў, каб усе сталі на абарону яго, пакрыўджанага:

— Мы з табой, Іван Дзямідавіч,— улада савецкая... А гэтыя, балотныя... Ім толькі папусціся, дык яны і табе на галаву сядуць. Не давай у абіду сваёй правай рукі!.. Чуеш? І будзеш ты за мной... У мяне таксама рука ёсць...

— А як жа — не даюць! — зноў адгукнулася настаўніца.— Ячмень дзялілі — усяму актыву ёсць, а Капылам — не, і сакратару і педагогу. Яны, бач, багатыя.

«І ты пакрыўджаная?» — ужо без ранейшай раздражнёнасці, а са здзіўленнем хацелася спытаць Пятру. Не спытаў. Сам адказаў: «Але, пакрыўджаная!» — і буянства яго

раптоўна перайшло ў нейкую новую стадыю — з'явілася яшчэ больш недарэчнае і дзікае жаданне: не ламаць фікусаў, а зламаць яе, гэтую пераспелую смакоўніцу, скамячыць поўныя, тугія грудзі, нацалаваць іх да сінякоў.

Уяўленнем пра гэта цалаванне распальваў сябе. Імпульсы нейкіх біятокаў, мабыць, даходзілі да яе, бо яна запунсавелася ўся, занервавалася. Прапанавала выпіць раз, другі. Нешта прыбрала са стала, нешта прынесла. Сядзела як на іголках. Нарэшце схапіла апусцелую міску.

— Я прынясу яшчэ капусты.

— Я пасвячу. У мяне ёсць ліхтарык.

Старыя, занятыя сваёй размовай, не звярнулі ўвагі на іх. Пятро выйшаў следам за ёю і адразу за дзвярамі на ганку абняў. Строгая, правільная, недачэпа, яна выпусціла міску і пачала цалаваць яго сама. Ён расшпіліў кофтачку, дабраўся да грудзей...

Яна шаптала, задыхаючыся:

— П-пе-еця! П-пе-цечка!.. Не ц-ця-пер... Пасля. Заначуйце ў нас. Заначуйце...

Словы гэтыя яе — як удар: адразу, уміг, наступіла поўнае працверазенне. Раптам здалося, што ён цалуе брыдкую вусатую морду старога Капыла. Ён адхіснуўся, адступіў ад яе.

— Ідзі па капусту.

— Пасвяці.

— Няма ў мяне чым свяціць!

Яна нахілілася, знайшла ў цемры міску, шчасліва засмяялася і ўпадскок, як дзяўчынка, пабегла пад павець, да склепа.

Пятро вярнуўся ў хату. І з парога пачуў, як моцна захмялелы Бабкоў расказвае Капылу:

— ...дык ён, гад, мяне загрудкі... Ах ты, бандыт! Мала што...

Пятра ўсяго скаланула! Ішлі сюды — дамовіліся: пра здарэнне з Прышчэпам нікому ні слова.

«Што ж ты, стары дурань, робіш?»

— Хто цябе хапаў загрудкі? — спытаў Пятро.

— Як хто? Ён... гэты бандзюга... аднарукі...

— Ну, ты дапіўся, Іван Дзямідавіч. Поп хацеў цябе схапіць. Поп! Ды ты яго схапіў...

— Поп? — недаверліва спытаў Капыл.

— П'яны, гад, быў... у рызу. На нагах не трымаўся.

— П-оп? — здзівіўся Бабкоў, вылупіўшы вочы, але, мабыць, бліснуў прамень у яго затуманенай галаве, нешта ўспомніў, пра нешта здагадаўся, пакруціў галавой, засмяяўся: — Поп! Вот змей нястрыжаны! Але грошы — во! — Ён паляпаў па сумцы, якая ляжала на ўслоне побач.

— Пайшлі дадому! Хопіць!

— Пайшлі,— нечакана адразу згадзіўся старшыня і падняўся.

Капыл замітусіўся:

— Яшчэ па адной, Іван Дзямідавіч!.. Ай-яй, усё ж некранутае. Кілбаска, сальца... Маруся!

— Заўтра рана весткі ў раён трэба адаслаць.

— Дык гэта ж я і адашлю. Чуць развіднее — і я ўжо буду на рабоце. Хіба першы раз. Калі трэба, дык трэба. Пераспім і разам пойдзем.

Бабкоў завагаўся, яму хацелася выпіць яшчэ. Але Пятро падумаў пра Сашу, успомніў сваё шалёнае жаданне, бессаромную падатлівасць яе, гэтай... ханжы, і яму захацелася як мага хутчэй выбрацца з Капыловай хаты. Цяпер ён баяўся другога «граху»: каб не вырвалася яго антыпатыя да гаспадара, да яго дачкі... Навошта выяўляць яе? Разам працаваць... Спірт можа такога нарабіць, што сам сабе будзеш брыдкі пасля.

— А што нам скажуць жонкі? Соня табе апошнія патлы вырве.

Падзейнічала! Бабкоў баяўся свае маладое жонкі, на людзях — ціхай, маўклівай, але, відаць, бабы з характарам. Недарма Саша гаварыла пра яе: «О, гэтая Соня-ціхоня, яна яшчэ пакажа сябе».

Іван Дзямідавіч вылез з-за стала, знайшоў на падаконніку сваю шапку.

Капыл упшчуваў Шапятовіча:

— Эх, Пятро Андрэевіч! Адзін разок зазглянулі і гадзінкі не пасядзелі. А я думаў: ну, дамо дразда, бо ўсе свае, спірт маем...

Вярнулася з капустай Марыя Халімонаўна. Безумоўна, адразу не магла ўцяміць, чаму раптам госці падхапіліся,

стаяць пасярод хаты ў шапках. Сунула міску на прыпечак, сама прытулілася да печы, здзіўленая, засаромленая, нейкая адразу зблажэлая. Абраза, крыўда, магчыма, з'явіліся пазней. А тады, калі яна, баючыся глянуць Пятру ў вочы, працягвала на развітанне руку, пэўна, была ў роспачы ад таго, што ўцякае яе кароткая жаночая радасць, спадзяванне на якую так нечакана ўзнікла.

Уначы балела галава. Прачнуўшыся ад гэтага болю на світанні, Пятро праглынуў колькі парашкоў, якія знайшоў у Сашыным чамаданчыку, і запіў з вядра, нагбом. Было брыдка ў роце, паскудна на душы.

Другі раз яго разбудзіў школьны званок. Сапраўды, недзе зусім блізка званок настойліва клікаў у класы. Не дзіва, што дзяжурны бегае па ўсім парку. Майскае сонца і праз тыя некалькі цьмяных шыбін заліло пакой не толькі да болю ў вачах яркім святлом, але і цяплом, бадзёрым і радасным. Пятро адразу адчуў гэтую бадзёрасць. Галава не балела. Начны боль здаўся далёкім, як боль ад ваенных ран. Трохі быў устрывожыўся, што прапусціў урокі. Але глянуў на гадзіннік і зразумеў, што Саша знарок не разбудзіла яго, напэўна, дамовілася з дырэктарам, каб яго замянілі, пераставілі ўрокі. Разумніца! Уначы, калі адчыніла і ўбачыла п'янага,— слова не сказала.

Пятро прыгадаў учарашнія падзеі, праўда, чамусьці ў іх адваротнай паслядоўнасці — ад вечара ў Капыла да нарады ў сельсавеце. І — дзіўная з'ява! — нібы ўсё асвяцілася зусім іншым святлом — вось гэтым, майскім, вясёлым, што льецца праз шыбы. Нават выпадак з Прышчэпам не здаваўся такім сур'ёзным, палітычным, як здаўся ўчора. Цяпер гэта выглядала амаль смешным, бытавым, трагічным толькі ў нейкіх дэталях, а на самай справе камічным, як гэта часта бывае ў штодзённым сялянскім жыцці. Многія факты з іх «падпісной кампаніі» можна расказаць як анекдоты. З папом, напрыклад...

Увайшла Саша. У халаце, у марлевай касынцы. Пятру заўжды асабліва падабалася жонка ў сваім медычным убранні, вельмі ж яно пасавала ёй.

— А-а, прачнуўся мой слаўны мужанёк! П'янчужка! — Села на ложак, як каля хворага.— Мала, што нейкай ванючай гадасці насмактаўся, дык яшчэ адразу па чатыры парашкі глытаеш... Калі-небудзь атруцішся, дурань такі.

— А галава перастала... светлая, што дзень гэты.

— Добра, што аспірын.— І запатрабавала — ён не зразумеў — усур'ёз ці жартам: — Ну, а цяпер расказвай пра ўсе твае прыгоды.

У Пятра ёкнула сэрца: «Ці не сказала Капыліха ад злосці, што я, п'яны, прыставаў, лез цалавацца?»

Расказаў падрабязна ўсё, акрамя, безумоўна, гэтага — цалавання з Марыяй Халімонаўнай. Са страхам чакаў, што Саша спытае: «А што яшчэ рабіў у Капыла?»

Не. Яе ўстрывожыла другое: што п'яны Бабкоў усё-такі прагаварыўся свайму сакратару пра выпадак з Прышчэпам.

— Ох, дурні вы! Адзін стары, другі...— Які дурань ён, Пятро, Саша не сказала, загадала няласкава: — Падымайся, лежабок. Я ледзь угаварыла дырэктара, каб замест тваіх урокаў правесці гутаркі аб гігіене.

Пакуль ён галіўся, умываўся, Саша сабрала на стол. Знікла. Вярнулася праз колькі хвілін і — на вялікае здзіўленне Пятру — паставіла на стол пляшачку спірту. Следам за ёй прыйшоў Бабкоў, задаволены запрашэннем, вясёлы. З парога паведаміў Пятру, што ёсць ужо 83,2 працэнта падпіскі і што сельсавет на чацвёртым месцы ў раёне. За сталом адразу прапанаваў выпіць за Сашу, якую ён любіць, як дачку, і паважае. Ажно праслязіўся ад замілавання ці, можа, ад успамінаў пра сваю дачку.

Саша перапыніла яго, сказала з дзіўным бляскам у вачах:

— Я вас, Іван Дзямідавіч, таксама паважаю... Але я... я вас узненавіджу...— Пятро і Бабкоў устрапянуліся, аднеслі ад рота налітыя шклянкі.— І не адна я!.. Калі вы дасцё ў крыўду гэтага неразумнага балбатуна Прышчэпу. Вы ж не яго пакрыўдзіце — дзяцей. Мала яшчэ сірат?

Пятра ўразіла, што Саша сказала тыя ж словы, што і ён учора, каля рэчкі.

Бабкоў паставіў шклянку. На маршчыністым сухім твары яго выступілі фіялетавыя плямы.

— Ды што ж я, па-вашаму, Аляксандра Фёдараўна, звер, а не чалавек? Ці не ведаю, што такое гора? Ды мне цяпер няхай язык вырвуць... А калі што — я лепш сам сяду...

— Ну, усё! — зноў перапыніла яго Саша.— Вып'ем.

X

Панас Грамыка выклікаў Шапятовіча з урока. Выгляд ён меў дзіўны: здавалася, закураны твар яшчэ больш счарнеў у гэтую майскую ясную раніцу. Ва ўсякім разе, Пятро ні разу не бачыў яшчэ аптымістычна-разважлівага старшыню такім панурым. Але здзіўлення свайго не выдаў — нічога не спытаў першы. Раз прыйшоў і паклікаў — значыцца, скажа сам.

Панас не стаў гаварыць на школьным ганку — адразу пайшоў, але не ў сельсавет, а ў глыбіню парку, дзе густа зелянелі кусты чаромхі і шыпшыны, яшчэ абсыпаныя расой. Пятро закрочыў побач.

— ЧП, Андрэевіч. І сур'ёзнае.

— Якое?

— Кража.

— Сур'ёзнае, але не такое ўжо рэдкае... У цябе ціха было, а ў другіх калгасах... Што ўкралі?

— Грэчку насенную.

— Усю?

— Не. Пуды два.

— А ўстрывожаны ты на дзвесце пудоў.

— Устрывожышся, калі злодзей — сам вартаўнік, Сцяпан Бандарэнка.

— Даказана?

— Што там даказваць? Чуць развіднела — прыйшоў стары Кваша Цімох, што зямлянка на гародзе, за свірнам. Штось, кажа, старшыня, пеўні курэй пад свіран склікаюць. Толькі з седала — і адразу пад свіран. Цэлы кірмаш курыны. Мы з ім туды. Свярдзёлкам падлога прасвердлена якраз у тым месцы, дзе грэчка ляжыць. Ведаў, дзе пракруціць. Забіць забіў шчыліну, але грэчка рассыпана, і куры не паспелі сабраць. Мы са старым да вартаўніка. А ён, бязмозглы дурань, у хляве, каб дзеці не бачылі, таўчэ яе ў ступе на муку. Дзеці не бачаць, а суседзі чуюць. Ад людзей не схаваеш...

— Дык што цябе непакоіць? Выклікай участковага. Дамовіліся ж цвёрда: злодзеям — ніякай літасці.

Панас спыніўся пад тымі стогадовымі ліпамі, дзе вечарамі сядзяць закаханыя: чамусьці ўсіх цягне сюды на тайныя размовы. Паглядзеў на свайго маладога партыйнага кіраўніка, цяжка ўздыхнуў:

— Ты хіба не ведаеш?

— Што?

— Дурань гэты — брат маёй жонкі.

— Ну, знаеш! Сам ты казаў, што ў цябе ўсё сяло — то брат, то сват, то кум... А ты — камуніст, старшыня!..

— Лёгка сказаць, Андрэевіч: камуніст, старшыня... Усё гэта так. Але ты пастаў сябе на маё месца. Я, акрамя ўсяго, яшчэ і чалавек. Мне людзьмі кіраваць, але мне і з жонкай трэба будзе жыць... Аксюце, Сцяпанавай жонцы, штодня ў вочы глядзець. А ў яе пяцёра дзяцей. Ну, Вольга, Іван на свой хлеб пойдуць, хутчэй за ўсё з'едуць ад сораму. А трое малых? От натварыў, сукін сын! — Грамыка ўзяўся рукамі за галаву, апусціўся на лаўку.

Пятро нарэшце зразумеў, як сапраўды нялёгка гэтаму даволі цвёрдаму чалавеку, які рэдка калі вагаўся, прымаючы рашэнне. Здавалася дагэтуль, што Панас Астапавіч мае зайздросны талент прадугледзець усе самыя складаныя нечаканасці і павароты ў жыцці і рабоце. Што б ні здарылася, якая сітуацыя ні ўзнікла б, якія б самыя недарэчныя нездзяйсняльныя інструкцыі ні далі калгасу, сельсавету, партарганізацыі — першы знаходзіў выйсце Грамыка, рабіў прапановы, то па-сялянску простыя і мудрыя, то такія хітрыя, што і сам Булатаў, упаўнаважаны іх, неаднойчы ламаў галаву, і Анісімаў задумваўся: можна так ці не?

А вось што так можа здарыцца — пра гэта, мабыць, і не падумаў. Праўда, Пятро ўспомніў, як перад пасяўной старшыня на сходзе казаў сваім калгаснікам: «Нікому не дарую, сытаму, галоднаму... сыну роднаму, калі хто возьме бульбіну насенную. Зарубіце на носе!»

Але адно — словы сказаць, а другое зусім — у турму чалавека пасадзіць, ды яшчэ швагра. Ды і не тое, мабыць, пячэ сэрца, што швагер, а вось што дзеці астануцца галодныя. Таму і прыйшоў, каб даверліва параіцца: што рабіць?

Не, ён не просіць парады, не патрабуе катэгарычнага адказу. Гэтага патрабуюць тыя, хто хоча застрахавацца сябе на ўсякі выпадак. Грамыка не з такіх. У яго даволі рашучасці і мужнасці, каб усё ўзяць на сябе. Але яму сапраўды вельмі цяжка. Гэта той выпадак, тая сітуацыя, той момант, калі чалавеку, як паветра, патрэбна шчырае, праўдзівае слова друга, аднадумца.

Зразумеўшы ўсё гэта, Пятро адчуў, можа, упершыню, сваю надзвычайную партыйную і чалавечую адказнасць за тое, што ён парадзіць другому. А што ён можа парадзіць? У выпадку з Прышчэпам ён чамусьці ні на міг не адчуў раздваення свайго партыйнага і чалавечага сумлення. А тут? Тут яно ёсць, раздваенне. Як ён можа стаць на абарону злодзея? Але хіба Сцяпан — сапраўдны злодзей? Хіба не зразумела, што яго штурхнула на кражу? Пятра ажно ў пот ударыла: што парадзіць Панасу?

Сеў побач, таксама ўздыхнуў:

— Але, сітуацыя, чорт вазьмі...

— Ты пачуў бы, колькі голасу ў мяне ў хаце. Сказаў, што будуць судзіць. І мая, і Аксюта равуць, як каровы. Можна, канечне, замяць. Гэты стары ліс, Кваша, глянуў у хлеў і адразу — задні ход... «Я, Астапавіч, нічога не бачыў, нічога не чуў...» Перад следчымі будзе маўчаць. Ясна. Але сяло... у сяле ўжо, відаць, палавіна ведае... І як я пасля гляну людзям у вочы? Заўтра абавязкова ўкрадзе Іван, калі выйдзе сухі Сцяпан... І я мушу некага аддаць пад суд... А швагра выгарадзіў... Што мне скажуць пасля?

— Ясна — не запляскаюць у далоні,— заўважыў Пятро.

— Пайсці далей па гэтай дарозе — сам скора апынешся ў турме. І не пашкадуе ніхто.

— А хто цябе пашкадуе, калі грамадскае дабро расцягнуць?!

Панас павярнуўся, злосна бліснуў цыганскімі вачамі:

— Што ты мне падтакваеш? Сам я хіба не разумею? Ты парай, што мне сёння рабіць. Вось у гэтую хвіліну...

Пятро таксама ўзлаваўся:

— А што я, па-твойму, святы прарок? Што ў мяне — на ўсе выпадкі — гатовая парада? Але я так думаю: злодзей павінен панесці кару! Іншая размова, што мы можам падумаць — якую.

— Мы можам? Каб ад нас залежала? Я прыдумаў бы кару. Ён дзесятаму заказаў бы, унукам сваім і праўнукам... не лазіць пад калгасныя свірны... І сама Аксюта падпісалася б пад такім прысудам. І Гаша мая... Але тут такая сітуацыя, што або сюды, або туды. І калі ўжо туды, то ніякай падушкі мы не падсцелем, ніхто нас слухаць не будзе. Дадуць яму не менш пяці... Па ўказу.

Панас Грамыка ведаў жыццё і ведаў законы. Суцешыць яго гэтак жа нялёгка, як і засмуціць, расстроіць. Расстроіўся Шапятовіч. Чаму Панас прыйшоў параіцца да яго? Каб яшчэ раз пераканацца, што нічога разумнага ён, сакратар, параіць не можа? Ці каб яшчэ раз тыцнуць яго носам: глядзі, вось яно якое жыццё, якія задачкі задае, іх не рашыш чатырма дзеяннямі арыфметыкі, і «Кароткі курс» нямнога табе паможа!

Памаўчалі.

Пятро нахіліўся, падняў галінку, пачаў чарціць ёю па вільготнай утаптанай зямлі. Хутка ўбачыў, што зноў падсвядома рысуе фермы моста. І зноў пашкадаваў, што ён не будуе мастоў, а займаецца вось чым — бог ведае чым.

— Пасаджу я гэтага дурня. Але жыцця мне ў хаце не будзе. На чорта мне штодня слухаць папрокі ды слёзы? З'еду! — Панас быццам адсек.

Пятро павярнуўся, каб спытаць, куды ён з'едзе, і сказаць, што нікуды яго райком не адпусціць. Але не паспеў — Панас загаварыў зноў, зусім іншым голасам:

— Але засумаваў я, Андрэевіч, за вайну... Па дзецях. Па ёй, па дурніцы, па Гашы. І зямлю люблю.— Ён развёў рукамі навокал.— Вось такую... зялёную... Як конскі пот пахне, люблю... ралля... салідол каля трактара...

Сказаў ён гэта з такім болем, што ў Пятра таксама зашчымела сэрца. Але, любіць, моцна любіць. Таму і цяжка яму, таму можа і адважыцца на ўсё, і ніхто яго не стрымае — ні жонка, ні райком. І нельга казаць яму ў такі час слоў казённых, пустых. Можна толькі так сказаць, як ён сказаў пра сваю любоў — проста, скупа, але так прачула і шчыра. А ў Пятра не знаходзілася ні такіх слоў, ні такой прачуласці. Думкі чамусьці вярталіся да свайго — да моста. Вось даўся яму гэты мост!

Пасядзелі. І так, не дамовіўшыся ні пра што пэўнае, разышліся. Пятру здалося, што Панас пайшоў расчараваны, адчужаны, аддалены. Пятро пераджываў: вельмі даражыў дружбай і даверам гэтага чалавека.

А з трэцяга ўрока яго паклікалі зноў, на гэты раз рыжая Надзя, паштарка,— у сельсавет. Бабкоў сустрэў у агульным пакоі. Быў ён і ўзбуджаны — ажно вушы гарэлі — і неяк дзіўна ашаломлены, разгублены. Таму, відаць, і паклікаў яго, Пятра. Бабкоў, не ў прыклад Грамыку, мог прыняць самае недарэчнае рашэнне, самаўладна зрабіць глупства, але калі губляўся — тады даверліва раіўся з усімі, хто трапляў на вочы.

— Во, Пятро Андрэевіч, паглядзі, што толькі не валіцца на нашы з табой галовы! Мая, сівая, ужо адмаўляецца рашаць: што рабіць? Давай разам думаць. Калі ласка, палюбуйся... Дзіва дзіўнае! — Старшыня выканкома шырока адчыніў дзверы свайго кабінета і сам адступіў убок, быццам там, за дзвярамі, было штосьці небяспечнае. А там на лаве каля сцяны ціха і сціпла сядзела жанчына — жонка Сцяпана Бандарэнкі, Аксеня. Пятро не з усімі вяскоўцамі яшчэ пазнаёміўся, але гэтую жанчыну ведаў даўно, з першага месяца свайго цывільнага жыцця. Перш за ўсё праз дачку яе Вольгу — прыгажуню з незвычайнай біяграфіяй. Ды і сама кабета неяк вылучалася сярод сваіх равесніц — жанчын у гадах, якія ўпачатку, пакуль не пазнаёміўся бліжэй, здаваліся Пятру падобнымі адна на адну.

Аксеня ў свае сорак пяць год была маладжавая і прывабная з твару, поўная, нягледзячы на такое жыццё, павольная ў рухах і надзіва спакойная і паважная: ніколі і ні перад кім не мітусілася, не ліслівіла — каб тут хоць пажар загарэўся ці хоць сам Бог з'явіўся.

І цяпер яна сядзела гэтак жа спакойна — без разгубленасці, без страху, без жадання разжаліць каго-небудзь. Толькі разы два трывожна прыслухалася ці то да голасу за сцяной, у амбулаторыі, ці то да нечага, што адбывалася, магчыма, недзе далёка. Можа, ёй здавалася, што плача яе двухгадовы сынок?

Пятро ўбачыў каля яе ног клунак пуда на паўтара, зразумеў, што ў мяшку, і амаль дакладна здагадаўся, чаму і як гэтая жанчына апынулася тут.

Падумаў: «Гаша? Ці Панас падказаў? Няўжо ён мог пайсці на такое?» Было да болю непрыемна думаць, што такі чалавек, як Грамыка, усклаў цяжкі крыж на плечы гаротнай жанчыны, каб толькі ўратаваць брата свае жонкі.

— Расказвай яшчэ раз, Аксеня. Будзем разам думаць, што з табой рабіць.

Яна выцерла рогам хусткі вусны і пачала расказваць павольна, як бы нехаця і зусім абыякава, як пра справу чужую і даўнюю, сведкай якой яна сама была:

— Ды во... папутаў чорт дурную бабу. Зладзейкай зрабіў. Мой гэта Сцяпан... занядужалася яму... жывот схапіла, у яго ж гэта здаўна, да вайны яшчэ... Ну, и з поўначы пайшла вартаваць за яго. Мне і не хацелася. Што там, кажу, вартаваць? Пусты свіран? Ды не, кажа мой, грэчка ляжыць насенная. Праўда... Грэчку гэтую я сама чысціла... Сяджу я... Ноч. Спяць усе. Нячыстая сіла лётае. Шэпча мне: «А што ты, Аксюта, заўтра дзецям зварыш?» Праўда, у хаце хоць шаром пакаці. Ні крупінкі. Ну, і нашапталі нячысцікі. Пайшла да сябе ў двор, узяла свярдзёлак пад паветкай... Свіран жа гэты стаіць, як на палях... Ну, і вось.— Яна схілілася, дакранулася мазолістай далонню да клунка і тут жа падняла вочы, упершыню глянула на Пятра, быццам праверыла: ці паверыў ён? — А Сцяпан ды Вольга ўранні як даведаліся, адкуль гэтая грэчка,— з хаты мяне выгналі... Ніхто ў раду нашым злодзеем не быў!

Пятро слухаў і чамусьці пастунова пераконваўся: не, не Панас падказаў ёй гэта, хіба жонка яго — Гаша. Але хутчэй за ўсё, што Аксеня надумала сама. Тыповая сялянская жаночая самаахвярнасць і наіўная хітрасць: уратаваць мужа, дарма што корміць дзяцей не ён — яна. Але ён — бацька. Узяць усю віну на сябе з надзеяй на літасць суддзяў: калі і засудзяць, то не так сурова — маці пяцярых дзяцей, ды і малыя яшчэ зусім, сама прызналася, сама прынесла крадзенае ў сельсавет, пакаялася.

«Не такая ўжо недарэчная хітрасць,— падумаў Пятро.— Нейкае выйсце ўсім — і ім самім, і Панасу, і партарганізацыі...» Але ўсё адно чамусьці да болю было шкада гэтай жанчыны, якая, безумоўна, пражыла сумленнае і вельмі нялёгкае жыццё.

Пятро наблізіўся, нахіліўся, памацаў грэчку ў мяшку і ціха сказаў:

— Не веру я вам, Аксеня.

Яна трывожна ўстрапянулася, і ў вачах яе бліснуў спалох. Але сказала гэтак жа спакойна:

— А як хочаце... Суд паверыць.

Тут увайшла Саша і паклікала Пятра да сябе ў амбулаторыю.

— Чакайце, Аляксандра Фёдараўна, у нас справы важнейшыя,— сказаў Бабкоў.

— У мяне не менш важная.

— Куды званіць? Адразу ў міліцыю? Ці, можа, з райкомам параіцца? — Іван Дзямідавіч яўна спяшаўся хутчэй скончыць з гэтай непрыемнай гісторыяй.

— Пачакай.

У амбулаторыі сядзела Вольга. Не, не сядзела — ляжала тварам на стале, і плечы яе сутаргава ўздрыгвалі.

Падняла галаву, глянула чырвонымі вачамі на Пятра, усхліпваючы, задыхаючыся, замаліла:

— Пятро Андрэевіч, не судзіце маму. Яна не крала. Гэта ўсё бацька. Бесталковы! Усё жыццё мама пакутавала ад яго. А цяпер і мы... Што мы будзем рабіць без мамы? Мы ж па свеце пойдзем...

«Чым далей, тым не лягчэй,— ужо не толькі з болем, але і з раздражненнем падумаў Пятро.— Нейкі клубок заблытаны. Сапраўды, трэба быць прарокам, каб разблытаць».

— Што мне рабіць? Усе няшчасці на маю галаву. Адно кляймо на ўсё жыццё. Цяпер другое. А мы дамовіліся з Пецем, што заўтра запішамся. Згуляла, называецца, вяселле! — Вольга закрыла твар далонямі, і цела яе скруцілі страшныя сутаргі.

Саша накапала ў шклянку нейкіх лекаў, ласкава абняла яе, папрасіла:

— На, выпі. І супакойся, Оля! Нельга так. А Пеця... калі любіць... Ну, трохі пазней запішацеся...

— Я... я са-а-ма, калі маму...— Зубы яе стукалі аб шклянку.— Не пайду. Я... Я... яму свет закрыць...

— Пеця! Скажыце вы яе бацьку: сам напаскудзіў — сам няхай адказвае, а не падстаўляе жонку. Звыклі на жонках выязджаць!

Пятро крыкнуў праз сцяну:

— Іван Дзямідавіч! Нікуды не звані пакуль што! Пачакаем.

Грамыку знайшоў на гародзе, дзе калгасніцы садзілі памідоры. Той выслухаў і, гнеўна вылаяўшыся, адразу размашыста закрочыў праз гароды ў вёску.

— Я загадаў яму: прынясеш грэчку ў праўленне, пакаешся, папросіш людзей, даруюць — будзем абараняць, калі і да следчага дойдзе... А ён, гад, жонку падстаўляе. Дурная авечка, Аксюта гэтая!

Сцяпан Бандарэнка пад павеццю сек сухое ламачча: калі ў чалавека трывожна на душы, яму хочацца заняцца чымнебудзь. Убачыў іх — спалохаўся, застыў з паднятай сякерай. У яго не было і крупінкі той паважнасці і спакою, што ў жонкі. Ён увесь быў насцярожаны, як загнаны заяц, таму і з выгляду мізэрны, варты жалю: худы, ажно жоўты, рэдкія рудаватыя валасы склеіліся на лбе, барада, шчокі непаголеныя, таму здаваліся бруднымі, сарочка падраная...

— Ты што ж гэта, Залупей пракляты,— Грамыка назваў яго вулічнай мянушкай, мацюкнуўся.— На Аксюту рашыў зваліць? Колькі разоў валіў на яе свае грахі?

— Не я!.. Сама... Яна крала! Я не краў! Няхай сама... У мяне жывот балеў!..— Сцяпан амаль істэрычна закрычаў.

— Гадзіну назад ты маўчаў, як г... у рот набраўшы. А цяпер ты высветліў, хто краў? Я табе вылечу твой жывот!

Вочы ў Панаса ўміг сталі страшныя, быццам зацягнула іх крывавымі бельмамі, і ён, як сляпы, са сціснутымі кулакамі пасунуўся да Сцяпана. Той адступіў на крок і вышэй узняў сякеру, пагрозліва загарадзіўся ёй.

Пятро не на жарт спалохаўся і гатовы быў кінуцца, каб стрымаць старшыню. Да раптам Сцяпан шыбануў сякеру ўбок, тэатральна разарваў на жываце сарочку, завішчаў:

— На, бі! Бі! Забі! Вам, парцейцам, усё можна!

Грамыка, сунуўшы рукі ў кішэні штаноў — схаваў далей ад граху, крутнуў убок — на выхад з-пад паветкі. Глуха сказаў:

— Запомні, Сцяпан: пасадзяць Аксюту — я з цябе трыбуху выпушчу. Не пагляджу, што ты швагер мой. Зараз жа ідзі і зрабі так, як я сказаў. Пакуль не позна.

І ўсё роўна Аксеня ўзяла віну на сябе.

XI

Час, калі ўсё пасеяна, але яшчэ нічога не вырасла, акрамя шчаўя на лузе,— самы цяжкі для вёскі нават у мірныя добрыя гады. А што казаць пра тую першую пасляваенную вясну! Аднак грэла сонца, зелянела зямля — і смяяліся дзеці, штовечар калыхалі наваколле песні. Сам вялікі аптыміст, Шапятовіч часам здзіўляўся працавітасці і бадзёрасці паўгалодных людзей. Толькі вучні часам наганялі смутак: праз кожныя тры— пяць мінут паднімалася рука, і то збянтэжаны, сарамлівы дзявочы голас, то знарокава грубаваты хлапечы прасіў: «Пятро Андрэевіч, дазвольце выйсці».

«Ад шчаўя»,— растлумачыла Саша і пагутарыла з настаўнікамі — каб разумелі і былі ўважлівыя.

Нялёгка ім жылося, Пятру і Сашы, але... шчасліва: гэта былі дні найбольшай згоды і прыгожых, па-юначы наіўных праяў іх узаемнай закаханасці. А хіба гэта не найвялікшае шчасце? Жыццё, праца, каханне і поўная адсутнасць думак пра няшчасце, небяспеку. Ніхто з іх і не падумаў нават, што і ў мірны час можа напаткаць бяда.

Ленка, дачка іх, гуляючы на лузе з дзецьмі, наелася нейкіх салодкіх карэнняў, і ёй там жа стала блага: атруцілася. Саша была на візітах у суседняй вёсцы. Панас Грамыка прывёз яе ледзь жывую ад страху за дачку. Самыя жудасныя ўяўленні палілі галаву, пакуль яны ехалі. Ленку ўратавалі, хоць дні тры праляжала ў ложку. Саша гэтыя тры ночы не звяла павек, у яе калаціліся рукі і пачаўся нервовы цік. Калі ж малая паднялася, маці баялася адвесці ад яе вочы — пакінуць без нагляду. А трэба ж працаваць. І Саша мусіла перанесці візіты на вечар, каб з дачкой мог астацца бацька. Але галоўнае — падмацаваць дзіця пасля хваробы, карміць так, каб ёй не хацелася есці нейкія карэнні. А чым? Нават за грошы не было дзе купіць, не было ў каго пазычыць. Кланяцца такім, як Капыл ці Лісцік? О, як гэта цяжка!

— Пайду дадому, да Полі. Усё-такі як свайго няма — пазычыць,— сказала Саша, калі зноў яны дажыліся да таго, што ў хаце не асталося ні бульбіны, ні крупіны.

Да бацькоўскай вёскі кіламетраў сорак, па глухой дарозе, цераз балота і лесам. І Пятру стала страшна пускаць яе ў

такую далеч. Дзіўна. Былі вакол ворагі, і яна, партызанка, ішла на сувязь у Гомель, у далёкія разведкі, а ён, паранены, аставаўся ў шпіталі і, здаецца, не баяўся за яе. Праўда, тады ім — яму і малой — за няньку была Марыя Сяргееўна, і Ленка казала «папа» ёй, а не яму, хоць ніхто не мог устанавіць, было гэта «папа» ці «баба», і паміж партызанамі вяліся цэлыя дыскусіі на гэты конт.

Не, тады ён таксама баяўся за Сашу, але не так, не такая была тая боязь. Гэта ўвогуле цяжка растлумачыць: тады і сам ён хадзіў праз нямецкія і паліцэйскія гарнізоны і не адчуваў асаблівага страху, а цяпер ідзе часам позна са сходу з Панізоўя і палахліва азіраецца на кусты каля рэчкі. Сорамна прызнацца.

— Не трэба табе хадзіць, Сашок. Лепш я...

— Што ж ты пойдзеш? Што ты скажаш? Я ж ведаю: нічога ты не скажаш, як мы тут... Ну, пачастуюць цябе, дадуць нешта на гасцінец... Ды каб не Ленка, хіба я пайшла б! Ты ж ведаеш: мне нават у Полі нялёгка прасіць... Ды і не лішняе ў іх там.

Выходзіла яна ў суботу, калі ў Пятра кончыліся ўрокі, з тым, каб вярнуцца назаўтра, у нядзелю. Выйсці было нялёгка. Пакуль раздабыла ім харчу на два дні жыцця, нагатавала. І хацела нічога не браць сабе на дарогу, каб ім больш асталося. Пятро мусіў пасварыцца. А потым па сто разоў паўтарыла наказы Ленцы і яму:

— Лянок, да рэчкі — ні-ні. Ні з кім. Ні з Галькай, ні з Танькай. Не пойдзеш?

— Не.

— Будзеш увесь час з татам. Разам хадзіце, разам гуляйце...

— У «клёка»?

— У што хочаце. Толькі разам. Будзеш слухаць тату? Будзеш усё з'ядаць, што ён скажа?

Гэта не было праблемай, ела яна цяпер, калі ежы не хапала, добра, з апетытам.

— Не толькі з'ядаць, а нікуды-нікуды без яго... ні ў парк, ні на луг, ні ў школу...

— Да цёткі Гашы хачу.

— О Божа! Немагчыма пералічыць усяго, куды табе нельга. І да цёткі Гашы можна толькі з татам. А лепш вы не хадзіце. Няёмка.— Гэта ўжо да Пятра: — Пецяі Ні на мінуту не спускай з яе вока. А то яна абяцае і тут жа забывае…

— Забываю не!

— О «не» маё мілае! Дай я пабусяю цябе яшчэ разок. Будзь разумненькая, слаўная, і я прынясу табе ад цёці Полі ўсяго-ўсяго смачнага-смачнага.

— І сыру?

— І сыру, і яек, і мёду. Пайду да дзядзькі Пімена і папрашу хоць чарачку мёду.

— Ведаю. Гэта што пчолкі прыносяць.

— Усё ты ведаеш з кніжак ды казак. Пеця! У сельсавеце не сядзі. А то будзеш дзяўчатам расказваць міфы свае… і забудзеш на дзіця.

— Ну, так ужо я расказваю!

— Увогуле ты любіш пакрасавацца перад бабамі. Ёсць у цябе такі грэх. Спачатку гэта мяне нават абражала.

— Табе здавалася бог ведае што. Чаго мне красавацца перад імі? Патрэбны яны мне!

— Ты — слаўны. Цяпер я веру табе. Вядзіце сябе тут добра. Не бойцеся за мяне. Хіба першы раз! Я заўтра пастараюся раней выйсці, каб раней прыйсці. У мяне ўсё-такі клунак будзе, і, думаю, нялёгкі.

— Не вельмі нагружайся. Не блізкі свет. Мы будзем цябе сустракаць. У Панізоўі. Добра?

— Далёка не заходзьце. А то потым яе прыйдзецца несці. Стоміцца наша маленькая.

— Я маленькая не. Я вялікая!

— Вялікая, вялікая. Ох, гэта мама! Не разумее, дзе малое, дзе вялікае.

— Для мяне вы абое малыя. Іду, а душа не на месцы.

— А як жа ў партызанах? Хутка мы прызвычаіліся да мірнага жыцця. Да спакойнага. Каб заўсёды ўсе разам…

— Пэўна, таму, што гэта — нармальны стан чалавека, яго шчасце. Не хачу я больш у партызаны! Не! Няхай будуць любыя цяжкасці — абы жыць вось так, разам. Але ж ад вас не адарвешся. Пайду. Дарога і праўда няблізкая…

Упершыню, за паўгода, як вярнуўся з арміі, Пятро аддаў дачцэ ўвесь дзень. І ўпершыню адчуў, як гэта хораша — гуляць з дзіцем! Адключаешся ад усіх іншых сур'ёзных спраў і клопатаў. Быццам сам вяртаешся ў маленства, і цябе пачынае радаваць тое, чаго звычайна не прыкмячаеш, праходзіш міма,— божая кароўка, жоўты матыль, зялёны жук, кветка дзьмухаўца, смелы дзяцел, што заляцеў у парк і весела дзяўбе старую ліпу, пазірае ўніз і гарэзліва кідае амаль на галовы трэскі. Ленка пачынае расказваць пра нейкую «дымную птушку», якую яна з Танькай і Мішкам бачыла не то ўчора, не то немаведама калі, і птушка гэтая, упачатку, пакуль не распалілася дзіцячая фантазія,— жаўна, далей ператвараецца ў казачных не то жар-птушку, не то арла, які хацеў украсці Мішку і панесці далёка-далёка. І ён слухае гэтае няўмелае яшчэ фантазіраванне з захапленнем і замілаваннем. І яму хочацца, каб даччын галасок, як срэбны званочак, не сціхаў ні на хвіліну. Калі ён заставаўся з Ленкай дома, у змрочным пакоі, і быў заняты работай — гісторыяй, спыткамі, канспектамі,— бясконцыя пытанні яе часам раздражнялі. А вось аддаўся ёй цалкам — і ўсё пачало радаваць, нават непаслухмянасць яе. Нямала з ёй клопату, але ўсё адно адпачываеш, бо сапраўдны адпачынак у чалавека тады, калі ёсць радасць. Калі вячэралі, разбілі гладыш з сыраквашай, якую Саша купіла ім,— галоўны іх харчовы запас. Дзе коратка, там і рвецца. І смешна і сумна. Але асабліва кранула, што «трагедыю» гэтую зразумела пяцігадовае дзіця і засмуткавала, нават заплакала.

— Дзе мамка?

— Нічога, гладыш разбіўся на шчасце, і мамка заўтра прыляціць, як пчолка, з багатым узяткам.

А раніцою — як болевы прыступ — трывога за Сашу, нечаканая, незразумелая. Чаму? Што здарылася? Жанчына пайшла ў госці ў роднае сяло. Але так казаў розум, а сэрца... з сэрцам нельга зладзіць.

Каб хоць Ленка была такая вясёлая, звонкая, як учора, а то таксама суцішылася, засумавала, раз-пораз пытала, калі прыйдзе мамка. Знікла радасць, пабляклі фарбы вясны. Пятро ледзь дачакаўся другой палавіны дня, калі па часе можна было ісці сустракаць Сашу.

Ішлі доўга, павольна. Сядзелі на дарозе, чакалі. Сонца даўно схілілася з поўдня, наступаў адвячорак. А Саша не ішла. І трывога расла, як снежны ком у гарах. Неспакой, мабыць, перадаўся і малой — яна пачала плакаць. О, як гэта пакутліва, калі на душы так трывожна, а тут яшчэ пачынае плакаць галоднае, зморанае на сонцы дзіця!

Дайшоўшы да Панізоўя, Пятро з неймавернай цяжкасцю ўмаліў Ленку астацца ў настаўніцы іх школы, а сам ужо амаль бягом кінуўся далей па дарозе, па якой павінна вярнуцца жонка.

Выбегшы з сасонніку, убачыў у полі, на пустой дарозе адзінокую постаць. Здалёк пазнаў — яна. Адразу адлягло ад сэрца. Нарэшце! Спыніўся, выцер пот. Але чаму Саша ідзе так павольна і як бы хістаецца? Так змарылася, гаротная. Хутчэй памагчы, забраць клунак!

Пабег — і за якія пяць крокаў спыніўся, уражаны і спалоханы: Саша была без клунка і бледная-бледная. Думкі, адна страшнейшая за другую, бліснулі ў галаве.

— Што з табой? Цябе ж пазнаць цяжка.

Саша сумна ўсміхнулася, і гэтая, хоць і дзіўная, усмешка трохі супакоіла. Але здалося, што яна хоча сесці на траву. Ён падбег, падтрымаў. Яна прыпала тварам да пляча, горача дыхала ў шыю.

— Што з табой?

— Захварэла.

— У дарозе? Што ў цябе баліць?

— Нічога.

— Заўсёды ты з загадкамі.

Яна доўга не адказвала, потым прашаптала ціха-ціха, быццам баялася, што хтосьці чужы падслухае тут, у чыстым полі:

— Не будзе ў нас дзіцяці...

Пятро адхіснуўся.

— Ты-ы?..

Яна на міг зачырванелася.

— Дурны! Што ты падумаў? Само. Ад недаядання, відаць. Ад стомленасці. Клунак цяжкі. Гэта цяпер так часта ў жанчын... Я ведаю. Мне не трэба было ісці. Сама вінаватая. Сядзем. Я паляжу трохі.

— Табе блага?

— Галава кружыцца.

Пятро асцярожна памог ёй легчы на траву. Спалоханы, разгублены, ён не ведаў, чым дапамагчы яшчэ.

— Што нам рабіць?

— Ідзі папрасі ў Балотнага каня. Я схавала ў лесе клунак. Трэба забраць. Цяпер тым больш нам трэба ўсё, што сабрала Поля. Пакуль я ачуняю... З кім Ленка?..

XII

Учора Пятро пасмяяўся з Сашынага страху, які яна выказала, калі прыйшла гэтая павестка.

— Ну і зайчыха ты стала, а яшчэ — партызанка. Мала чаго можа выклікаць пастаянны ўпаўнаважаны па сельсавету!

— Упаўнаважаныя так не выклікаюць. Я не за сябе баюся. За людзей. Гэта — з-за Прышчэпы.

Нагадала пра ўжо амаль забыты выпадак з інвалідам — і ў Пятра таксама з'явілася трывога. Але ён нічым не выдаў яе — смяяўся, жартаваў. Увечары, праўда, між іншым, запытаў у Бабкова: яго ў раён не выклікаюць? Не. Гэта зусім заспакоіла.

Але калі сёння раніцою, праводзячы яго, Саша шэптам папрасіла:

— Я адно прашу цябе: будзь разумны і... асцярожны...— і ў яе шырокіх вачах-азёрах, вельмі выразных на паблянелым твары, калыхнуліся цені ўсё таго ж страху, ён, Пятро, таксама ўпершыню адчуў незразумелы страх і трошкі ўзлаваўся і на жонку, і на самога сябе.

— Ты ўжо гатова сухары мне сушыць. Смешна, далібог. Чаго нам з табой баяцца цяпер? Нас цяпер да самай смерці ніхто не мае права ўпікнуць. Ні ў чым. Мы адваявалі як трэба і працуем — дай бог кожнаму.

Можа, Саша зразумела, што і ў яго трывога на сэрцы, бо тут жа заспакоіла:

— Не звяртай увагі на мяне. Відаць, ад хваробы я стала такая... Трошкі, можа, ад таго, што чамусьці не люблю гэтага чалавека.

— У кожнага — свае абавязкі. Ты лепш не тупай. Навошта ты паднялася? Паляжы яшчэ.

— Я паляжу...

Пятро ішоў міма зялёных пералескаў, міма палеткаў першых усходаў ярыны. Свяціла сонца. Ласкава дыхаў ужо па-летняму цёплы вецярок. Звінелі ў небе жаваранкі...

Пятро любіў гэтую дарогу — ад вёскі да райцэнтра. Тыдзень назад яго выклікалі на бюро райкома, і ён, хоць і ведаў, што могуць добра «прапясочыць» за адставанне «Асветніка» з сяўбой, ішоў дзесяць кіламетраў і... спяваў: так хораша і радасна было ад адчування міру, цішыні, ад сузірання ўсходаў, што дадуць людзям хлеб.

А цяпер ішоў і быццам нёс цяжкую ношку — як той мяшок бульбы — Сашынага страху. Але ці толькі Сашынага? Самому сабе ён не мог прызнацца, што нечага баіцца. Чаго яму баяцца? Смешна. Булатаў, безумоўна, чалавек загадкавы, з дзівацтвамі. Ён можа выклікаць вельмі неспадзявана з-за нейкай недарэчнай дробязі. Ёсць у яго такая рыса. Часам гаворыць з людзьмі, як дарослы з малымі,— гэта смешна, зрэдку, як суддзя з падсуднымі,— тады слухаць яго непрыемна. Але ўвогуле чалавек як чалавек, член партыі, як і ён, Пятро. Разам працуюць. Разы два разам абедалі, нават выпілі, адзін раз, здаецца, у Балотнага, другі — у адпускніка — афіцэра, які прыехаў праведаць маці. Там, у гасцях, Булатаў паказаў сябе сімпатычным і вясёлым чалавекам.

Тры дні назад бачыліся. Гутарылі. Але чаму ён нічога не сказаў пра гэты выклік? Зноў б'е на нечаканасць? «Шапятовіч, у вас прыёмнік ёсць?» «Грамыка, здайце пісталет!»

Пра што ён з такой жа нечаканасцю спытае сёння? Няўжо сапраўды стаў вядомы той неразумны, у гарачцы, выкрык балбатуна Прышчэпы?

Пятро пашкадаваў, што не схадзіў учора адвячоркам у Панізоўе і не пагаварыў з гэтым няўрымслівым інвалідам. Але ж, па сутнасці, сапраўды нічога не здарылася. Камічны інцыдэнт: двое аднарукіх схапілі адзін аднаго загрудкі. А цяпер сустракаюцца і вітаюцца, жартуюць. Дык каму патрэбна ствараць з гэтага «дело»?

«Навошта я ўвесь час думаю пра гэта? Толькі таму, што Саша сказала? Ты сапраўды, мая любая жонка, зрабілася падазронай. У нас з Булатавым, можа, была тысяча ўсялякіх іншых спраў».

Пятро мог бы сябе супакоіць, каб не прыгадвалася другое: Андрэй Запечка і... размова з Лялькевічам, глыбокая, да смутку і болю, заклапочанасць сакратара райкома тым, што выходзяць булатавы з-пад партыйнага кантролю.

Яшчэ на паўдарозе з'явілася такая думка: «А можа, наведацца раней у райком, да Уладзіміра Іванавіча? Расказаць яму».

Але, разважыўшы, Пятро адмовіўся ад такога намеру. «Няёмка. Што ён падумае? Баюся зайсці да свайго ўпаўнаважанага, да члена бюро райкома. Адразу лезу ў райком — застрахавацца, нібы ў мяне сумленне не чыстае».

І ён не пайшоў бы ў райком, каб на станцыі не ўбачыў Прышчэпу. Рыгор стаяў каля гандлярак, што сядзелі, як наседкі, пад старымі ліпамі, і закусваў бульбяным піражком з фасоляй. Мабыць, ужо глынуў самагонкі, што тут жа ўпотай прадавалася. Пятра сустрэў насмешліва. Спытаў весела:

— Як жывём, сакратар?

— Няблага.

— Вы не з-за мяне тут?

— Не,— невядома, чаму Пятро не прызнаўся.

— А-а... значыцца, тутака свае дзялы ёсць. Ну, то тады тупай, тупай — закручвай свае дзялы.

Варта было з ім пагутарыць па шчырасці. Пятро не здолеў, не адважыўся. Цяпер ужо сапраўды яго апанаваў страх. Не за сябе. Саша і тут як у ваду глядзела. За яго — за гэтага задзіру, крыкуна, мацюжніка, але ў недалёкім мінулым — баявога армейскага разведчыка. Не, няпраўда: і за сябе быў той страх. А таму, адышоўшы ад станцыі, ён рашыў: спачатку пойдзе ў райком, да Лялькевіча. Параіцца. Той усё зразумее. Такі чалавек не можа не зразумець. Баяўся толькі аднаго — што Уладзіміра Іванавіча не будзе на месцы. А таму, калі сакратарка адказала, што Лялькевіч у сябе, Пятро радасна ўздыхнуў і выцер рукавом гімнасцёркі пот: здавалася, вялікі цяжар, які ён нёс ад вёскі, зваліўся з плеч. І з сэрца.

* * *

Праз нейкія паўгадзіны Лялькевіч імкліва ўвайшоў у кабінет першага сакратара райкома Анісімава. Яшчэ ад дзвярэй загаварыў з абурэннем:

— Анісім Пятровіч! Што гэта ў нас робіцца? Хто ў нас кіруе раёнам — райком, мы з табой, выбраныя камуністамі, зацверджаныя Цэнтральным Камітэтам, ці Булатаў?

— А што такое?

— Новая справа фабрыкуецца. На інваліда з Панізоўя, які ў часе падпіскі на пазыку не стрымаў язык... І — адчуваю — на Шапятовіча, які быў пры гэтым... Той жа метад, пра які мы з табой гаварылі. Два дні назад Булатаў быў у іх і слова не сказаў. А на сёння выклікае, глядзі, якой павесткай. Гэта ж чорт ведае што такое! Выклікае камуніста, сакратара партарганізацыі, а райком нічога не ведае. Ты скажы, адкуль у яго такая падазронасць да людзей, якія прайшлі вайну, фронт, партызанілі, параненыя, скалечаныя? Ну, не! Шапятовіча я яму не дам з'есці! Дрэнна ён ведае нашага брата, партызана, Булатаў гэты!

Лялькевіч кульгаў па прасторным кабінеце. Ад узрушанасці, абурэння яго як бы ліхаманіла.

Анісімаў сядзеў у сваім рабочым крэсле, здавалася, зусім спакойны, нават абыякавы. Але калючыя вочы, суровага позірку якіх шмат хто ў раёне баяўся, пільна сачылі за кожным рухам Лялькевіча.

Яны часта сутыкаліся так, што, як казаў Лялькевіч, «іскры ляцелі». Але пад настрой Анісімаў неаднойчы прызнаваўся: «Люблю я цябе, чорта, за дзве твае якасці: адукаванасць і смеласць».

Цяпер ён таксама залюбаваўся сваім другам, яго палымянасцю ў абароне, безумоўна ж — без доказаў ясна,— сумленных людзей. Але было не да выяўлення добрых пачуццяў — невясёлыя думкі апанавалі пасля таго, што сказаў Лялькевіч.

— Пасадзіць ён нас з табой, гэты тып.

Лялькевіч спыніўся пасярод кабінета ўражаны. Пастаяў, анямелы, потым пацвердзіў:

— Пасадзіць! — і закрочыў да першага сакратара, нахіліўся над ім.— Пасадзіць... калі мы будзем маўчаць...

калі не паставім яго на месца, не возьмем пад кантроль. Калі яму ўсё будзе сыходзіць... Сышло з інвалідам Запечкам, хоць усе мы разумелі, што гэта ліпа. Людзі на бюро, калі ён дакладваў, вачэй не паднімалі — сорамна было. Сышло з дырэктарам школы Гаевым — ён дабіраецца да сакратара партарганізацыі. Чаму ж не дабрацца да сакратара райкома? Промахі ў нас з табой можна знайсці, калі глядзець, як Булатаў. І вытлумачаць іх... як ён...

Анісімаў, моўчкі слухаючы, дастаў з шуфляды стала папяросы, прыпаліў, зрабіў дзве-тры глыбокія зацяжкі і тут жа скамячыў папяроску, затаптаў у шкляную попельніцу.

— Баішся, Анісім Пятровіч? У атаку полк падымаў — не баяўся? Я з двума разведчыкамі эшалон з жывой сілай падарваў — не баяўся. Дзесяць разоў у Гомель на сувязь з падпольшчыкамі ездзіў... А тут, значыцца, спалохаліся Булатава? Ды я перастану паважаць сам сябе! І цябе!

Рука Анісімава пацягнулася да тэлефоннага апарата, што вісеў на сцяне, за крэслам, але дацягнулася толькі да шнура ад трубкі і застыла на ім.

Лялькевіч адступіў, чакаючы.

Анісімаў адхапіў руку ад тэлефона, сашчапіў пальцы так, што трэснулі суставы, пацёр далоняй аб далоню. І тут жа падняўся, рэзка крутнуў ручку апарата.

— Булатава! Булатаў? Захапіце справу на Шапятовіча і з'явіцеся да мяне! Якую? Якая ў вас ёсць! Ясна? Выконвайце! — і кінуў трубку на рычаг.

Лялькевіч добра ведаў нораў Анісімава і, употай усміхнуўшыся, адышоў да акна, пачаў глядзець на вуліцу. Анісімаў зноў запаліў папяросу і курыў прагна, глытаючы дым.

Мінут праз пяць Лялькевіч убачыў, як з брамы дома насупраць (дом стаяў у глыбіні двара, за парканам, вокны яго былі закрыты высокімі кустамі бэзу і шыпшыны) выйшаў Булатаў. Уладзімір Іванавіч не без зларадаснасці падумаў: «Бяжыш? З такімі, як ты, відаць, толькі і трэба так: «Ясна? Выконвайце!» Стары ваяка Анісімаў гэта разумее».

Ён вярнуўся да стала, стаў збоку. Анісімаў глянуў на яго з запытаннем, але пачуўшы крокі ў прыёмнай, зразумеў, і твар яго зноў наліўся крывёю, натапырыўся вожык валасоў, самі па сабе сашчапіліся пальцы рук.

Булатаў увайшоў, не пастукаўшы, не спытаўшы дазволу, размашыста адчыніўшы дзверы, каб паказаць, што ён роўны тут. Але выгляд сакратара — той, які яны, члены бюро, называлі паміж сабой «перад бураю», асадзіў яго, нават спалохаў. Уласна кажучы, спалохаўся ён ужо раней — пасля такога нечаканага званка. Як усялякі, хто не мае веры ў высокія ідэалы і дбае толькі пра сваю кар'еру, Булатаў быў баязлівец. Ён падумаў: данесці ў райком мог толькі нехта з яго работнікаў, не інакш. Значыцца, хтосьці сочыць і за ім. І дакладвае. І, безумоўна, не толькі райкому. Невядома, што там, угары, думаюць пра яго.

Ён спытаў амаль ліслівa:

— Чаму такая паспешлівасць, Анісім Пятровіч?

— Вы статут партыі, Булатаў, ведаеце? — ціха спытаў Анісімаў і, не атрымаўшы адказу, павысіў голас: — Партыя для цябе існуе?

— Не разумею...

— Яно і відаць, што не разумееш. Заводзіш дзела на сакратара партарганізацыі, а райком...

— Я лічыў, што пакуль яно не закончана...

Анісімаў працягнуў руку. Булатаў паслужліва разгарнуў бледна-жоўтую мяккую папку і паклаў перад сакратаром. Паперак ужо набралася нямала, і ўсе яны былі акуратна падшыты.

Лялькевіч наблізіўся да першага сакратара, стаў за яго крэслам, пачаў чытаць разам з ім. І на першай жа паперцы не вытрымаў — абурыўся:

— Капыл? Той самы? Анісім Пятровіч! Звярні ўвагу. Даносы. Капыла. Таго, помніш? Ну, на якога было калектыўнае пісьмо калгаснікаў, што гэты тып выдаў немцам партызана. Памятаю, Булатаў, я перадаў вам гэтае пісьмо, каб вы расследавалі. І вы расследавалі! Зрабілі яго сваім агентам. Каб ён сачыў за камуністамі, паклёпнічаў на людзей, якія пралівалі кроў за савецкую ўладу, калі ён лізаў фашыстам... Як гэта называецца, капітан Булатаў!

Булатаў стаяў ужо збялелы, амаль навыцяжку.

Лялькевіч астматычна задыхаўся ад абурэння: стрымліваючы сябе, каб не крычаць, ён выдыхаў словы надрыўным шэптам:

— Якую палітычную ацэнку гэтаму можна даць? Анісім Пятровіч!

Анісімаў не адказваў, чытаў моўчкі, і толькі ўсё больш і больш барвавелі яго шыя, вушы, твар і больш шорсткім і калючым рабіўся вожык валасоў.

— Ну, а тут? Анісім Пятровіч! Паглядзіце, пра што даносіць гэты халуй. «Замест таго каб расказаць людзям пра таго, хто каваў нашу вялікую перамогу — фармуліровачкі! — Шапятовіч расказвае... пра багоў». Гэта ж смеху варта. Шапятовіч вывучае гісторыю, захапіўся міфалогіяй. І расказвае міфы. Булатаў! Вы Сталіна чытаеце?

— Не разумею.

— Яно і відаць,— паўтарыў Лялькевіч словы Анісімава.— Пра Антэя вы чыталі? Пасаромеліся б падшываць такі данос! Божа мой!

Анісімаў моўчкі, без адзінага слова, дачытаў да канца заключэнне, складзенае не вельмі пісьменна. Потым адкінуўся на спінку крэсла, сашчапіў пальцы, са скрыпам пацёр далонямі, заплюшчыў вочы, як ад моцнага прыступіўшага болю. Сказаў шэптам, але такім, што Лялькевіч спалохаўся: аднойчы пасля вось такога шэпту ў Анісіма Пятровіча здарыўся сардэчны прыпадак:

— Булатаў... за што вас... панізілі ў званні і запісалі вымову? Я вам напомню: за перавышэнне ўлады і... за трусасць. Дык я вам скажу, Булатаў: пакуль я тут сяджу, вы не зробіце кар'еры на падобных правакацыях... Не, Булатаў, не зробіце... Кажу вам праўду. Падумайце, пакуль вы ў радах партыі. Вось так, Булатаў. А цяпер я вас не затрымліваю... Можаце ісці.

Булатаў дрыжачай рукой пацягнуўся за папкай. Анісімаў рэзка адштурхнуўся ад спінкі крэсла, расшчапіў пальцы, паклаў рукі на паперы.

— Не, гэта няхай застаецца ў мяне. У маім сейфе. Больш надзейна, ведаеце. Каб не было спакусы вам, Булатаў. Прашу,— і паказаў вачамі на дзверы.

Капітан нейкі момант вагаўся, як бы жадаючы нешта сказаць і не знаходзячы патрэбных слоў, потым павярнуўся па-вайсковаму, шчоўкнуўшы абцасамі, і закрочыў, высока выкідваючы ногі, але дзверы за сабой зачыніў асцярожна, без груку.

Анісімаў усё тым жа шэптам, быццам баючыся, што звычайны голас можа нешта разбурыць у ім самім ці навокал, папрасіў Лялькевіча:

— Накапай ты мне валяр'яначкі.

Уладзімір Іванавіч ведаў, што аптэчка стаіць на падаконніку, за шторай. Наліў у шклянку вады, з піпеткі капнуў дваццаць кропель бурштынавага зелля.

Анісімаў выпіў, глыбока ўздыхнуў, крактануў і тады сказаў натуральным голасам:

— Сукін сын! Трапіў бы ён мне на фронце! — і з дакорам самому сабе, але не без задавальнення, паківаў галавой.— Чуць не сарваўся. Бачыў, як я трымаў нервы. Во,— і сціснуў кулакі.

— Дзякую, Анісім Пятровіч. Такая размова даўно наспела. Але трэба давесці да канца — напісаць у абком, у ЦК.

— Не люблю я такіх пісем. Але ў даным выпадку трэба, а то ад гэтага тыпа ўсяго можна чакаць. Сёння ж напішы.

Анісімаў падняўся з крэсла і ўжо зусім бадзёра і весела гукнуў:

— Дзе ён, гэты твой Шапятовіч? Тут? Кліч яго. Пагаворым.

Лялькевіч адчыніў дзверы, папрасіў сакратарку:

— Валя, паклічце з майго кабінета Шапятовіча.

Пятро, змучаны працяглым сядзеннем у пустым кабінеце, невясёлымі думкамі, увайшоў нясмела, разгублены. Спыніўся каля дзвярэй.

Анісімаў загудзеў:

— Ты што гэта — як мокрая курыца? Праходзь, сядай. Раскажы нам з Лялькевічам пра... багоў.

Пятро зусім сумеўся:

— Пра якіх багоў?

— Ну як жа! Тут адзін напісаў, што ты замест агітацыі і прапаганды партыйнай пра багоў расказваеш. А праўда. Сяўба ў калгасах бязбожна зацягваецца, а сакратар партарганізацыі бабам міфы расказвае. Тут ёсць над чым задумацца... Слухай, а чаго гэта ты публічна расплакаўся над лёсам дзяцей Нізаўца? Мала ў цябе сірат вайны, удоў?

— Дзеці ёсць дзеці, Анісім Пятровіч. І яны не адказваюць за бацькоў,— за знешняй суровасцю слоў сакратара Пятро адчуў добры гумар, бацькоўскую ласкавасць і схава-

нае ўхваленне яго паводзін, а таму адразу акрыяў, пасмялеў і адказаў упэўнена, без той прыгнятальнай скаванасці, якая была ў першы міг і якую ён неаднойчы адчуваў раней перад Анісімавым.

— Ты мне прапісных ісцін не паўтарай.

— Дачка Нізаўца траціла на ўроках прытомнасць. А я сам бацька і педагог...

Сакратар наблізіўся, зазірнуў Пятру ў вочы, паківаў галавой:

— Цёрлі цябе, Шапятовіч, і на фронце, і ў партызанах і ніяк не прыцёрлі...

— Да чаго?

— Ідэаліст ты. А па твайму становішчу трэба быць рэалістам. Што ў вас было з інвалідам гэтым?..

— З Прышчэпам,— падказаў Лялькевіч.

— Нічога асаблівага. Чалавек быў не ў настроі, а мы з Бабковым прысталі да яго з падпіскай. Ён адмаўляўся. Бабкоў пагарачыўся, мацюкнуў. Той — яго. І ўсё.

— І ўсё?

— Ну, тузанулі адзін аднаго. Я разняў.

— І ўсё? А хто з вас балбатун — ты ці Бабкоў?

Пятро пацiснуў плячамі.

— Сёння ж выганьце з сельсавета гэтага нямецкага курашчупа — Капыла. Каб духу яго не было! Ясна!

Пятра здзівіў такі нечаканы пераход.

Анісімаў заўважыў яго здзіўленне, сказаў:

— Уладзімір Іванавіч растлумачыць, што да чаго,— і глянуў на гадзіннік.— За тры дні каб «Асветнік» усё пасеяў, усё насенне. У пятніцу сам праверу. Мабілізуйце людзей на праполку. Правядзіце сходы. Работаць трэба, а не міфы расказваць! Ясна? — аднак хораша ўсміхнуўся, працягнуў руку і моцна сціснуў Пятрову, гарачую і потную ад нервовай узбуджанасці.— Ну, будзь здароў, карась-ідэаліст. У мяне да чорта спраў.

Лялькевіч сказаў Пятру, калі яны перайшлі ў яго кабінет:

— Тое, што зрабіў стары, на фронце называлася — закрыць амбразуру, з якой маглі ўдарыць па табе. У Булатава адно слабае месца — Капыл. Толькі на гэтым ён можа пагарэць,— і пачаў ціха, па-сяброўску расказваць, што

напісана ў капылоўскіх «інфармацыях» і якое заключэнне зрабіў той, каму яны пасылаліся.

— Булатаў умее страхавацца. Ён амаль пра ўсё дакладвае бюро райкома. Але ніколі не паказвае ніякіх дакументаў, і ніхто іх ніколі не патрабуе ад яго. Верацъ на слова. Ніхто не адважыўся праверыць па сутнасці. На гэта ён разлічвае і заводзіць вось такія «справы». Паказвае, які ён пільны вартавы партыі і народа. Вось глеба той бескантрольнасці, пра якую мы з табой гаварылі. Помніш — у цябе ў хаце?

Пятро слухаў, ашаломлены.

У дзверы пастукалі, і ў кабінет увайшла... Саша, расчырванелая, з дзіўным бляскам у вачах.

— Ты тут? — спытала не то вельмі ўзрадаваная, не то яшчэ больш здзіўленая.

Пятра яе з'яўленне спалохала, бадай, больш, чым усё, што адбылося дагэтуль.

— Саша?! Як ты сюды?.. Табе ж трэба ляжаць!

— А мне не ляжалася,— прызналася яна і тут жа засаромелася Лялькевіча.

Той усё зразумеў і заключыў:

— Добра, Пятро Андрэевіч, дагаворым пасля. Я прыеду да вас.

Яны сышлі з райкомаўскага ганка, як дзеці, узяўшыся за рукі. Нікога не бачылі, нічога не чулі.

Толькі на вуліцы Пятро схамянуўся:

— Ты пехатой?

— Мне так страшна стала, калі ты пайшоў. Я сабралася — і следам.

— Ды як ты магла! Во дурная! Зусім хворая яшчэ. Вярнуся — папрашу ва Уладзіміра Іванавіча машыну.

— Не, не трэба. Я зусім хораша сябе адчуваю. Цяпер нам няма чаго спяшацца. Хадзем ціхенька.

* * *

І вось яны адпачываюць. Недалёка ад райцэнтра. Чуваць, як на станцыі пыхкае паравоз. Там, на станцыі, яны купілі ў гандлярак тварагу і халодных бульбянікаў. Паабедалі. І так хораша ім!

— Хто б мог падумаць — Капыл! Такі ціхенькі, ласкавы...

— Ласкавы! Падлюга — да смерці падлюга. Цяпер я не сумняваюся, што ён такі выдаў партызана.

— Анісімаў сказаў: «Ганіце сёння ж з сельсавета. Каб духу яго не было!» І нас папракнуў: «І вы лапухі».

— Ды і лапухі. Добранькія. Бабкоў і ты. Грэлі гадзюку.

Пятро ляжыць пад абветранай шурпатай сасной. Саша сядзіць побач. Ён трымае яе руку. Ён не выпускаў яе рукі, пакуль яны ішлі ад райцэнтра. І цяпер таксама. Яму, як ніколі раней, хочацца адчуваць яе блізкасць, цеплыню. Гэтае адчуванне, галіны сасны, што гойдаюцца ад ветру, і неба — то бяздонны блакіт, то хмаркі, цямнейшыя ці святлейшыя,— як усё і хораша супакойвае і неяк па-новаму хвалюе, вяртаючы паўнату той светлай радасці жыцця, якая з'явілася год назад, у Дзень Перамогі.

Сасна гэта была неаднойчы паранена сякерамі, нажамі хлапчукоў. На свежай ране-лысіне — буйныя, як слёзы, празрыстыя кроплі смалы. Яна моцна пахне, смала, але гэта пах жыцця, вясны.

Пятро на поўныя грудзі ўдыхае водар хвоі і траў, што прыносіць цёплы вецер. Заплюшчвае вочы. Сашы здаецца, што ён заснуў. Яна маўчыць.

— Ты ведаеш, Сашок, я ўсё-такі збудую свой мост!

Яна адказвае не адразу.

— Я сядзела і думала: а можа, праўда, нам пераехаць куды-небудзь на будаўніцтва?

Ён паварочваецца да яе, глядзіць са здзіўленнем. Калі раней ён казаў пра зусім рэальны мост, яна адгаворвала: «Паступіў у інстытут — вучыся. Дзе ў цябе будзе яшчэ такая мажлівасць?» А цяпер, калі мост зрабіўся прыгожым сімвалам, Саша раптам гэтак празаічна спускае яго на зямлю.

— Не, цяпер я нікуды не паеду! Ад такіх людзей!

— Гэты гад, калі астанецца, ён не дасць табе жыцця.

— Ну, ведаеш... Ёсць райком! Ёсць партыя! Не астанецца ён!

Яна стоена ўздыхае, чуць мацней сціскаючы яго пальцы.

— Не будзь ідэалістам.

— Ты не верыш Лялькевічу? А я веру. Цяпер я ва ўсім веру яму. І Анісімаў — круты, але — чалавек!

— Я таксама паляжу,— кажа Саша і кладзе галаву на тоўсты корань сасны. Зноў уздыхае.— Дарэмна не забралі Прышчэпы з сабой. Нап'ецца ён там, на станцыі. І зноў напракудзіць. Пачне балбатаць...

— Сілай жа не пацягнеш. Запрашалі. Нап'ецца, безумоўна. Яго немагчыма зразумець. Я так і не зразумеў — пахваліў ён мяне ці пагразіў, калі сказаў: «Я з табой, парторг, яшчэ пагавару».

— Ну, што ты! Калі куплялі бульбянікі, ён паказаў мне вялікі палец: «Во, кажа, Шура, які хлопец ваш Шапятовіч!»

Яны зноў маўчаць — усё перагаварылі.

І магчыма, што Пятро на гэты раз сапраўды засынае на нейкую хвіліну, бо замест карункаў хваёвай галіны на фоне блакіту перад ім паўстае казачна прыгожая арка незвычайнага моста — такога доўгага, што той, другі, бераг, куды перакінута гэтая дзівосная вясёлка, расплываецца, як у тумане.

1963